

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ARTUKLU BEYLİKLERİ VE VAKIF ESERLERİ

Özlem DERİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Zehra ODABAŞI

KONYA – 2022

ÖN SÖZ

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes arasında 1071 yılında vuku bulan Malazgirt Savaşı, Türkler lehine sonuçlanmıştır. Zafer sonrası Sultan Alparslan, Anadolu'nun Türkleşmesi amacıyla hizmetindeki Türkmen beylerinden bazıları Anadolu üzerine göndererek onlara ele geçirdikleri bölgelerde hâkimiyet kurma hakkı tanımıştır. Yapılan bu yönlendirme doğrultusunda Anadolu'nun birçok bölgesine yerleşen emirler, ele geçirmiş oldukları şehirler ile birlikte kendilerine ait birer beylik teşkil etmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda birinci beylikler olarak adlandırılan devir başlamıştır.

Anadolu'ya gelen emirlerden biri olan Artuk b. Eksük, Sultan Alparslan ve onun ölümü sonrası yerine geçen Melikşah dönemlerinde birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Melikşah'ın kardeşi Tâcüddevle Tutuş'un hizmetindeyken de vefat etmiştir. Onun vefatı ile oğulları kendi hâkimiyet sınırlarını belirleyerek Artukluların üç temel kol üzerinden ilerlemesini sağlamışlardır. Zaman zaman birbirleriyle mücadele etseler de Anadolu'da özellikle Haçlılara karşı önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. İlerleyen süreçte Eyyûbî, Zengî, Selçuklu, Memlük, Moğol ve Timur gibi önemli güçler ile karşılaşmışlardır. Her kol kendisine göre bir politika izleyerek bahsi geçen güç unsurlarına karşı beyliklerinin bekasını korumaya çalışmış lakin her grubun akıbeti aynı şekilde olmuştur. Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgesinde egemenlik kuran Artuklular arkalarında önemli vakıf eserler bırakmıştır. Bırakılan eserler hem bölgenin gelişimine katkıda bulunmuş hem de kendilerinden sonraki devirlere ilham kaynağı olmuştur. Günümüzde de bu yapılar ehemmiyetini korumaktadır.

Daha önce Artuklular hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda ağırlıklı olarak siyasî durumlar izah edilmiştir. İnşa ettirilen yapılar ise daha çok mimarî açıdan incelenmiştir. Bunların dışında Artuklulara ait vakıf eserler üzerine yoğunlaşılmalı ve hususi bu konu üzerine detaylı bir tarihsel gelişim verilmemiş ve genel olarak bölgedeki var olan yapıların vaziyetleri sınırlanan yüzyıl açısından belirtilmiştir. Yapılan çalışmaların tekrar ele alınması ve yeni bir çalışma ortaya konmasının sebebi bu konu üzerine eklenecek kayda değer yeni bilgilerin olmasıdır. Bundan dolayı Artuklu beyliklerine ait vakıf eserlerinin tek bir çalışma altında toplanılması ve inşa edildikleri süreçten günümüze kadar hangi evrelerden geçtiklerinin arşiv belgeleri doğrultusunda aydınlatılması bu çalışmanın farklı yönünü ortaya koymaktadır. Tek tek üzerinde durularak ifade edilmeye çalışılmış, her alt başlık bir önceki ana başlığın tamamlayıcısı niteliğinde olmuştur. Birinci beylik döneminde el-Cezîre ismiyle bilinen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hâkimiyet kurmuş olan Artukluların, Haçlı ve diğer devletler ile atabeylikler üzerinde kurmuş oldukları hâkimiyetlerin ve siyasi ilişkilerin yanı sıra inşa

etmiş oldukları kurumların Anadolu’da yapılan ilk örnekleri olma özelliğini taşıması ele alınan konunun önemini de daha da artırmaktadır.

Türk tarihi açısından son derece önem arz eden Artuklu Beylikleri ve Vakıf Eserleri ile ilgili ele alınan bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde, Artukluların menşei problemine değinildikten sonra beyliğe adını veren Artuk Bey’in hayatından kısaca bahsedilmiş ve devamında onun ölümü ardından yaşanan olaylara değinilerek Artukluların üç kolu siyâsî açıdan detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise beyliklerin iktisadî ve ilmî hayatları izah edildikten sonra Artuklu şehirleri hakkında bilgiler verilerek her bir kola ait vakıf eserler vakfiyeleri ve Osmanlı dönemi arşiv belgeleri ışığında tasnif edilerek ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

Ele alınan konu kapsamında bazı vakıf yapıları ile ilgili arşiv kaynaklarının yetersizliği sebebiyle ek bir başlık açılması uygun görülmemiş ve haklarında detaylı bilgiler verilememiştir. Vakıf eserlere ait vakfiye taramasıdaysa sadece Mardin Ulu Cami’nin kaydına ulaşılabilmiştir. Diğer yapıların vakfiyeleri günümüze kadar gelememiştir. Bundan dolayı vakıf müesseseleri, arşivde yer alan diğer belgelerle aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ek olarak vakfiyelerine ulaşamadığından bazı vakıf yapılarının Artuklulara ait olup olmadığı hususunda ise tereddütler bulunmaktadır. Bahsi geçen bu yapılar hakkındaki soru işaretleri ise çalışma içerisinde ilgili bölümlerde ifade edilmiştir. Ayrıca arşiv kaynaklarının transkripsiyonunda bazı kelimelerin okunuşunda zorluklar yaşanmıştır. Okunamayan kelimeler yerine “...” işareti, okunmuş lakin emin olunamayan kelimelerin yanlarına da “(?)” şeklinde belirleyici simgeler konulmuştur. Burada konu edinilen vakıf eserlerin arşiv kayıtları hakkında yeni belgelerin ortaya çıkması, tezde ele alınan başlıklarda şüphesiz değişiklikler oluşturabilir.

Tez konusunun tespitinde ve planlanmasında ilgi ve desteğini esirgemeyen, değerli bilgilerini benim ile paylaşan, yönlendirmeleriyle çalışmama yardım eden saygıdeğer hocam Doç. Dr. Zehra ODABAŞI’na teşekkürü borç bilirim. Çalışmamın değerlendirilmesi ve incelenmesi konusunda düşüncelerini ifade eden kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN’e ve Prof. Dr. Bekir BİÇER’e, fikir ve önerileriyle yardımcı olan arkadaşlarım Derya ASLAN’a, Gülşah BÜYÜKER’e, Eşe Fatma ÜLKÜMEN’e ve aileme şükranlarımı sunarım.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Özlem DERİN
	Numarası	194202021009
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Zehra ODABAŞI
	Tezin Adı	Artuklu Beylikleri ve Vakıf Eserleri

ÖZET

Büyük Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında gerçekleşmiş olan Malazgirt Savaşı'nın Türkler lehine neticelenmesinin ardından Sultan Alparslan'ın emri doğrultusunda Anadolu'ya gönderilen Türkmen beylerinden birisi Artuk b. Eksük'tür. Artuk Bey, el-Cezîre ismiyle bilinen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni hâkimiyet sahası olarak belirlemiştir. Kendisinin ölümünden sonra geride kalan oğlu Sökmen b. Artuk Hısnıkeyfâ (Hasankeyf), diğer oğlu Necmeddin İlgazi Mardin ve torunu Belek b. Behrâm Harput merkezli olmak üzere birer beylik teşkil etmişlerdir. XII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar üç ana kol üzerinden varlıklarını devam ettiren Artuklular, Türk-İslâm dünyası açısından yaptıkları vakıf eserler sayesinde kendilerinden sonraki devirlere kılavuzluk ederek ön plana çıkmışlardır. Ele alınan bu tez çalışmasında öncelikle Artuklu Beylikleri'nin kuruluş aşamaları ve idareye geçen meliklerin dönemlerinde yaşamış oldukları siyasî olaylara yer verilmiştir. Devamında vakıflar ile doğrudan bağlantılı olan beyliklere ait iktisadî ve ilmî tarih hakkındaki bilgiler izah edilmiş; ardından çalışmanın ana unsuru olan Artuklu Beylikleri'ne ait vakıf eserler arşiv belgeleri taranarak incelenmiştir. Bu inceleme sayesinde her bir vakıf yapısının kuruluş tarihinden günümüze kadarki geçen süreçte geçirmiş olduğu evreler anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Beylik, Artuklular, Vakıf, Mardin, Medrese, Cami

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Özlem DERİN
	Numarası	194202021009
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Zehra ODABAŞI
	Tezin İngilizce Adı	Artuqid Principalities and Foundation Works

ABSTRACT

After the Battle of Malazgirt between the Great Seljuk Empire and the Byzantine Empire ended in favour of the Turks, Artuk b. Eksük was one of the Turkmen beys sent to Anatolia in accordance with the orders of Sultan Alparslan. Artuk Bey determined the Southeastern Anatolia Region, known as al-Jazīra, as his sphere of dominance. After his death, his son Sökmen b. Artuk Hısnıkeyfâ (Hasankeyf), his other son Necmeddin İlgazi Mardin and his grandson Belek b. Behrâm formed a principality centred in Harput. The Artuqids, who continued their existence through three main branches from the XIIth century to the XVth century, came to the forefront by guiding the following periods thanks to the foundation works they built for the Turkish-Islamic world. In this thesis, firstly, the establishment stages of the Artuqid Principalities and the political events experienced by the ruling lords during their periods are given. Subsequently, information on the economic and scientific history of the principalities, which are directly related to the foundations, is explained, and then the foundation works of the Artuqid principalities, which are the main element of the study, are examined by scanning archival documents. Thanks to this examination, the phases that each foundation structure has gone through in the process from its foundation date to the present day are explained.

Keywords: Principality, Artuqids, Foundation, Mardin, Madrasa, Mosque

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	x
TABLO DİZİNİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1
0.1. Konunun Tanımı ve Kapsamı	1
0.2. Konunun Amacı.....	1
0.3. Araştırmanın Yöntemi	2
0.4. Araştırmanın Kaynakları.....	2
0.4.1. Kaynaklar.....	2
0.4.2. Arşiv Belgeleri.....	3
0.4.3. Modern Araştırmalar	4
0.5. Artukluların Kuruldukları Coğrafya.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM

ARTUKLU BEYLİKLERİNİN SİYASÎ TARİHİ

1.1. Artukluların Menşei	6
1.2. Hısnıkeyfâ Artukluları (1101/1102-1231/1232).....	9
1.2.1. Sökmen b. Artuk Dönemi (1102-1104/1105).....	11
1.2.2. Rüküddevle Dâvud b. Sökmen Dönemi (1108-1144)	12
1.2.3. Fahreddin Kara Arslan b. Dâvud Dönemi (1144-1167)	15
1.2.4. Nûreddin Muhammed Dönemi (1165-1185).....	17
1.2.5. Kutbüddin II. Sökmen Dönemi (1185-1200).....	19

1.2.6. Nâsırüddin Mahmud Dönemi (1200-1222)	21
1.2.7. Rükneddin Mevdûd Dönemi (1222-1232).....	22
1.3. Harput Artukluları (1112-1124 ve 1183-1234).....	23
1.4. Mardin Artukluları (1106-1409).....	24
1.4.1. Necmeddin İlgazi Dönemi (1106-1122)	25
1.4.2. Hüsâmeddin Timurtaş Dönemi (1122-1152/1153).....	27
1.4.3. Necmeddin Alpı Dönemi (1152/1553- 1176).....	29
1.4.4. Kutbüddin II. İlgazi Dönemi (1176-1184).....	30
1.4.5. Hüsâmeddin Yavlak Arslan Dönemi (1184- 1201)	31
1.4.6. Artuk Arslan Dönemi (1201- 1239)	32
1.4.7. I. Necmeddin Gazi Dönemi (1239-1260)	33
1.4.8. Kara Arslan Dönemi (1260-1291)	34
1.4.9. II. Necmeddin Gazi Dönemi (1294-1312).....	35
1.4.10. El-Melikü's-Sâlih Dönemi (1312-1364).....	35
1.4.11. El-Melikü'l Mansûr Ahmed (1364-1368)	36
1.4.12. Mecdüddin İsâ (1376-1406)	37

İKİNCİ BÖLÜM

ARTUKLU BEYLİKLERİNİN SOSYO-EKONOMİK TARİHİ

2.1. İktisadî Tarihi.....	40
2.2. İlmî Tarihi	44
2.3. Vakıf Eserler	47
2.3.1. Hısnıkeyfâ Artuklu Kolu	47
2.3.1.1. Camiler.....	48
2.3.1.1.1. Harput Ulu Cami/Câmi-i Kebîr	49

2.3.1.1.2. Çermik Ulu Cami	54
2.3.1.1.3. Hani Ulu Cami	55
2.3.1.2. Medreseler.....	56
2.3.1.2.1. Diyarbakır Zinciriye Medresesi	56
2.3.1.2.2. Diyarbakır (Âmid) Mesudiye Medresesi.....	58
2.3.1.2.3. Esadiye (Esediye/Arsıanlı) Medresesi ve Camisi	62
2.3.1.3. Hamamlar.....	66
2.3.1.3.1. Harput Dere Hamamı	66
2.3.1.4. Köprüler	66
2.3.1.4.1. Hısnıkeyfâ Köprüsü.....	67
2.3.1.4.2. Devegeçidi Suyu Köprüsü.....	68
2.3.1.4.3. Ambar Çayı Köprüsü	68
2.3.1.5. Saraylar	69
2.3.1.6. Sivil ve Askeri Yapılar.....	69
2.3.1.6.1. Ulu Beden Burcu	69
2.3.1.6.2. Yedi Kardeş Burcu	70
2.3.2. Mardin Artuklu Kolu	70
2.3.2.1. Külliyyeler	71
2.3.2.1.1. Emînüddin Külliyesi	71
2.3.2.1.2. Necmeddin Külliyesi/Mescidi.....	77
2.3.2.2. Camiler/Mescitler.....	78
2.3.2.2.1. Mardin Ulu Cami	78
2.3.2.2.2. Şeyh Aban (Libben) Melik Mansur Mescidi.....	88
2.3.2.2.3. Bâbü's-sûr (Melik Mahmud) Cami	90
2.3.2.2.4. Abdülatif (Latifiye) Cami	91
2.3.2.2.5. Süleyman Paşa (Molla Hari) Cami.....	94

2.3.2.2.6. Silvan (Meyyâfârikîn) Ulu Cami.....	95
2.3.2.2.7. Kızıltepe (Düneysir) Ulu Cami	95
2.3.2.2.8. Şeyh Şeyhullah Cami	96
2.3.2.2.9. Mardin Kale Cami (Hızır Cami)	96
2.3.2.2.10. Şeyh Mahmud Türkî Mescidi.....	98
2.3.2.3. Medreseler.....	99
2.3.2.3.1. Hatuniye Medresesi.....	100
2.3.2.3.2. Taceddîn Mesud Medresesi.....	104
2.3.2.3.3. Şehidiye Medresesi	104
2.3.2.3.4. Marufiye Medresesi.....	109
2.3.2.3.5. Sultan İsâ Zinciriye Medresesi	110
2.3.2.3.6. Kâsımiyye Medresesi	113
2.3.2.3.7. Hüsâmiye Medresesi	137
2.3.2.3.8. Muzafferiye Medresesi.....	138
2.3.2.3.9. Altunboğa Medresesi.....	141
2.3.2.4. Hamamlar.....	141
2.3.2.4.1. Yeni Kapı Hamamı.....	142
2.3.2.4.2. Şeyh Emînüddin Maristan/ Bîmâristan Hamamı	142
2.3.2.4.3. Radvîyye (Savurkapı) Hamamı	143
2.3.2.4.4. Mardin Ulu Cami Hamamı.....	143
2.3.2.4.5. Emir Hamamı	143
2.3.2.4.6. Kâsımiyye Hamamı.....	144
2.3.2.5. Çeşmeler.....	144
2.3.2.6. Saraylar	144
2.3.2.6.1. Harzem Sarayı	144
2.3.2.6.2. Firdevs Köşk	145

2.3.2.7. Köprüler	145
2.3.2.7.1. Malabadi Köprüsü	145
2.3.2.7.2. Çermik Köprüsü	146
2.3.2.7.3. Kızıltepe (Düneysir) Köprüsü	147
2.3.2.7.4. Harzem Köprüsü	147
2.3.2.8. Kervansaray	147
2.3.2.9. Sivil ve Askeri Yapılar.....	148
2.3.2.9.1. Ayna Burcu (Burcû'l-Mirât)	148
2.3.3. Harput Artuklu Kolu.....	148
2.3.3.1. Harput Kalesi ve Camisi	149
2.3.3.2. Harput Alacalı Cami	151
2.3.3.3. Maristan/ Bîmâristan.....	151
SONUÇ.....	152
BİBLİYOGRAFYA.....	154
EKLER.....	169

KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVNSMHH.d	Bab-1 Asaflı Divan-1 Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.mad.	Adı geçen madde
a.g.t.	Adı geçen tez
ABD	Ana bilim dalı
ADYÜ	Adıyaman Üniversitesi
AE.SABH.I	Ali Emîri Sultan Abdülhamid I
AE.SAMD.III	Ali Emîri Sultan Ahmed III
AE.SMHD.II	Ali Emiri Sultan Mahmud II
AE.SMMD.IV	Ali Emîri Mehmed IV
AE.SMST.II	Ali Emîri Sultan Mustafa II
AE.SMST.III	Ali Emîri Sultan Mustafa III
AE.SOSM.III.	Ali Emîri Sultan Osman III
AE.SSLM.III	Ali Emîri Selim III
AİÇÜ	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
AÜ	Anadolu Üniversitesi
b.	İbn
BATÜ	Batman Üniversitesi
BEO	Bab-1 Âli Evrak Odası
bk.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.EV	Cevdet Evkâf
C.MF	Cevdet Maarif
C.SH	Cevdet Sıhhiye
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DÜ	Düzce Üniversitesi
Ev. d.	Evkâf Defteri
EV.BKB	Evkâf-Başkitâbet
EV.EMH.	Evkâf Muhasebesi

EV.MH	Evkâf Muhasebe Kalemi
EV.MH.TİK	Evkâf Nezâreti Muhasebe Kalemi Tamirat ve İnşaat Kalemi
EV.MKT	Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Mektûbî Kalemi
EV.MKT.CHT	Evkâf Mektubî Cihat Kalemi
EV.SRG	Evkâf Sergi Halifeliği
EV.THR	Evkâf-Tahrirat
EV.ZMT	Evkâf Zimmet Halifeliği
FÜ	Fırat Üniversitesi
GÜ	Gazi Üniversitesi
H.	Hicrî
HAT	Hatt-ı Hümayûn
Haz.	Hazırlayan
H.D.	Hurufat Defteri
HRÜ	Harran Üniversitesi
HÜ	Hacettepe Üniversitesi
İ.EV	İrâde Evkâf
İE. EV.	İbnülemin Evkâf
İE.TCT.	İbnülemin Tevcihat
İTÜ	İstanbul Teknik Üniversitesi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
KAÜ	Kafkas Üniversitesi
krş.	Karşılaştırma
M.	Miladî
m.ö	Milâttan önce
mad.	Madde
MAÜ	Mardin Artuklu Üniversitesi
MF.MKT	Maârif Nezâreti Mektubî Kalem
MÜ	Marmara Üniversitesi
MVL	Meclis-i Vala
NEÜ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi
R.	Rûmî
s.	Sayfa
S.	Sayı

SAÜ	Sakarya Üniversitesi
SDÜ	Süleyman Demirel Üniversitesi
SÜ	Selçuk Üniversitesi
ŞD	Şûrâ-yı Devlet
TEKE	Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi
Trc.	Tercüme
TS.MA.e	Topkapı Sarayı Müze Arşiv Evrakı
TTK.	Türk Tarih Kurumu
vb.	Ve benzeri
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
Yay.	Yayınları
YTÜ	Yıldız Teknik Üniversitesi
YYÜSBED	Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

TABLO DİZİNİ

Tablo I - Harput Ulu Cami/Câmi-i Kebîr Vakfının Çeşitli Senelere Ait İdarecileri ve Personelleri.....	53
Tablo II - Mesudiye Medresesi Vakfının H.1250-H.1257 Senelerine Ait Muhasebe Kaydı.....	60
Tablo III – XVII. yüzyılda Arslaniye Cami Vakfının Personel ve Aldıkları Ücretler.....	64
Tablo IV - H.1270 Tarihine Ait 13011 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Emînüddin Bîmârhanesindeki Personel ve Aldıkları Ücretler.....	75
Tablo V - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan H.1278 Tarihinde Emînüddin Câmi’i Şerîfi Vakfına Ait Muhasebe Kaydı.....	76
Tablo VI- 18247 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Emînüddin Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	76
Tablo VII - Mardin Ulu Cami’ye Ait Vakfiyede Yer Alan Akarlar.....	80
Tablo VIII - Mardin Ulu Cami’ye Ait Vakfiyede Yer Alan Personel ve Aldıkları Ücretler...80	
Tablo IX - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Câmi-i Kebîr Vakfının H.1278 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	84
Tablo X - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Câmi-i Kebîr Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	86
Tablo XI - 18247 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Câmi-i Kebîr Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	88
Tablo XII - Latifiye Câmi’i Şerîfi Vakfının H.1282 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	93
Tablo XIII - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Mardin Kale Câmi’i Şerîfi Vakfına Bağlı Olan Hamamın H.1278 ve H.1279 Senelerine Ait Muhasebe Kaydı.....	97
Tablo XIV - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Şeyh Mahmud Turkî Mescid-i Şerîfi Vakfının H.1278 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	99
Tablo XV - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Sitti Raziye Mescid-i Şerîfi Vakfının H.1278 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	103
Tablo XVI - 18247 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Sitti Raziye Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	104

Tablo XVII - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Nâsırüddin eş-Şehîd Vakfı Şerîfin H.1278 ve H.1279 Senelerine Ait Muhasebe Kaydı.....	107
Tablo XVIII - Nâsırüddin eş-Şehîd Vakfının H.1281 ve H.1282 Senelerine Ait Gelir Kaydı..	109
Tablo XIX - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Sultan İsâ Vakf-ı Şerîfinin H.1278 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	111
Tablo XX - 18247 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Sultan İsâ Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	112
Tablo XXI - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Kasım Padişah Vakfının H.1278 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	118
Tablo XXII - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Kasım Padişah Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	126
Tablo XXIII - 159-0 Numaralı Şahsiyet Defterinde Kasım Padişah Vakfı İle İlgili Verilen Bilgiler.....	135
Tablo XXIV - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Muzafferiye Câmî'i Şerîfi Vakfının H.1278 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	140
Tablo XXV - 18247 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Muzafferiye Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı.....	140
Tablo XXVI - XVII. yüzyılda Harput Kale Cami Vakfının Personel ve Aldıkları Ücretler....	150

GİRİŞ

0.1. Konunun Tanımı ve Kapsamı

Tarihsel süreç içerisinde Türkler tarafından birçok beylik kurulmuştur. Bunlardan birisi de Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın hizmetinde Anadolu'ya gönderilen Artuk Bey'in ölümü sonrası evlatlarının Hısnıkeyfâ (1101/1102-1231/1232), Mardin (1106-1409) ve Harput (1112-1124 ve 1183-1234) merkezli kurduğu ve varlıklarını XII. yüzyıldan XV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam ettirebildiği Artuklulardır. Üç grup şeklinde ayrılan Artuklu ailesi Mardin, Hısnıkeyfâ (Hasankeyf), Harput, Âmid (Diyarbakır), Meyyâfârikîn (Silvan) ve Kızıltepe (Düneysir) gibi önemli şehirlerde hâkimiyetlerine devam etmişlerdir. Ele alınan tez çalışmasında Artuklu Beylikleri'nin kuruluş aşamaları ve başa geçen meliklerin dönemlerinde yaşamış olduğu olaylara yer verilmiştir. Sonraki kısımda ise Artuklulara ait vakıf eserler arşiv belgeleri taranarak incelenmiş ve her bir vakıf yapısı ile ilgili yüzyıllar içindeki işleyişi, ekonomik durumu, eserde meydana gelen değişiklikler, vakıf bünyesinde vazife yapan personeller ve onlara tahsis edilen ücretler, yapıların geçirmiş oldukları onarımlar ve günümüzdeki halleri ifade edilmiştir. Artuklu Beylikleri'nin faaliyetleri emirlerin dönemleri içerisinde yer verilmiştir. Diğer beylik, devlet ve atabeylik kurumları ile yaşanan olaylar yine emirlerin devirleri anlatılırken ele alınmış ve Artuklular dışındaki vuku bulan durumlar ile ilgili bilgilere değinilmemiştir. Vakıf eserlerin kuruluşundan Osmanlı döneminin sonlarına kadar olan işleyişleri bütün detaylarıyla ifade edilmiştir. Böylelikle hem Artuklulara ait salt bilgi hem de vakıf kurumlarına dair dokümanlar tek bir çalışma içerisinde toplanılmıştır.

0.2. Konunun Amacı

Vakıf müesseseleri, İslâm toplumlarının sosyal yaşantılarının aydınlatılması hususunda önemli bir kurumdur. Artukluların iktisadî, kültürel, sosyal ve eğitim hayatları hakkında oluşan önemli soru işaretleri egemen oldukları bölgelerde inşa ettirildikleri vakıflar çerçevesinde aydınlatılmaya çalışılmıştır. Anadolu'nun Türkleşmesinde rol oynayan Artuklu Beylikleri, siyasî, iktisadî ve kültürel açıdan incelenmiştir. İktisadî olarak güçlü bir beylik teşkil eden Artukluların inşa ettirdikleri medreseler, camiler, külliyeler, hamamlar, köprüler ve burçlar gibi kıymetli eserlerin sanat tarihçileri tarafından mimarî boyutta incelenmiştir. Bundan dolayı çalışmada beyliklerin tesis ettiği vakıf eserlerini arşiv kaynaklarında yer alan bilgiler doğrultusunda toplu bir liste şeklinde bir araya getirebilmek, kuruldukları dönemden günümüze

kadar ki süreçte vakfın gelir ve giderlerini ortaya koyarak vakfın ilerleyen süreçteki iktisadî durumunu göstermek, bünyesinde çalıştırdığı personel kadrosunu tespit edebilmek, geçirmiş olduğu tamir ve tadilat durumlarını açığa çıkartmak, vakıf medreselerinin işleyişi hakkında somut deliller elde etmek ve vakfın toplum üzerindeki etkilerini net bir şekilde gözler önüne serebilmek hedeflenmiştir. Çalışmada “Artuklu Beylikleri’ne ait vakıf eserler nelerdir, tarihsel süreçteki gelişimleri nasıldır, vakıf müesseselerinin toplum açısından önemi nedir?” sorularının cevapları aranacaktır.

0.3. Araştırmanın Yöntemi

Tez, bilimsel metot ve teknikler çerçevesinde ele alınılmıştır. Öncelikle konu ile alakalı bir literatür taraması yapılmış ve tespit edilen yayımlanmış ana kaynaklardan ve seyahatnâmelerden ilgili kısımlar belirlenmiştir. Kaynakların toplanmasından sonra çalışmayla alakalı yapılan modern araştırma, tez, makale gibi çalışmalardan yararlanılmıştır. Devlet arşivlerine girilerek konu ile ilgili Vakfiye, Evkaf Kaydı, Şer‘iyye Sicili ve Hurufat Defterleri ile Muhasebe Kayıtları taranmıştır. Elde edilen kayıtlar transkribe edilerek değerlendirilmiştir. Kaynak, vakıf belgeleri ve araştırmalar okunarak konu hakkında bilgi edinimi sağlanmış ve böylelikle geçici bir plan oluşturulmuştur. Geçici plana göre eldeki bütün malzemeler konu başlıklarına ayrılarak fişlenmiştir. Kaynaklar ve eserler incelenip bilgi fişi şeklinde düzenlendikten sonra, bu fişler bir plan dâhilinde okunmuş ve notlar gözden geçirilmiştir. Bilgi fişleri tasnif edilmesine takiben metnin yazım aşamasına adım atılmıştır. Tez yazımı sırasında kullanılan bütün kaynaklar ile araştırma eserler dipnotlarda ve bibliyografyada metoda uygun olacak şekilde gösterilmiştir. Çalışma içerisindeki şahıs adları, kelimeler ve terimlerin doğru kullanımı ile imlâ hususunda Türkiye Diyanet Vakfı; Rûmî, Hicrî verilen tarihlerin Miladî takvime çevrilmesinde ise Türk Tarih Kurumunun Tarih Çevirme Kılavuzu esas alınmıştır. Yazımı biten tez çalışması defalarca okunmuş, detaylı bir inceleme yapılmış ve tespit edilen eksiklikleri giderilerek teze son şekil verilmiştir.

0.4. Araştırmanın Kaynakları

0.4.1. Kaynaklar

Çalışmanın hazırlanmasında en çok istifade edilen kaynak İbnu’l-Ezrak el-Fârikî’nin *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)* adlı eseridir. 1117 senesinde Mardin Artukluların ilk meliki olan Necmeddin İlgazi devrinde Meyyâfârikîn’de dünyaya gelen İbnu’l-

Ezrak, İlgazi'den sonra beyliğin başına geçen Hüsâmeddin Timurtaş, Necmeddin Alpı ve Kutbüddin II. İlgazi zamanlarında vuku bulan olayları eserinde kronolojik bir şekilde yer vermiştir. Ayrıca Irak, Suriye ve Doğu Anadolu gibi farklı bölgelere tertip ettiği seyahatleri, kendisine verilen vazifeleri, iletişim kurduğu kıymetli şahısları, bizzat görerek tanık olduğu olayları ve yapıları detaylıca yazmıştır.

İkinci olarak bahsedilecek kaynak 1192 yılında Halep'te dünyaya gelen ve Basra'da hayatını sürdürmüş, tam künyesi Ebü'l-Kāsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî olan Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm'e ait *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb* adlı çalışmadır. Eserde kronoloji takibi yapılarak Köseadağ bozgununun yaşandığı 1243 yılına kadar gelen olaylar anlatılmıştır. Bu çalışmadan özellikle Artuklu emirlerinin birbirleriyle olan ilişkileri ve Haçlılar üzerine düzenledikleri seferler açısından yararlanılmıştır. Faydalanılan diğer bir kaynak 1160 senesinde Cizre'de doğan Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî olarak künyelendirilen İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târîh* adıyla kaleme almış olduğu 12 ciltlik eseridir. Çalışma da 10. ve 11. ciltlerinde tarihsel sıra ile verilen Artuklu emirlerine ait önemli faaliyetlerden istifade edilmiştir. Bahsedilebilecek bir başka eser İbnü'l-Verdî'nin tercümesinin Mustafa Alican tarafından yapıldığı eseri *Selçuklular*'dır. Musul ile ilgili faaliyetlerde ve İmâdüddin Zengî ile alakalı kısımlarda bu çalışmadan yararlanılmıştır. Bir başka eser de Kâtip Ferdi'nin yazmış olduğu *Mardin Artukluları Tarihi*'dir. Özellikle eserin neşrini yapan Ali Emiri'nin notlar kısmında belirtmiş olduğu bilgiler son derece kıymetlidir. Hem siyasî tarih kısmında hem de vakıf müesseselerini anlatırken sıkça yararlanılmıştır. Seyahatnâme olarak da en çok tam künyesi Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî olan İbn Battûta'nın *Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâ'ibi'l-Emsâr ve 'Acâ'ibi'l-Esfâr* diye adlandırılan ve *İbn Battûta Seyahatnâmesi* adıyla bilinen eserinden Nusaybin ve Mardin bölgesine düzenlediği sefer kısmından faydalanılmıştır. Yukarıda zikredilenler çalışma içerisinde temel olarak kullanılan kaynaklardır. Bunlar haricinde başvurulmuş yayımlanmış kaynaklar ve araştırma eserler de bulunmaktadır.

0.4.2. Arşiv Belgeleri

Ele alınan çalışmanın en önemli kısmı arşiv belgeleri ışığında aydınlatılmaya çalışılan vakıf yapılarıdır. Osmanlı Devleti'nin tutmuş olduğu kayıtlar, vakıfların günümüze kadar hangi evrelerden geçtiğini anlamlandırmada oldukça mühimdir. Bu hususta Başbakanlık

Osmanlı Arşivi ve Vakıf Araştırma Merkezi çalışmanın oluşumunda yararlanılan mühim yerlerdir. Bu iki kurumdan Osmanlı Türkçesi ile yazılan belgeler arasında çalışılan konu kapsamında ilgili belgeler tasnif edilerek günümüz Türkçesine transkribe edilmiştir. İncelenen arşiv belgeleri arasında Hurufat Defterleri, Evkaf Defterleri, Esas (Şahsiyet) Defterleri, Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'ne bağlı kalemler ve onlara ait belgeler ile yine Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'ne bağlı muhasebe defterleri, Şer'iyeye Sicilleri, Arz-ı Hallar (Arzuhal) ve İ'lâmlar yer almaktadır. Bahsi geçen bu belgeler, her anlamda ileri bir medeniyet seviyesinde olan Artuklu Beylikleri'nin kurmuş oldukları vakıf müesseselerini aydınlatmada oldukça kıymetlidir. Özellikle vakıfların XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki durumlarının ortaya çıkartılması hakkında Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'ne bağlı yazılmış olan belgelerden epeyce yararlanılmıştır.

0.4.3. Modern Araştırmalar

Yapılan çalışmada en çok yararlanılan eser M.Remzi Ataoğlu'nun 1989 senesinde hazırlamış olduğu *Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti* adlı doktora tezidir. Hısnıkeyfâ kolunun siyasî bir teşekkül haline gelebilmesinin kronolojik bir şekilde anlatılmasında ve sonrasında verilen bayındırlık faaliyetleri hakkında bu çalışmadan istifade edilmiştir. Önemli olan bir başka eser 1986 yılında Ali Öngül tarafından hazırlanan *Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi'nin Câmi'ü'd-Düveli'nin Tenkitli Metin Neşri ve Tercümesi (Kirmân, Suriye ve Anadolu Selçukluları ile Dânişmendliler, Artuklular, Saltuklular, Mengüçükler ve Ahlatşâhlar)* doktora tezidir. Bir diğer istifade edilen doktora tezi ise Hüseyin Erkan Bedirhanoğlu'nun yazmış olduğu *Artuklular'ın Siyasi, Sosyo-ekonomik ve Kültürel Yapısı* adındaki çalışmadır. Yukarıda bahsi geçen tezlerden Artukluların üç kolu hakkında detaylı bilgiler içermeleri babında oldukça faydalanılmıştır. Diğer bir çalışma Osman Turan'ın *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* isimli eseridir. Artuk Bey'in tarih sahnesine çıkışından başlayarak Artuklu beyliklerini dönemin olayları içerisinde anlatması ve imar çalışmalarına yer vermesi bakımından mühimdir. İbrahim Artuk'un *Artukoğulları Tarihi* adlı kitabı özellikle siyasî tarih kısmında faydalanılan bir başka eserdir. Albert Gabriel'in *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler* isimli eserinden yapıların eski çizim ve fotoğlarına erişebilmek açısından oldukça yararlanılmıştır. Vakıfların tespiti ve XVI. yüzyıldaki durumları hakkında da en çok faydalanılan iki eserden ilki Nejat Göyünç'ün *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* adındaki çalışmasıdır. Bir diğeri ise Alpay Bizbirlik'in *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)* isimli eseridir.

Yukarıda bahsi geçen çalışmalar dışında Metropolit Hanna Dolapönü'nün *Tarihte Mardin* adlı eseri, Abdulgani Fahri Bulduk'un *Mardin Tarihi*, Nureddin Ardıçoğlu'nun *Harput*

Tarihi, Ali Sevim'in *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi* isimli kitabı tez çalışmasının iki bölümünde de istifade edilen eserler arasındadır. İnşa ettirilen Artuklu yapıları konusunda ise fazlaca yararlanılan çalışma Ara Altun'un *Artuklu Devri Mimarisinin Gelişmesi* adlı kitabıdır. Mimari açıdan yapıları tek tek ele alan Altun'un mimari esas alınarak hangi yapının Artuklu devrine ait olup olmadığını irdelemesi bakımından bu eseri önemlidir. Yapılara ait kitabelerin transkribi ve dönem dönem incelenmesi açısından da Hüseyin Karaçam'ın *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)* adlı yüksek lisans tezinden oldukça faydalanılmıştır. Yukarıda zikredilenler çalışma içerisinde en çok istifade edilenlerdir. Bunlar haricinde başvuru alan başka modern araştırmalar da bulunmaktadır.

0.5. Artukluların Kuruldukları Coğrafya

İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya bölgesi el-Cezîre olarak isimlendirilmiştir¹. Dicle ile Fırat nehirlerinin arasında kalan bu bölge ise Artukluların ana coğrafyasıdır ve içerisinde Hısnıkeyfâ (Hasankeyf), Mardin, Âmid (Diyarbakır), Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Harran, Nusaybin ve Siirt gibi önemli şehirleri barındırmaktadır. El-Cezîre'nin Anadolu-Suriye-Irak bölgelerinin ortasında onları birbirlerine bağlayacak şekilde stratejik bir konuma sahip olmasının yanı sıra tarıma olan elverişliliği ile ticarî güzergâhların bir geçiş alanı şeklinde kesiştiği ikamette bulunması bölgenin önemini arttırmıştır. Ayrıca zengin akarsu yataklarına sahip olması, bol otlak alanlarının bulunması ile gelişen ekonomik koşullar sayesinde imalat ve ihracatta ön plana çıkması da havalinin mühimliği açısından son derece kıymetli bir ayrıcalıktır.

Tarihi süreç içerisinde bölgeye Bâbilliler, Asurlular, Hititler, Persler, Büyük İskender, Romalılar, Bizans ve Sâsâniler hâkim olmuştur. Hz. Ömer döneminde yaşanan İslâm fetihleri neticesinde bölge Müslümanların eline geçmiştir. XI. yüzyılın ikinci çeyreği itibarıyla Selçukluların havalie gelişiyi birlikte hâkimiyet Türk beyliklerinin üzerine geçmiştir². Günümüzde ise Artukluların hâkim oldukları coğrafya Güneydoğu Anadolu Bölgesi şeklinde geçmektedir.

¹İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, s.175.

² Bölge hakkında detaylı bilgi için bk. Ramazan Şeşen, "Cezîre" mad., *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 509-511.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARTUKLU BEYLİKLERİNİN SİYASÎ TARİHİ

Artuklular, kuruldukları dönem ve bölge itibarıyla Selçuklular, Eyyûbîler ve Memlûkler gibi önemli birçok devlet ile etkileşim halinde olmuşlardır. İlerleyen süreçte ittifaklık bağı oluşturup Haçlı kuvvetlerine karşı savaşarak önemli galibiyetlerde yer alan Artuklu meliklerinin bazı dönemlerde birbirleriyle çatıştığı ve diğer kollara ait şehirleri egemenlikleri altına almak istedikleri görülse de askerî açıdan Türkmenleri aktif bir şekilde kullanmaları ile onlar üzerinde nüfuz sahibi olmaları ve yürürlüğe soktukları stratejik hamleleri sayesinde beyliklerinin çağdaşlarına kıyasla daha uzun ömür sürmelerini sağlamışlardır.

1.1. Artukluların Menşei

Artuklular, hâkimiyet sahası olarak Hısnıkeyfâ, Mardin ve Harput olmak üzere başlıca 3 ana kol üzerinden varlığını sürdürmüş bir beyliktir³. Beylik adını Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın ve onun halefi olan Melikşah'ın emirlerinden biri olan Eksük oğlu Artuk Bey⁴'den almıştır⁵. İsminden de anlaşılabacağı üzerine Türkmen olan Artuk Bey'in hangi boya ait olduğu ise tartışmalı bir konudur. Bu husus ile ilgili en eski bilgi el-Cezerî'ye aittir⁶. El- Cezerî, *Cevâhirü's-Sülûk* adlı eserinde “Artuklular Döğër; Selçuklular Kınık boyundandır. Bu ikisi Oğuz Türkleri'nin iki büyük sülalesidir.” şeklinde Artukluların Oğuzların Döğër boyuna mensup olduğunu belirtmiştir⁷. Kâtip Ferdî'nin *Mülûk-ı Artukiyye Tarihi* adlı eserini neşreden Ali Emiri Efendi, ön sözünde Artuklu sikkelerindeki sembolü Kayı damgasına benzeterek

³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009, s. 151.

⁴ Ali Emiri, Kâtip Ferdî'nin *Mardin Artukluları Tarihi* adlı eserinin notlar kısmında Eksük'ün babasının adının İlğazi, İlğazi'nin babasının isminin de Davud olduğunu yazmıştır. Bk. Kâtip Ferdî, *Mardin Artukluları Tarihi*, İstanbul 1939, s. 34; Müneccimbaşı Ahmed eserinde tam künye olarak emir Artuk b. Eksük et-Türkmânî şeklinde belirtmiştir. Bk. Ali Öngül, *Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi'nin Câmi'ü'd-Düvelî'nin Tenkitli Metin Neşri ve Tercümesi (Kirmân, Suriye ve Anadolu Selçukluları ile Dânişmendliler, Artuklular, Saltuklular, Mengüçükler ve Ahlatşâhlar)*, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orta çağ ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1986, s.222.

⁵ Coşkun Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, Konya 1994, s. 170; M. Remzi Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1989, s.15; Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978, s. 3; Yusuf Baluken, “Artuklular Devrinde Bingöl”, *I. Bingöl Sempozyumu (10-11 Haziran 2006)*, Bingöl 2007, s. 46; Aydın Usta, “Artuklular”, *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 810; Turan, *a.g.e.*, s. 151.

⁶ Ataoğlu, aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.155.

⁷ Faruk Sümer, “Döğër” mad., *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.514.

onların Kayı boyuna mensup olduğunu iddia etmiştir⁸. Türk tarihçilerinden Ara Altun⁹, Nureddin Ardıçoğlu¹⁰, İbrahim Artuk¹¹, da bu fikri destekleyenler arasındadır. Osman Turan ise sikkeler üzerinde Kayı damgasına benzemeyen birçok figür bulunduğunu söyleyerek XIII. ve XIV. yüzyıllarda Artuklu hizmetinde bulunan Döğerlerin, beyliğin yıkılışına kadar emirlerin hizmetinde mücadele etmesinden ve özellikle Artuklu illerindeki en kuvvetli ve en kalabalık Türkmen grubunu oluşturmamasından dolayı Artukluları Döğerlere dayandırmaktadır¹². Yapılan incelemeler sonucunda genel anlam itibarıyla Artukluların Döğer boyuna dayandıklarını kabul eden birçok araştırmacı mevcuttur¹³. M. Remzi Ataoğlu ele aldığı çalışmasındaysa bu konuyu neticelendirirken şu ifadelerle yer vermiştir: “*Artuklular ister Kayı ister Döğer boyuna mensup olsunlar siyasi faaliyetlerini bu iki boya dayandırarak sürdürmüşlerdir.*”¹⁴ Hazırlanan bu çalışma içerisinde de genel anlamda Artukluların kökeni hakkında varılan kanı M. Remzi Ataoğlu ile aynıdır.

Beyliğe adını vermiş olan Artuk Bey, Sultan Alparslan’ın Bizans İmparatorluğu ile yapmış olduğu Malazgirt Savaşı’na katılan Türkmen beylerinden biridir¹⁵. Zafer sonrasında Artuk Bey’e Alparslan tarafından emrindeki kuvvetlerle birlikte Mardin, Diyarbakır, Harput ve civarının fethi görevi verilmiştir¹⁶. 1073 tarihinde ise Artuk Bey’i Anadolu’dan çeken Sultan Melikşah, Hulvân¹⁷ bölgesini ona iktâ etmiş¹⁸ ve kendisine Bahreyn Karmatîleri¹⁹’ni itaat altına

⁸ Ataoğlu, a.g.t., s.17.

⁹ Altun, *Anadolu’da Artuklu Devri*, s.3.

¹⁰ Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964, s.37.

¹¹ İbrahim Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944, s.8.

¹² Turan, a.g.e., s.155-157.

¹³ Baluken, a.g.m., s.46; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.170; Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, (MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012, s.17; Coşkun Alptekin, “Artuklular” mad., *DİA*, III, İstanbul 1991, s.415; Hüseyin Erkan Bedirhanoğlu, *Artuklular’ın Siyasi, Sosyo-ekonomik ve Kültürel Yapısı*, (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir 2019, s.28.

¹⁴ Ataoğlu, a.g.t., s.19.

¹⁵ Ardıçoğlu, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Usta, a.g.m., s.810; Karaçam, aynı yer; Ali Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 2020, s.168.

¹⁶ Artuk, *Artukoğulları*, s.9; Baluken, aynı yer; krş; Alparslan’ın bahsi geçen yerleri damadı olan Artuk Bey’e iktâ ettiği belirtilmektedir. Bk. Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, (SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2019, s.32.

¹⁷ “*İrâk-ı Arap ile İrâk-ı Acem sınırında kurulmuş tarihî bir şehir.*” Hakkında detaylı bilgi için bk. Tahsin Yazıcı, “Hulvân”mad., *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s.345-346.

¹⁸ Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân fi Târihi’l-Âyân*, Trc. Ali Sevim, Ankara 2011, s.209; Usta, aynı yer; İbrahim Artuk, Sultan Melikşah’ın Artuk Bey’i Anadolu’dan çekmesinin Kutalmış oğlu Süleymanşah’ın itaatsizliği üzerine Melikşah’a yaptığı şikâyet olabileceğini ihtimaller arasında belirtmektedir. Bk. Artuk, *Artukoğulları*, aynı yer; krş; Melikşah’ın kardeşi Kavurd Bey ile arasında yaşadığı saltanat mücadelesinden dolayı Artuk Bey’i kendisine yardıma gelmesi amacıyla Anadolu’dan çektiği yazılmaktadır. Bk. Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.171.

¹⁹ Aşırı Şii İsmâiliyye mezhebini benimsemiş bir topluluktur. Detaylı bilgi için bk. Sabri Hizmetli, “Karmatîler” mad., *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s.510-514.

alma vazifesini vermiştir²⁰. Vazifeyi başarıyla yerine getiren Artuk Bey bu görevi sonrasında 1083 yılında Melikşah'ın Diyarbakır bölgesinde egemenlik süren Mervânîler²¹ üzerine gönderdiği orduya katılmıştır²². Bu sefer esnasında Irâk-ı Acem Valisi Fahrüddeve ile anlaşmazlığa düşmüş, bunun neticesinde Sultan Melikşah ile arası açılmıştır. Yaşanan bu olaylar üzerine Artuk Bey, sultanın kardeşi Suriye Meliki Tutuş'un hizmetine girmiştir²³. Hizmeti sırasında 1086 yılında Kutalmış oğlu Süleymanşah ile yapılan mücadeleye katılmış²⁴; Tutuş ona Kudüs ve çevresini iktâ olarak vermiştir²⁵. 1091 senesinde ise Artuk Bey iktâ yeri olan Kudüs'te vefat etmiştir²⁶.

Artuk Bey'in Sökmen, İlgazi, Behram, Abdulcebbâr, Siyâvuş, İnal, Alp-yaruk, Beg-taş/Bağdaş ve Ala-taş/Alptaş adlarında oğulları olduğu bilinmektedir²⁷. Bahsi geçen isimler arasında öne çıkanlar ise Sökmen b. Artuk ile Necmeddin İlgazi olmuştur. Babaları öldükten sonra Kudüs'e giden Sökmen ve İlgazi kardeşler bu bölgedeki hâkimiyetlerine devam ederek Tutuş'a olan bağlılıklarına devam etmişlerdir²⁸. 1095 yılında Tutuş'un Büyük Selçuklu Sultanı

²⁰ Alptekin, "Artuklular", s.415; Karaçam, *a.g.t.*, s.17; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.171; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.169; Karmatîler ile yaşanan olay hakkında daha fazla bilgi için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.209-210; Mehmet Azimli, "Artukluların Kuruluşu ve İlk Artuklu Emiri Necmettin İlgazi'nin Siyasi Faaliyetleri (1106-1122)", *I. Uluslararası Artuklu Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2007, s.14.

²¹ "983-1085 yılları arasında Meyyâfârikîn (Silvan) merkez olmak üzere Diyarbakır ve çevresinde hüküm süren bir İslâm hanedanıdır." Daha fazla bilgi için bk. Abdurrahim Tufantoz, "Mervânîler" mad., *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s.230-232.

²² İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısım)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum 1991, s.29; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.235 ve s.259; Alptekin, "Artuklular", aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Usta, *a.g.m.*, s.810; Öngül, *a.g.t.*, s.222; Artuk, *Artukoğulları*, s.10; Karaçam, aynı yer; Azimli, aynı yer. Fahrüddeve Muhammed b. Cuheyr, Sultan'dan bahsi geçen beldenin kendisine verilmesini onun adına hutbe okutup para bastıracağının müsaadesini istemiş ve Artuk Bey'in yardımı ile Mardin'i ele geçirmiştir. Bilgi için bk. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s.7-8.

²³ H. Arslan, *a.g.t.*, s.32; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.172; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Karaçam, aynı yer; Azimli, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, s.11; Münecimbaşı Ahmed bu durumun sebebinin şu şekilde anlatmaktadır: "İbn Mervân, Sultan'ın askerleriyle savaşmak için Musul hâkimi Şerefüddeve Müslim el-Ukaylî'den yardım istemişti. Şerefüddeve ona yardıma gitti. Bunlar savaşılar ve yenildiler. Adamlarından çoğu esir edildi ve askerleri yağmalandı. Şerefüddeve neredeyse esir düşecekti. Emir Artuk'a şayet kurtulması için yolunu açarsa belli bir mal vereceğini vadetti. Çünkü emir Artuk bu sıralarda koruma ve kumanda mevkiindeydi. Emir onun yolunu açtı daha sonra ise Şerefüddeve ona vadettiği malı yolladı. Ancak emir Artuk, Fahrüddeve b. Cehîr'in bu durumu Sultan'a şikâyet etmesinden korkup Sultan'ın kardeşi Tâcüddevle'ye iltihak etti". Bk. Öngül, *a.g.t.*, s.223.

²⁴ Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb'de Selçuklular (H. 447- 521=1055-1127)*, Trc. Ali Sevim, Ankara 2014, s. 59.

²⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.61; İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.29; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.244; Alptekin, "Artuklular", s. aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Usta, aynı yer; Öngül, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, s.12; Karaçam, *a.g.t.*, s.17-18; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.3.

²⁶ İbnü'l-Ezrak, aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.154; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s. 173; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; H. Arslan, *a.g.t.*, s.33; Usta, aynı yer; Azimli, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, aynı yer; Karaçam, *a.g.t.*, s.18; Ayten Dirier-Cemil İnan, "Türkiye'de İlk Tıp Fakültesi'ni Mardin'de Artuklular Kurdu", *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, XX/3, Mardin 2020, s. 338.

²⁷ Turan, *a.g.e.*, s.157; Artuk, *Artukoğulları*, s.13.

²⁸ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.29-30; Turan, aynı yer; Sökmen ve İlgazi'nin Kudüs şehrinde çok fazla ikamet etmedikleri ve şehrin nâibleri tarafından idare edildiği görülmektedir. Bunun sebepleri olarak el-Cezîre ve Suriye bölgesinde yaşanan karışıklar, Kuzey Suriye ve Diyarbakır bölgesinde bulundukları tahmin edilen diğer kardeşleri ile devamlı

Berkyaruk ile giriştiği saltanat mücadelesini kaybedip vefat etmesi²⁹ üzerine İlgazi, Dımaşk Selçuklu Meliki Şemsülmülük Dukak b. Tutuş'un; Sökmen ise Halep Meliki Fahrülmülük Rıdvân b. Tutuş'un hizmetine girmiştir³⁰. İki melik arasında cereyan eden mücadelelerden istifade eden Fâtımîler, 1098 senesinde Kudüs'ü ele geçirmiştir³¹. Bu olay sonrasında Sökmen Urfa (Ruha) civarındaki topraklarına; İlgazi ise Irak'ta kendisine verilmiş olan bölgeye çekilmiştir³². İlgazi, bir müddet sonra da Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Bağdat şahneliğine tayin edilmiştir³³.

1.2. Hısnıkeyfâ Artukluları (1101/1102-1231/1232)

Musul emiri Kürboğa, 1102 yılında Sultan Berkyaruk tarafından 10.000 kişilik kuvvetle Azerbaycan'da isyan eden Mevdûd b. İsmâil'in üzerine gönderilmiştir. Lakin Hoy şehrine yaklaştığında hastalanarak Ağustos/Eylül 1102 tarihinde vefat etmiştir³⁴. Bu olay sonrası

iletişimde bulunmaları, Tutuş'un vefat etmeden önce Suruç bölgesini Sökmen'e iktâ etmesi üzerine Sökmen b. Artuk'un Kudüs dışında idaresi altında bir bölgenin bulunması sayılabilmektedir. Bk. Ataoğlu, *a.g.t.*, s.26-27.

²⁹ Tutuş'un ölümü hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1991, s. 207-208.

³⁰ Usta, *a.g.m.*, s.810; Ali Sevim, "İlgazi, Necmeddin" mad., *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s.89; Tâcüddevle Tutuş'un ölümünden sonra oğullarından biri olan Melik Rıdvân, ilk olarak Halep'i babasının nâibi Ebûl-Kâsım el-Hüseyin el-Harezmî'den teslim almış, sonrasında Antakya hâkimi Yağısıyan'ın tavsiyesi doğrultusunda geçici olarak hakimiyet altına aldığı Diyarbakır bölgesine yönelerek Sökmen'e iktâ edilen Suruç'u ele geçirmek istemiş lakin bölgedeki olayları takip eden Sökmen, Rıdvân'dan önce bölgeye gidip hakimiyet kurmuştur. 1096 senesinde ise Rıdvân kardeşi Dukak ile yaşadığı saltanat mücadelesinde Sökmen'den yardım istemesi üzerine Sökmen bu isteği kendisi için bir fırsat olduğunu düşünerek onun tarafında yer almıştır. Ayrıca bu hadiseden dolayı Sökmen'e Maarratü'n-Nüman ve çevresini iktâ etmiştir. Bk. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 27-28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s.209 ve s.225; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.78; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.174; Artuk, *Artukoğulları*, s.26; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.169; verilen bir başka bilgi ise İlgazi'nin Dukak tarafından bir süre hapsedildiğidir. Dukak'ın bunu yapmasındaki amacı İlgazi'nin kardeşi Sökmen gibi Rıdvân'ın tarafına geçeceği düşüncesidir. Bir süre sonra ise İlgazi hapsedilmekten kurtulmuştur. Bk. H. Arslan, *a.g.t.*, s.33; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.61-62; Azimli, *a.g.m.*, s. 14-15; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 28-29.

³¹ Sökmen ve İlgazi'nin Fâtımî komutanı Emirü'l-Cüyüş el- Efdal karşısında kırk gün direndikleri belirtilmektedir. Bk. Dirier-İnan, *a.g.m.*, s. 338; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, aynı yer; H. Arslan, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 33; Öngül, *a.g.t.*, s.224; Fâtımîlerin Kudüs üzerindeki hâkimiyeti fazla sürmemiş, 1099 yılınca Antakya'yı ele geçiren Haçlılar Kudüs şehrini egemenlikleri altına almışlardır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s.235-237; Usta, *a.g.m.*, s.811; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 34.

³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s.235; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.3; Öngül, *a.g.t.*, s. 225; Turan, *a.g.e.*, s.159; İlgazi bir süre Dımaşk'ta kaldıktan sonra Bağdat'a gitmiş ve maiyetindeki bütün Türkmen kuvvetleriyle, 1099 senesinde Sultan Berkyaruk'la saltanat mücadelesi yapmakta olan Muhammed Tapar'ın hizmetine girmiştir. Muhammed Tapar, ona babası Artuk'un eski iktâ yeri olan Hulvân'ı vermiştir. Bk. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Azimli, *a.g.m.*, s. 15.

³³ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.30; Alptekin, "Artuklular", s.415; Artuk, *Artukoğulları*, aynı yer; Usta, aynı yer; H. Arslan, aynı yer; İlgazi, Bağdat şahnesi Cevherâyın, Kürboğa ve diğer büyük emirlerle görüşüp Muhammed Tapar'ı Bağdat'a gelmesi için teşvik etmiştir. Fakat Muhammed Tapar geç kaldığından emirler Sultan Berkyaruk tarafına geçmişlerdir. İlgazi bir süre sonra tekrar Muhammed Tapar'ın saflarında yer almış ve 1102 tarihinde Muhammed Tapar Bağdat'a gelince İlgazi'yi Bağdat şahnesi tayin etmiştir. Bk. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Azimli, aynı yer; krs; Ara Altun, 1101 senesini şahneliğe geldiği yıl olarak vermektedir. Bk. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, aynı yer.

³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s.279; Işın Demirkent, "Kürboğa" mad., *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s.563; Karaçam, *a.g.t.*, s.18.

Kürboğa'nın vasiyeti gereği Musul'a Sungurca adlı bir emir hâkim olmuştur. Fakat ondan memnun kalmayan şehir halkı Kürboğa'nın Hısnıkeyfâ'daki nâibi³⁵ Türkmen Mûsâ'yı davet ederek şehri ona vermek istemişlerdir³⁶. Mûsâ, Musul'a geldiğinde Sungurca'yı öldürerek şehri ele geçirmiştir³⁷. Bu karışık ortamdan istifade etmek isteyen el-Cezîre hâkimi Çökürmüş, Mûsâ'yı mağlup ederek şehri kuşatmaya başlamıştır³⁸. Zor halde kalan Mûsâ ise 10.000 dinar ile birlikte Hısnıkeyfâ bölgesinin hâkimiyetini ona vereceğini vadederek Sökmen b. Artuk'tan yardım istemiştir³⁹. Sökmen'in iktâ yeri olan ve yönetimini yeğeni Belek b. Behrâm'a bıraktığı Suruç'un Urfa Haçlı Kontu II. Baudouin tarafından ele geçirilmesinden sonra Mûsâ'nın bu yardım teklifini fırsat olarak gören Sökmen, emrindeki kuvvetlerle Musul'a gitmiştir⁴⁰. Onun geldiğini öğrenen Çökürmüş kuşatmayı kaldırarak geri çekilmiştir. Mûsâ'nın Sökmen'i karşılamaya çıkarken öldürülmesi üzerine Sökmen, Hısnıkeyfâ üzerine yürüyerek şehri nâiblerden teslim almıştır⁴¹. Böylelikle ilk Artuklu Beyliği olan “Sökmaniye”, “Tabaka-i Sökmaniye” veya “Sokmanlılar” adı da verilen Hısnıkeyfâ Artuklu kolu kurulmuştur⁴².

³⁵ “İslâm devletlerinde hükümdar, vali, kadı gibi devlet ricâlinin vekili, temsilci veya yardımcısına verilen sıfattır.” Hakkında daha fazla bilgi için bk. Casim Avcı, “Nâib” mad., *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 311-312.

³⁶ Turan, *a.g.e.*, s.161; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 38.

³⁷ İbnü'l-Verdi, *Selçuklular*, Trc. Mustafa Alican, İstanbul 2017, s.53; Sungurca, Musa'nın kendisine hizmet etmek için geldiğini düşünmüş ve onu karşılamak için çıktığında öldürülmüştür. Bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.18; krş. İbrahim Artuk, Sungurca ve Mûsâ sohbet ederken aralarında bir tartışma çıktığını ve bu tartışma sonucunda Sungurca'nın hücumu geçerek Mûsâ'nın başını yaraladığını, Mûsâ'nında karşılığında Sungurca'yı yere devirdiğini ve orada bulunan Mûsâ'nın maiyetindeki Diyarbakır hâkimi Mansur b. Mervanoğlu'nun Sungurca'yı bıçaklayarak öldürdüğünü belirtmektedir. Bk. Artuk, *Artukoğulları*, s.28; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 38-39; yaşanan tartışma hakkında daha fazla bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s.279-280.

³⁸ Usta, *a.g.m.*, s.811; krş. Hüseyin Karaçam çalışmasında Çökürmüş'ün bu durumu kabul etmediği için Musul'u kuşattığını yazmaktadır. Bk. Karaçam, aynı yer.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s.280; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s. 4; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.175; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.170; Turan, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, s.415; Usta, aynı yer; Musa'nın zor durumda kalmasının sebebi adamlarının kendisine ihanet etmesi ve bundan dolayı Çökürmüş'e karşı bir harekât yapamamasıdır. Bk. Karaçam, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, s.29; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 39.

⁴⁰ Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Suruç, ilk olarak Sökmen'in kardeşi Behrâm b. Artuk'un idaresindeyken onun ölümü ile oğlu Belek b. Behrâm'ın yönetimine geçmiştir. Bk. Öngül, *a.g.t.*, s. 225; Suruç'un Haçlılar tarafından ele geçirilmesi ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2019, s. 206-207; Artuk, *Artukoğulları*, s.27-28.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, aynı yer; Karaçam, *a.g.t.*, s. 19; Öngül, *a.g.t.*, s. 226; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 40; Alptekin, “Artuklular”, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, s.29; İbnü'l-Ezrak, Sökmen'in Hısnıkeyfâ'ya sahip olmasını şu şekilde anlatmaktadır: “Frankların sahil kesimine ve Kudüs'e hâkim olmaları üzerine Emir Sökmen de Fırat bölgesine gelerek Hısnıkeyfâ'ya sahip oldu.” Bk. İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.30.

⁴² Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.161-162; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer.

1.2.1. Sökmen b. Artuk Dönemi (1102-1104/1105)

Sökmen'in ilk gerçekleştirdiği faaliyeti kardeşi İlgazi'nin Bağdat şahneliği hakkında yardım istemesi üzerine yanına gitmesidir⁴³. Daha sonrasında ise Sökmen bölgedeki hâkimiyetini korumak amacıyla Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a biat etmiş⁴⁴ ve 1104 yılı civarında Mardin şehrini ele geçirmiştir⁴⁵. Bu durumu Hüseyin Karaçam tezinde şu şekilde belirtmektedir: “İki yıl içerisinde Hısnıkeyfâ ve Mardin gibi iki önemli şehre hâkim olan Artukoğlu Sökmen, Diyâr-ı Bekr bölgesinin en güçlü hükümdarı konumuna yükselmiştir.”⁴⁶ Sökmen b. Artuk'un Haçlılara karşı yapılan Antakya seferine iştirak ettiği bilinmektedir⁴⁷. Sonraki dönemlerde ise Harran civarında Çökürmüş ile birlikte Franklara karşı kayda değer başarılar kazanarak Kudüs Kralı I. Baudouin ve Urfa Kontu I. Joscelin'i esir etmiştir⁴⁸. 1104/1105 senesinde Dımaşk hâkimi Tuğtekin ağır hasta olmasından dolayı Sökmen'e mektup yazarak Dımaşk şehrini teslim alması için davet etmiş, Sökmen ise bu daveti kabul ederek yola

⁴³ İlgazi ile Bağdat halkı arasında çıkan olay hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s.276. Sökmen Bağdat'a giderken Tekrit'e yaklaştığı zaman askerlerinin bir kısmını yağ, bal, peynir gibi ürünler satan tüccar kılıfına sokarak şehre göndermiştir. Taktik icabı askerler Sökmen'in şehre gelmediğine dair söylentiler yaymışlar, ellerindeki malları satarak gece vakti şehrin kapısındaki nöbetçileri katlederek şehrin kapılarını açmışlardır. Dışarıda hazır bekleyen Sökmen, kuvvetleri ile şehre girip yağma yapmıştır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s.290; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 41; Sökmen sayesinde İlgazi'nin şahnelik sorunu hallolmuştur. Bk. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 42.

⁴⁴ Alptekin, “Artuklular”, s.415; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.175; Turan, *a.g.e.*, s.162.

⁴⁵ Baluken, *a.g.m.*, s.46; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.170; Mardin'e sahip olan Emir Bâkû'nun vefat etmesi üzerine Sökmen'in yeğeni Emir Yâkûti şehre hâkim olmuştur. Necmeddin İlgazi'nin Mardin'e gelmesiyle emir, Sökmen'in hizmetine girmiştir. Sökmen b. Artuk vefat edene kadar da şehir Yâkûti'nin elinde kalmıştır. Bk. İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.30-31; krş. Coşkun Alptekin, Sökmen'in yeğeni Yâkûti'nin ölümü üzerine yaşanan karışıklıklardan istifade ederek 1103 senesinde şehri ele geçirip Diyarbakır bölgesinin büyük bir kısmını hâkimiyet sahası içine kattığını belirtmiştir. Bk. Alptekin, “Artuklular”, aynı yer; krş. Coşkun Alptekin diğer bir çalışmasında Yâkûti'nin, Sökmen Hısnıkeyfâ'ya hâkim olduğu sırada Mardin'i ele geçirdiğini, kendi ölümünden sonra ise şehrin idaresine kardeşi Ali'nin geçtiğini, Ali'nin Çökürmüş'e tâbi olmak istemesi üzerine Mardin nâiblerinin Sökmen'i şehre davet ettiğini ve bu şekilde Sökmen'in şehri egemenliği altına aldığını ifade etmiştir. Bk. Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.175-176; Yâkûti'nin şehre nasıl sahip olduğu hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s.316-317; Artuk, *Artukoğulları*, s.34-35; Öngül, *a.g.t.*, s. 229.

⁴⁶ Karaçam, *a.g.t.*, s.19.

⁴⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s.231; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.169; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.32. Bahsi geçen olay ile ilgili daha fazla bilgi için bk. İbn Kalânîsi, *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Çev. Onur Özatağ, İstanbul 2015, s.1-2.

⁴⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.103; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.224; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.47; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.4; Alptekin, “Artuklular”, aynı yer; Turan, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.176; Emir Sökmen ile Çökürmüş'ün arasında Çökürmüş'ün Yâkûti'yi öldürmesinden dolayı düşmanlık ve kavgılık varken Haçlılara karşı birlik olmuşlardır. Bk. Öngül, *a.g.t.*, s.227; Sökmen'in bu başarıyı elde etmesindeki etkenlerden biri, kendi askerlerine Frank elbise ve silahlarını giydirip kaledeki askerleri kandırarak dışarı çıkmalarını sağlamasıdır. Bk. Artuk, *Artukoğulları*, s.38; Öngül, *a.g.t.*, s.228. Bu başarıdan sonra Sökmen'in esirleri yanında barındırması Çökürmüş'ün adamları tarafından kışkırtılmış ve Çökürmüş'ün vermiş olduğu emir ile Sökmen'in Haçlıları takip ettiği sırada esirler gizlice kaçırılıp Çökürmüş'ün çadırına getirilmiştir. Bk. Ataoğlu, *a.g.t.*, s.48. Çökürmüş ile Sökmen'in Haçlılara karşı faaliyeti hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s.303-304; İbn Kalânîsi, *a.g.e.*, s.14-15.

çıkmiştir⁴⁹. Lakin Sökmen, şehre varamadan Karyateyn'e geldiği sırada difteri⁵⁰ hastalığına yakalanarak vefat etmiştir⁵¹. Müesseseseleşme babında Emînüddin külliyesinin ilk Sökmen b. Artuk tarafından yaptırılmaya başlandığı bilinmektedir. Sökmen'in ölümünden sonra yerine oğlu İbrahim geçmiştir⁵². İbrahim b. Sökmen amcası Necmeddin İlgazi'ye tâbi olmak zorunda kalmıştır⁵³. Bu dönemde Necmeddin İlgazi, Mardin'i 1108 senesinde fethederek Mardin Artuklu kolunu oluşturmuştur⁵⁴. Çok fazla ömür süremeyen İbrahim 1108/1109 tarihinde ölünce yerine kardeşi Rüknüddeve Dâvud geçmiştir⁵⁵.

1.2.2. Rüknüddeve Dâvud b. Sökmen Dönemi (1108-1144)

Dâvud, babasının ölümü sonrası Artukluların lideri konumunda olan amcası İlgazi'nin egemenliğini kardeşi İbrahim gibi kabul etmek zorunda kalmıştır. O, amcası ile birlikte birçok sefere iştirak etmiş; kendisi bizzat katılmasa bile amcasına askeri yardımlarda bulunmuştur⁵⁶. Bunun en iyi örneği İlgazi'nin Musul emiri Aksungur el-Porsukî ile yaşamış olduğu savaştır⁵⁷. 1113'de Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Musul ve civarını Aksungur el-Porsukî'ye iktâ etmiştir⁵⁸. Kendisi yerine Bağdat şahneliği görevine getirilen Aksungur'la iyi ilişkiler kuramayan İlgazi; Haçlılar üzerine yapılacak olan bir sefer hakkında onunla ihtilâfa düşmesi üzerine Aksungur, İlgazi'nin oğlu Ayaz'ı esir almıştır. Ayrıca Aksungur'un Artuklu sınırlarını tehdit eder bir konuma gelmesiyle İlgazi, yeğenleri Dâvud b. Sökmen ve Belek b. Behrâm'dan destek kuvvetleri alarak büyük bir Türkmen grubu oluşturmuştur⁵⁹. İki taraf arasında yaşanan mücadele sonucunda Aksungur ve beraberindeki Muhammed Tapar'ın oğlu Mesud mağlup

⁴⁹ İbn Kalânîsî, *a.g.e.*, s.18-19.

⁵⁰ Kuşpalazı hastalığı olarak da bilinen difteri hastalığı mikrobun üst solunum yollarında konumlanması ile iç organları ve sinir sistemini etkileyen bir rahatsızlıktır. Bk. Ahmet Yaramış-Selahattin Katar, "Çoklu sistem tutulumu ile seyreden difteri vakası", *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, S. 3, Ankara 2006, s.221.

⁵¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, s.315-316; İbn Kalânîsî, *a.g.e.*, s.19; Karaçam, *a.g.t.*, s.19; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 50; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.170; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.176; Artuk, *Artukoğulları*, s.41-42; Öngül, *a.g.t.*, s.228; Sökmen'in rahatsızlandığı sırada adamları tarafından Hısnıkeyfâ'ya geri dönmesi konusunda istekleri üzerine "Ölümden korkup da cihad azminden vazgeçmem şayet bu yolda ölürsem inşallah şehit olurum" dediği, iki gün dilinin tutulduğu ve sonrasında vefat ettiği verilen bilgiler arasındadır. Bk. Öngül, *a.g.t.*, s.228-229.

⁵² İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.31; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Öngül, *a.g.t.*, s.230; Turan, *a.g.e.*, s.162-163; Alptekin, "Artuklular", s.415; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

⁵³ Alptekin, "Artuklular", aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; H. Arslan, *a.g.t.*, s.34.

⁵⁴ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.4; Öngül aynı yer; krş. Ali Sevim, 1106 tarihinde Mardin'in İlgazi'nin hâkimiyetine girdiğini söylemektedir. Bk. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer.

⁵⁵ Karaçam, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.163; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.56.

⁵⁶ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.57.

⁵⁷ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

⁵⁸ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995, s. 197; Ataoğlu, aynı yer; Azimli, *a.g.m.*, s.16; Öngül, *a.g.t.*, s.241.

⁵⁹ Öngül, *a.g.t.*, s.230; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.57-58.

edilmiştir. Bu karışık ortamdan istifade eden İlgazi'nin oğlu Ayaz ise kaçarak babasının yanına gelmiştir⁶⁰.

1122 senesinde İlgazi'nin vefat etmesi üzerine ailenin başına İlgazi'nin isteği doğrultusunda Belek b. Behrâm geçmiştir. Belek'in de 1124 yılında Menbiç önlerinde şehit düşmesi hem İslâm dünyası hem de Artuklular için son derece vahim bir olay olmuştur⁶¹. Bu zamana kadar ortak bir şekilde hareket eden Artukoğulları biri Hısnıkeyfâ diğeri Mardin olmak üzere iki merkezli, iki farklı beylik konumuna girmişler ve var olan birlik yapısı bozulmuştur⁶². Belek'in ölümü sonrası hâkimiyet sahası olan Harput bölgesi, Meyyâfârikîn⁶³ hâkimi Timurtaş'ın kardeşi Süleyman'ın egemenliğine girmiştir. Süleyman'ın vefat etmesi üzerine de Dâvud, Harput'a sefer düzenleyerek bölgeyi kendi toprakları arasına katmış⁶⁴; oğlu Fahreddin Kara Arslan'ı da Belek'in tek vârisi olan kızı ile evlendirmiştir⁶⁵. Meyyâfârikîn'in egemenlik hakkı hususunda ise Kutlu Şah ve vezir Abdülmelik, Dâvud'u şehri teslim alması için davet etmişlerse de Timurtaş ondan önce hareket ederek 1124 yılında şehrin hâkimiyetini kendi üzerine almıştır⁶⁶. Belek b. Behrâm'ın şehit düşmesi ile Dânişmendli Emir Gazi Malatya şehrini ele geçirerek Hanzit bölgesine hücum etmiştir⁶⁷. Dâvud bu durum üzerine Dânişmendli topraklarının bir kısmını yağmalamıştır. Malatya'nın elden çıkmasıyla Belek b. Behrâm'ın zevcesi olan Tuğrul Arslan'ın annesi Sultan Hanım, ölen eşinin mirasçısı sıfatıyla Maşara (Minşar) ve Gerger bölgelerini işgal etmiştir⁶⁸. Bu olay Dâvud ile Sultan Hanım'ın arasının açılmasına sebep olduysa da Dâvud'un Erzen Beyi Toğan Arslan'ın hâkimiyeti altındaki Bitlis'i muhasarası ile meşgul olmasından dolayı herhangi bir olay vuku bulmamıştır⁶⁹.

Aksungur el-Porsukî'nin Bâtınîler tarafından öldürülmesinden sonra yerine geçen oğlu İzzeddin Mesud'unda 1127 yılında ölmesi üzerine Irak Selçuklu Sultanı Mahmud b. Muhammed Tapar, Bağdat şahnesi olan İmâdüddin Zengî'yi Musul atabeyi olarak vazifelendirmiştir⁷⁰. Zengî'nin Artuklu bölgelerine karşı düzenlemiş olduğu tehditkâr seferleri neticesinde Mardin Artuklu meliki Timurtaş, Dâvud b. Sökmen ile birleşerek Zengî'ye karşı

⁶⁰ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.58; Ayaz, sonraki yıllarda Haçlılar tarafından öldürülmüştür. Bk. Artuk, *Artukoğulları*, s.50.

⁶¹ Turan, *a.g.e.*, s.171.

⁶² Karaçam, *a.g.t.*, s. 19; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.59.

⁶³ Diyarbakır şehrindeki Silvan ilçesinin önceki ismidir. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn" mad., *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s.511-512.

⁶⁴ Turan, aynı yer; Karaçam, *a.g.t.*, s.20.

⁶⁵ Ataoğlu, aynı yer.

⁶⁶ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.60.

⁶⁷ Ataoğlu, aynı yer.

⁶⁸ Turan, aynı yer.

⁶⁹ Turan, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.61.

⁷⁰ Sultan küçük oğlu Alp Arslan'ı Musul'un idaresine getirerek İmâdüddin'i ona atabey tayin etmiştir. Bk. Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1950, s.360; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, s.82.

harekete geçmişlerdir⁷¹. Yaşanılan mücadeleler sonucunda Zengî kazanan taraf olmuştur⁷². Yaşadığı yenilgiyi kabul etmek istemeyen Dâvud, Zengî'nin hâkimiyetindeki Cizre⁷³ bölgesini yağmalamıştır⁷⁴. Zengî'nin Haçlılar ile meşgul olmasını fırsat olarak gören Dâvud, 1131 yılında Siirt, Bahmard, Batasa ve Katalbas'ı hâkimiyeti altına almıştır⁷⁵. Dâvud'un yapmış olduğu bu faaliyetin kendisi için tehlikeli olabileceğini düşünen Mardin Artuklu meliki Timurtaş, Dâvud'a karşı Zengî ile anlaşmıştır. Bu birleşme neticesinde 26 Nisan 1134 tarihinde Dâvud yenilgiye uğratılmıştır⁷⁶. Aldığı yenilgiye rağmen güçlerini tekrardan toparlayan Dâvud 1136 yılında Hani'yi kendi topraklarına katmıştır⁷⁷. Bu sıralarda Dâvud'un oğullarından biri olan Arslan Doğmuş Harput'ta babasına karşı başkaldırınca Dâvud oğlunu hapsetmek zorunda kalmıştır⁷⁸. İki grup arasında bu sürtüşmeler devam ederken Bizans İmparatoru Johannes Komnen, Halep'e kadar inmesi üzerine Türk emirleri imparatora karşı bir araya gelmişlerdir⁷⁹. Dâvud, oğlu Kara Arslan komutasında kuvvetli bir orduyu Zengî'ye göndermiştir⁸⁰. Türk akınlarına karşı bir şey yapamayacağını anlayan İmparator geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Bizans tehlikesinin geçmesinden sonra Türk emirleri arasındaki birlik tekrar bozulmuştur. 1139 tarihinde Zengî, Timurtaş'a ait Dârâ ve Re'sül'ayn'ı zapt etmiştir⁸¹. Bu yaşanan olaya rağmen iki emir arasında dostluk devam etmiş hatta Zengî, Timurtaş'ın kızı Safiye Hatun ile evlenmiştir⁸². Sonrasında Zengî tekrardan Timurtaş ile hareket ederek Dâvud'un üzerine harekete geçmiştir. Bu baskıya dayanamayan Dâvud, oğlu Kara Arslan ile birlikte Âmid'e kaçmış lakin orada tutunamamıştır⁸³. Bunun üzerine Zengî kendisine tabî olma

⁷¹ Öngül, *a.g.t.*, s.230; Karaçam, *a.g.t.*, s.20; Alptekin, "Artuklular", s.415; bu durumun oluşmasının en büyük sebebi Zengî'nin Timurtaş'ın egemenliği altındaki Nusaybin'i ele geçirmesidir. Bk. Ataoğlu, *a.g.t.*, s.62. Yapılan ittifaka İnaloğlu İlaldı'da dahil olmuştur. Bk. Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.177; Turan, *a.g.e.*, s.172-173.

⁷² Elde ettiği zafer ile Serce ve Dârâ'yı ele geçirmiştir. Bk. Ali Muhammed Sallabî, *Zengîler Dönemi, İslâmî İdârenin Yeniden Hâkim Kılınması*, Trc. Turgut Akyüz, İstanbul 2015, s.109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, X, s.524-525.

⁷³ Eskiden Cezîre-i İbn Ömer olarak geçen günümüzde Şırnak şehrinin ilçelerinden biridir. Daha fazla bilgi için bk. Metin Tuncel-Abdülkerim Özeydin, "Cizre" mad., *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 37-39.

⁷⁴ Öngül, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.63.

⁷⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.170; Turan, *a.g.e.*, s.173; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.64.

⁷⁶ İbn Kalânîsî, *a.g.e.*, s.127; Karaçam, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Turan, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.65.

⁷⁷ Turan, *a.g.e.*, s.174; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.171; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

⁷⁸ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.66.

⁷⁹ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.67; ittifaka katılanlar arasında Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'da vardır. Bk. Mehmet Suat Bal, "Anadolu'da Siyasî Birliğin Kurulması Yönüyle Türkiye Selçuklu-Artuklu Devletleri İlişkileri", *I. Uluslararası Artuklu Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2007, s.81.

⁸⁰ Turan, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

⁸¹ Turan, *a.g.e.*, s.175; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.177-178.

⁸² Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.178; Turan, aynı yer.

⁸³ Kaçarlarken arkalarında birçok esir bırakmışlardır. Bu esirler arasında Dâvud'un oğlu Süleyman'da bulunmaktadır. Bk. Turan, aynı yer.

şartı ile Âmid'i Timurtaş'a vermiştir⁸⁴. Dâvud bu zor durum ile başa çıkabilmek için oğlu Yakub'u Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud'a yollayarak yardım istediye de amacına ulaşamamıştır⁸⁵. Zor günlerden geçen ve üst üste mağlubiyet yaşayan Dâvud b. Sökmen 23 Temmuz 1144 tarihinde Hani'de vefat etmiştir⁸⁶. Onun döneminde Hısnıkeyfâ Artukluları sınırlarını oldukça genişletmiştir. Özellikle Dâvud'un Türkmenler üzerindeki nüfuzu dikkate değer niteliktedir. Zengî ile yaşamış olduğu her mağlubiyet sonrası kısa sürede toparlanıp karşı saldırıya geçebilmesi onun karakter yapısını ve Türkmenler üzerindeki derin etkisini ortaya koymaktadır. Dikkat çeken bir başka detay ise Dâvud'un amcasının oğlu Timurtaş'a karşı olan öfkesinin hiçbir zaman azalmamasıdır. Bu husus hakkındaki en somut kanıt 1140 yılı başlarında Hısnıkeyfâ'ya uğrayan Timurtaş'ın hizmetindeki İbnu'l-Ezrak'ın Dâvud'un bu yöndeki kırılganlığını giderememesidir⁸⁷. Dâvud b. Sökmen'in ölümünden sonra ise beyliğin başına oğlu Fahreddin Kara Arslan geçmiştir⁸⁸.

1.2.3. Fahreddin Kara Arslan b. Dâvud Dönemi (1144-1167)

Unvan olarak Fahreddin'i kullanan Kara Arslan, babasının yerine beyliğin başına geçtiğinde ilk karşılaştığı problem kardeşi Arslan Doğmuş⁸⁹'un aleyhinde yürüttüğü faaliyetler olmuştur. Babası döneminde isyan eden Arslan hapsedilmesinden sonra Zengî'nin himayesine sığınmıştır. Davûd'un ölümünden sonra Zengî ile birlikte hareket ederek Hısnıkeyfâ Artuklu topraklarını işgal etmeye başlamıştır⁹⁰. Yaşanılan bu tehditkâr icraatlar karşısında Kara Arslan, hem Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud⁹¹ hem de Urfa kontu II. Joscelin ile ittifaklık kurmak zorunda kalmıştır⁹². I. Mesud, 1144 yılında Elbistan ve Ceyhan'ı ele geçirmiş, Kara Arslan ile birlikte Malatya'yı muhasara altına almıştır⁹³. Ayrıca 20.000 kişilik bir kuvveti Kara Arslan'a

⁸⁴ “Zengî, Âmid’de okunan hutbelerden Dâvud’un ismini kaldırıp kendi adına okutmaya başlamıştır.” Bk. Ataoğlu, *a.g.t.*, s.69.

⁸⁵ Bal, *a.g.m.*, s.81.

⁸⁶ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.73; Artuk, *Artukoğulları*, s.73; Karaçam, *a.g.t.*, s.21; Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, s.171; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.178; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.70; melikin cenazesinin epey kalabalık olduğu belirtilmektedir. Bk. Turan, *a.g.e.*, s.175; krş. Coşkun Alptekin, Dâvud’un 1 Ağustos 1144’te öldüğünü yazmaktadır. Bk. Alptekin, “Artuklular”, s.415.

⁸⁷ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.68.

⁸⁸ Hüseyin Kayhan, “Fahreddin Kara Arslan Devri Artuklu Tarihi”, *Belleten*, LXXII/263, Ankara 2008, s.53; Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, aynı yer; Turan, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.71.

⁸⁹ Arslan, Mardin Meliki Hüsameddin Timurtaş’ın kızı Hediye Hatun ile evlidir. Bk. Artuk, *Artukoğulları*, s.73.

⁹⁰ Hani’yi zapt etmiştir. Bk. Kayhan, *a.g.m.*, s.53; krş. Siirt, Erganin, Cebelcur ve Çarmuk’u da ele geçirmiştir. Bk. Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, aynı yer.

⁹¹ Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, aynı yer; Bal, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, aynı yer; Kayhan, aynı yer.

⁹² Ataoğlu, *a.g.t.*, s.73-74; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

⁹³ Kayhan, *a.g.m.*, s.53-54.

vererek Zengî üzerine yollamış lakin Zengî bu durumu öğrenince Musul'a çekilmiştir⁹⁴. Böylelikle I. Mesud sayesinde Kara Arslan birtakım yerleri geri alabilmiştir. Her şeyi yakından takip eden Zengî, Urfa kontunun Babalu Kalesi⁹⁵ karşılığında Kara Arslan'a yardım etmek için şehirden çıkmasını fırsat bilerek emrindeki Türkmen kuvvetleri ile Urfa'ya saldırmış ve 1144 yılında Urfa'yı ele geçirip buradaki Haçlı Kontluğuna son vermiştir⁹⁶.

Mardin Artuklu meliki Timurtaş ile Kara Arslan arasında 1146 yılında bir mücadele yaşanmış, Timurtaş yeğeni Şihâbü'd-Din Muhammed sayesinde kazanan taraf olmuştur⁹⁷. Aynı yıl içerisinde İmâdüddin Zengî, Fırat Nehri kenarında yüksek bir mevkiye bulunan ve stratejik bir öneme sahip olan Ca'ber Kalesi üzerine sefere çıkmış; kuşatmanın şiddetlendiği bir zaman da 14-15 Eylül 1146 tarihi gecesi Frank asıllı kölelerinden Yarınkuş Zekevî tarafından uykusundayken öldürülmüştür⁹⁸. Onun ölümü Artukluların rahat bir nefes alabilmelerini sağlamıştır⁹⁹. Çünkü ölümünden sonra Timurtaş Zengî'ye ait yerleri ele geçirirken 1150 senesinde Kara Arslan ise Gerger ve Harput bölgesini egemenliği altına almıştır¹⁰⁰. Böylelikle hem babası hem de kendi döneminde elden çıkmış olan bölgeleri geri kazanmıştır. Zengî'nin ölümünden istifade etmek isteyen Haçlı kuvvetleri de Urfa üzerine yürüyerek şehirde yaşayan Müslümanları katletmişlerdir. Bu vahim durum karşısında Halep hâkimi olan Zengî'nin oğlu Nûreddin Mahmud'un liderliğinde birleşmiş olan Türk birlikleri arasında Kara Arslan'ın da olduğu bilinmektedir¹⁰¹. Nûreddin Mahmud'un sonraki senelerde kardeşi Kutbüddin ile Sincar üzerine yaşadığı mücadele sırasında Kara Arslan'ın yardım etmesi iki taraf arasında barışın ve dostluğun sağlanmasına vesile olmuştur¹⁰².

1154 senesinde Kara Arslan ile Ahlat-şâhı II. Sökmen arasında çıkan bir mücadele de Mardin Meliki Necmeddin Alpı'nın araya girmesiyle halledilmiştir¹⁰³. 1164 yılında ise Kara Arslan'ın kızı Necmeddin Alpı'nın oğlu Kutbüddin İlgazi ile evlendirilmiştir¹⁰⁴. Böylelikle

⁹⁴ Bal, a.g.m., s.81; Kayhan, a.g.m., s.54.

⁹⁵ Beit Boula olarak da geçmektedir. Bk. Kayhan, a.g.m., s.56.

⁹⁶ Kayhan, a.g.m., s.56-57. Urfa'nın alınması İslâm dünyası için son derece sevindirici bir haber olmasına rağmen Avrupa için yıkıcı bir etki bırakmıştır. Bundan dolayı Urfa üzerine II. Haçlı Seferi düzenlenmiştir. Bk. Ataoğlu, a.g.t., s.75.

⁹⁷ Kayhan, a.g.m., s.58; Ataoğlu, a.g.t., s.75-76.

⁹⁸ Gülây Ögün Bezer, "Zengî, İmâdüddin" mad., *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, s.261; konu hakkında daha fazla bilgi için bk. İbnu'l-Ezrak, a.g.e., s.79-81.

⁹⁹ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.171.

¹⁰⁰ Alptekin, "Artuklular", s.415; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.178; Ataoğlu, a.g.t., s.76; ele geçirdiği bölgeler: Ergani, Çermuk, Tell Hârim, Hâlâr, Esard, Bahmurd, Bâtâsâ, Tanzâ, Ravk, Fatlis, Beled-i Saf ve Cebel-i Tûr Âbidin'deki Heysem Kalesi. Bilgi için bk. Kayhan, a.g.m., s.57.

¹⁰¹ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; detaylı bilgi için bk. Artuk, *Artukoğulları*, s.89-90.

¹⁰² Öngül, a.g.t., s.230; Kayhan, aynı yer; Ataoğlu, a.g.t., s.89-90.

¹⁰³ İbnu'l-Ezrak, a.g.e., s.112; Turan, a.g.e., s.178; II. Sökmen, Necmeddin Alpı'nın dayısıdır.

¹⁰⁴ Kayhan, a.g.m., s.59; düğün hakkında daha fazla bilgi için bk. İbnu'l-Ezrak, a.g.e., s.143-144 ve s.147-148.

Hısnıkeyfâ ve Mardin kolları arasında devam eden rekabet ortadan kalkmıştır. 1148 tarihinde Âmid üzerine başarısız bir girişimde bulunan Kara Arslan¹⁰⁵, 1162/1163 senesinde Nisanoğulları'nın hâkimiyetindeki Âmid'i ele geçirmek üzerine tekrar bir sefer düzenmiş, Danişmendli Yağıbasan'ın müdahil olmasından dolayı başarılı olamamıştır¹⁰⁶. Fahreddin, sonraki yıllarda bu teşebbüsünü tekrardan gerçekleştirmek istediysede 21 Haziran 1167 Çarşamba günü Harput'ta vefat etmiştir¹⁰⁷. Fahreddin Kara Arslan, hüküm sürdüğü süreç boyunca birçok vakıf eser inşa ettirmiştir. Hısnıkeyfâ Artuklu melikleri arasında en çok imar faaliyeti yapan şahıs yine Kara Arslan'dır. Onun bu icraatı ülkesinin gelişmesine karşı tutumunu net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Özellikle beyliğe zor zamanlar yaşatan Zengî'nin vefatı ile sınırlarını genişletmesi var olan ekonominin artmasına ve buna paralel olarak bayındırlık faaliyetlerinin çoğalmasına olanak sağlamıştır.

Kara Arslan'ın yerine oğlu Nûreddin Muhammed geçmiştir¹⁰⁸. Bu konu hakkında dikkat çekici bir durum söz konusudur. Fahreddin Kara Arslan, hastalığının ilerlemesi üzerine Nûreddin Mahmud'a "*Kâfirlere karşı cihad arkadaşlığımız var. Ülkemi oğlum adına korumanı istiyorum.*" diye haber yollayarak oğluna ve topraklarına dokunmamasını vasiyet etmiştir¹⁰⁹. Musul hâkimi Kutbüddin Mevdûd, Kara Arslan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğluna karşı bir faaliyete geçmişse de Nûreddin Mahmud onu bertaraf ederek Fahreddin'in vasiyetini yerine getirmiştir¹¹⁰.

1.2.4. Nûreddin Muhammed Dönemi (1165-1185)

Nûreddin Mahmud'un tabiiyetine giren Muhammed, onun 1170 senesinde kardeşi Kutbüddin Mevdûd'un ölümü sonrası vuku bulan karışıklık üzerine Musul'a yürütmesinde yanında yer almıştır¹¹¹. 1174 yılında Nûreddin Muhammed b. Zengî vefat etmiştir¹¹². Onun vefatı sonrası Nûreddin'in yeğeni Seyfeddin Gazi, el-Cezîre bölgesinin egemenliğini üstüne

¹⁰⁵ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.77.

¹⁰⁶ Karaçam, *a.g.t.*, s.21; bu konu hakkında daha fazla bilgi için bk. Ataoğlu, *a.g.t.*, s.87-89; Fahreddin Kara Arslan, Yağıbasan'ın kızı ile evlidir. Bk. Kayhan, *a.g.m.*, s.59.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, XI, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1991; s.267; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.151; Alptekin, "Artuklular", s.415; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.93; krş. Ölüm tarihi olarak 17 Temmuz 1167 de verilmektedir. Bk. Kayhan, *a.g.m.*, s.67; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.171; sadece Temmuz ayı olduğunu belirten bilgi de mevcuttur. Bk. Turan, *a.g.e.*, s.182.

¹⁰⁸ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.178; Alptekin, "Artuklular", aynı yer; Öngül, *a.g.t.*, s.230; Karaçam, aynı yer; Ataoğlu, aynı yer.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, aynı yer; Öngül, *a.g.t.*, s.232; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.94; Artuk, *Artukoğulları*, s.92-93.

¹¹⁰ Artuk, *Artukoğulları*, s.93; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Öngül, *a.g.t.*, s.232-233; Ataoğlu, aynı yer.

¹¹¹ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.95-96.

¹¹² Turan, *a.g.e.*, s.184; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

geçirmiştir. Bu durum üzerine Nûreddin Muhammed, Seyfeddin'e bağılılığını bildirmiştir¹¹³. Bu sıralarda Mısır'da hâkimiyet süren Selâhaddin Eyyûbî¹¹⁴ efendisi olan Nûreddin Mahmud'un ölümü ile yerine geçen 11 yaşındaki oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in haklarını korumak ve Zengî devletinin devamını sağlayabilmek adına Zengîlere ait toprakları ele geçirmeye başlamıştır¹¹⁵. Seyfeddin Gazi, Artuklu emirlerinden yardım talebinde bulununca Nûreddin Muhammed destek kuvvet yollamıştır¹¹⁶. Lakin Seyfeddin, Selâhaddin ile yapmış olduğu mücadeleyi kaybedince Selâhaddin'in hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır. Selâhaddin bu olay sonrası Artuklu emirlerinden de biat almıştır¹¹⁷.

1176 yılında Mardin Artuklu Meliki Necmeddin Alpi vefat etmiş yerine oğlu II. Kutbüddin İlgazi geçmiştir. Hâkimiyet konusunda amcası ile problem yaşaması üzerine Nûreddin Muhammed arabuluculuk yaparak Kutbüddin'e biat etmelerini sağlamıştır¹¹⁸. 1180 senesinde Seyfeddin Gazi'nin ölmesiyle Artuklular daha rahat hareket etmeye başlamışlardır. Nüfuzunu arttırmak için II. Kılıcarslan'ın güzelliği ile anılan kızı Selçuk Hatun ile evlenmiş olan Nûreddin'in bir muganniye¹¹⁹ âşık olması ve eşi olan sultan kızının itibarını zedelemesi üzerine Selçuklular ile Hısnıkeyfâ Artuklularının arası bozulmuştur¹²⁰. Duruma çok öfkelenen II. Kılıcarslan'ın damadının üzerine sefer tertip etmesi Nûreddin'in Selâhaddin Eyyûbî'nin himayesine girmesine sebep olmuştur¹²¹. Selâhaddin, Kılıcarslan'a düzenlemek istediği seferden caymasını ve damadını bağışlamasını istemiştir. Sultan, onun bu isteğine "*Sen, onunla benim aramda hakemsin. O, elbette üzerindeki borcunu ödemelidir. Ben onunla sıhriyet kurarken beldelerimin bir kısmını ona çeyiz olarak verdim*"¹²². *Şartımı kabul etmez ise bana ait yerleri iade etsin. Benden korunabilmesi için bu kalelerden vazgeçsin.*" diye cevap vermiştir¹²³. Cevaptan memnun kalmayan Selâhaddin, ülkesini güven altına almak için Franklar ile anlaşmış ve Anadolu'ya sefere çıkmıştır¹²⁴. Tell Başır'e mevzilendiğinde Nûreddin Muhammed ve kardeşi İmâdüddin Ebûbekir kuvvetleri ile Eyyûbî'nin ordusuna dâhil olmuştur¹²⁵. II.

¹¹³ Ataoğlu, a.g.t., s.97.

¹¹⁴ Kendisi "*Nûreddin Zengî'den aldığı emir üzerine 1171 Fâtımî hilâfetine son vermiştir.*" Bk. Ramazan Şeşen, "Selâhaddin-i Eyyûbî" mad., *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s.337.

¹¹⁵ Şeşen, "Selâhaddin", s.337; Ataoğlu, a.g.t., s.98.

¹¹⁶ Ataoğlu, a.g.t., s.99.

¹¹⁷ Ataoğlu, aynı yer.

¹¹⁸ Ataoğlu, a.g.t., s.100.

¹¹⁹ Kadın sanatçı/şarkıcı demektedir. Bk. Nuri Özcan, "Hânende" mad., *DİA*, XVI, İstanbul 1996, s.27.

¹²⁰ Öngül, a.g.t., s.233; Ataoğlu, a.g.t., s.101; Karaçam, a.g.t., s.22.

¹²¹ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.171; Karaçam, aynı yer; Bal, a.g.m., s.82.

¹²² Bahsi geçen çeyiz bölgeleri Malatya civarında Hanzit bölgesindeki bazı alanlardır. Bk. Turan, a.g.e., s.186; Bal, aynı yer.

¹²³ Ataoğlu, aynı yer.

¹²⁴ Öngül, aynı yer; Turan, aynı yer.

¹²⁵ "*Bu durum Hısnıkeyfâ Artukluları ile Eyyübîler arasında uzun sürecek olan dostluğun başlangıcı olmuştur.*" Bk. Ataoğlu, a.g.t., s.102.

Kılıcarslan veziri İhtiyârüddin Hasan'ı Selâhaddîn'e elçi olarak gönderip onun barış yapmasını sağlamıştır¹²⁶. Netice itibarıyla Nûreddin Muhammed, muganniye yakınından uzaklaştırmış böylelikle yaşanan gerginlik sona ermiştir¹²⁷.

Nûreddin Muhammed devam eden süreçte Selâhaddin Eyyûbî'nin Musul ve Âmid kuşatmalarına iştirak etmiştir¹²⁸. 1183 yılında Âmid'i teslim alan Selâhaddin yardımlarının karşılığı olarak şehri Nûreddin'e vermiştir¹²⁹. Şehri teslim alan emir her türlü vergiden halkı muaf tutmuş¹³⁰, Hısnikeyfâ Artuklularının hükümet merkezini buraya taşımıştır¹³¹. Selâhaddin Musul'u kuşattığında Nûreddin Muhammed'den destek istemiş, o sırada hasta olmasından dolayı emir kendisi yerine kardeşi İmâdüddîn Ebûbekir'i vazifelendirmiştir¹³². Muhasara devam ederken de 1185 senesinde Nûreddin vefat etmiştir¹³³. Halefi olarak oğlu Kutbüddin II. Sökmen beyliğin idaresini almıştır¹³⁴. Nûreddin Muhammed'in siyasî faaliyetleri dışında ülkesinin güvenliğini arttırmak istediği de bilinmektedir. Bunun en net örneği şehirde bulunan surların güçlendirilmesi amacıyla üzerine inşa ettirilen Ulu Beden Burcu'nun yapımına onun devrinde başlanmasıdır.

1.2.5. Kutbüddin II. Sökmen Dönemi (1185-1200)

Kutbüddin'in beyliğin başına geçtiğinde henüz 10 yaşında olmasından dolayı idare veziri Kıvâmüddin Muhammed b. Sumâka el-İs'irdî'nin eline geçmiştir¹³⁵. 1185 senesinde Ahlat-şâh'ı II. Sökmen'in vâris bırakmadan vefat etmesi üzerine hakimiyetindeki Ahlat'ı ele

¹²⁶ Vezirin Selâhaddin'i ikna ederken sarf ettiği sözler çok mühimdir. Ona “bir sultanın Haçlılar ile mücadeleyi bırakıp sefere çıkmasının yakışıksız olduğunu ve bundan dolayı Allah katında mesul tutulacağını” söylemiştir. Bk. Ataoğlu, a.g.t., s.103.

¹²⁷ Usta, a.g.m., s.821; Muganni Bağdat'a giderek orada vefat etmiştir. Bk. Öngül, a.g.t., s.233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, XI, s.372; Sultanın kızı ise babasının yanında kalmış ve sonraki dönemlerde halife ile evlenmiştir. Bk. Turan, a.g.e., s.186.

¹²⁸ Karaçam, a.g.t., s.22; Alptekin, “Artuklular”, s.415; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.179; Turan, a.g.e., s.188.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, XI, s.392; Usta, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.171; Karaçam, a.g.t., s.23; Öngül, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, aynı yer; Turan, a.g.e., s.189.

¹³⁰ Ataoğlu, a.g.t., s.109; şehir teslim alındığında içinde büyük miktarda ganimet ve zahire bulunmaktadır. “Rivayete göre burçlar sayısız mallar, silahlar ve zahire ile doluydu. 100.000 kandil mumu, zahirenin miktarı 3 milyon dinar kıymetindeydi. Ele geçen kitap miktarı ise toplam 140.000'di.” Bilgi için bk. Turan, aynı yer. Nûreddin şehirde büyük bir ziyafet tertip ederek Selâhaddin'e kıymetli hediyeler takdim etmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, aynı yer; Öngül, aynı yer.

¹³¹ Karaçam, aynı yer.

¹³² Ardiçoğlu, a.g.e., s.47; Öngül, a.g.t., s.234.

¹³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, XI, s.407; Usta, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Karaçam, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Turan, aynı yer; Ataoğlu, a.g.t., s.112.

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, aynı yer; Ataoğlu, a.g.t., s.114; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

¹³⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Öngül, aynı yer; Ataoğlu, aynı yer.

geçirmek için Musul kuşatmasını bırakan Selâhaddin Eyyûbî, Mardin Artuklu Beyliğinin sınırları içerisinde olan Meyyâfârikîn'i muhasara etmeye başlamıştır. Yaşanan bu olaylar üzerine II. Sökmen ve veziri, Eyyûbî'nin yanına giderek itaatlerini bildirmişlerdir¹³⁶. Meyyâfârikîn'deki işlerini halleden Selâhaddin 1185 yılında üçüncü kez Musul'u muhasara altına almış, şehrin hâkimi İzzüddin Mesûd ile bütün atabeyler ve Artuklu emirlerinin hutbelerinden Selçuklu Sultanlarının isimlerini çıkartarak Eyyûbî sultanlarının adlarının yer almasına dair anlaşma yapmıştır¹³⁷. Bu sırada Hısnıkeyfâ veziri Kıvâmüddin Muhammed öldürülmüş yerine es-Salâh Kutluğ aba geçmiştir¹³⁸.

1187 yılında Selâhaddin'in Haçlılara karşı kazanmış olduğu Hittîn Savaşı¹³⁹'nda Eyyûbî kuvvetleri arasında Hısnıkeyfâ Artuklu askerleri de bulunmaktadır¹⁴⁰. Sonraki yıllarda Selâhaddin'in kardeşi Melik Âdil'in kızı ile Hısnıkeyfâ meliki II. Sökmen'in nikâhı kıyılmıştır¹⁴¹. Böylelikle Hısnıkeyfâ Artuklularının Eyyûbî himayesinde olduğu bir kez daha kanıtlanmıştır. Bundan sonraki süreçte II. Sökmen, Selâhaddin'in Haçlılara karşı düzenlemiş olduğu seferlere iştirak etmiştir. 1193 senesinde Selâhaddin Eyyûbî'nin vefat etmesiyle¹⁴² Eyyûbî melikleri arasında mücadeleler yaşanmış, bu karışıklıktan istifade etmek isteyen Artuklular birtakım yerleri geri almaya çalışmıştır¹⁴³. 1200 yılında ise Hısnıkeyfâ meliki II. Sökmen, sarayın damından düşerek 26 yaşında vefat etmiştir¹⁴⁴. Küçükken başa gelen ve genç yaşta vefat eden Kutbüddin, idare süresi boyunca birden fazla vakıf eser inşa ettirerek öncü olmuştur. Onun döneminde inşasına başlanan birçok eser kendisinden sonra gelen melikler tarafından tamamlanmıştır.

¹³⁶ Öngül, *a.g.t.*, s.234.

¹³⁷ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.116.

¹³⁸ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.171; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.117.

¹³⁹ Savaş hakkında detaylı bilgi için bk. Ramazan Şeşen, "Hittîn Savaşı" mad., *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s.165-167.

¹⁴⁰ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.118.

¹⁴¹ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.120-121.

¹⁴² Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.179; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.123.

¹⁴³ Alptekin, "Artuklular", s.415; bu durum aynı zamanda Artukluların nüfuzlarının sarsılmasına da sebep olmuştur. Çünkü mücadeleler sonucu Haçlılar ile ilgilenemeyen Eyyûbîler, onlara karşı askeri güç olarak destek aldıkları Artukluların geri plana atılmasına yol açmıştır. Bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.23.

¹⁴⁴ Karaçam, *a.g.t.*, s. 24; Öngül, *a.g.t.*, s.235; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.127.

1.2.6. Nâsîrüddin Mahmud Dönemi (1200-1222)

II. Sökmen, kardeşi Nâsîrüddin Mahmud'dan hoşlanmadığı için onu Âmid'den Hısn-ı Mansûr'a yollamış¹⁴⁵; vefat etmeden önce de halefi olarak memlükü¹⁴⁶ ve aynı zamanda damadı olan Ayaz'ı seçmiştir¹⁴⁷. Lakin o öldükten sonra Sökmen'in veziri ile emirleri Ayaz'ı beyliğin başından alarak Nâsîrüddin'i Âmid'e davet edip Hısnıkeyfâ Artuklu kolunun idaresine getirmişlerdir¹⁴⁸. Ayaz ise Âmid'den Türkiye Selçuklu Sultanının yanına giderek onun emirleri arasına girmiştir¹⁴⁹. Nâsîrüddin başa geldiğinde beyliğin geleceği için Eyyûbî meliki Eşref'in Musul atabeyi Nûreddin Arslanşah'a karşı yaptığı savaşta Eşref'e destek vererek Eyyûbîlere tabi olmuştur¹⁵⁰. Mahmud, bu yardımı karşılığında Harput'un kendisine verilmesini istemiştir. Eşref, atabey ile yaşamış olduğu mücadeleyi kazanınca Harput üzerine harekete geçmiştir. Bu sırada Harput Artukluları ülkelerinin bir kısmını Türkiye Selçuklu Devleti'ne vererek onların himayesi altına girmişlerdi. Harput Artuklu meliki Nizâmeddin İbrâhim, şehrin muhasara altına alınmasıyla tabi olduğu Gıyâseddin Keyhüsrev'den destek istemesi üzerine Sultan 6000 kişilik bir kuvveti yardıma göndermiştir¹⁵¹. Nâsîrüddin ise Harput Artuklularının egemenliğindeki iki kaleyi ele geçirdikten sonra geri çekilmiştir¹⁵². Hısnıkeyfâ Artukluları ile Eyyûbî dostluğu 1218 senesine kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra Eyyûbîlerin Diyarbakır bölgesi üzerindeki hâkimiyetlerinin artması üzerine Nâsîrüddin Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus'un tabiiyetine girmiştir¹⁵³. Lakin 1219 yılında İzzeddin vefat edince Eyyubî Meliki Eşref'e giderek onu metbû tanımıştır¹⁵⁴. Eşref'in Mardin kuşatmasına katılmıştır¹⁵⁵. 1222 senesinde ise kulunç rahatsızlığından dolayı Âmid'de vefat etmiştir¹⁵⁶. Mahmud'un mimarî açıdan yetenekli olduğu

¹⁴⁵ Nâsîrüddin'in dinsizlikle itham edildiği yazılmaktadır. Bk. Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.179; söylenen bir bilgi de onun ahirette insanların bedenlerinin dirilmeyeceğini savunan filozofların görüşlerine yakınlık duymasıdır. Bk. Öngül, *a.g.t.*, s.236.

¹⁴⁶ "Esir veya köleler arasından seçilip özel eğitimden geçirildikten sonra hükümdarın muhafız birliğine alınan ve zamanla aristokrat bir sınıf oluşturan ücretli askerlerdir." Daha fazla bilgi için bk. Süleyman Kızıltoprak, "Memlük" mad., *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s.87-90.

¹⁴⁷ Karaçam, *a.g.t.*, s. 24; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Öngül, *a.g.t.*, s.235; Alptekin, "Artuklular", s.415; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.128.

¹⁴⁸ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.171-172; Karaçam, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Öngül, aynı yer.

¹⁴⁹ Öngül, aynı yer; Ataoğlu, aynı yer.

¹⁵⁰ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Karaçam, aynı yer; Öngül, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.130.

¹⁵¹ İlk başta Süleyman b. Kılıcarslan'ın himayesine girmiş onun ölümü ile yerine geçen kardeşi I. Gıyâseddin Keyhüsrev'e biat etmiştir. Bk. Öngül, aynı yer; Arıçoğlu, *a.g.e.*, s.48-49; Bal, *a.g.m.*, s.83.

¹⁵² Öngül, *a.g.t.*, s.236; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.132; Bal, aynı yer; Mahmud'un ele geçirdiği kaleler hakkında bilgi için bk. Arıçoğlu, *a.g.e.*, s.50.

¹⁵³ Bal, *a.g.m.*, s.84; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.172; Karaçam, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

¹⁵⁴ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.138; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Karaçam, aynı yer.

¹⁵⁵ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.139.

¹⁵⁶ Öngül, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.140; Alptekin, "Artuklular", aynı yer; Karaçam, *a.g.t.*, s.25.

Devegeçidi Suyu Köprüsü'nün ve Yedi Kardeş burcunun çizimini bizzat kendisinin yapmasından öğrenilmektedir. Bunun dışında melik ile ilgili verilen şu bilgi dikkat çekicidir: “Kötü bir şekilde anılmasına rağmen Nâsırüddin’in emri ile el-Kitâbu’l-Cami’li-İlm ve’l-Amel en-Nâfi fi Sinati’l-Hiyel adlı meşhur robotlarla ilgili eser kaleme alınmıştır. Söylenilene göre bu robotlar bu hükümdar zamanında sarayda vazife görmüştür.”¹⁵⁷

1.2.7. Rükneddin Mevdûd Dönemi (1222-1232)

Nâsırüddin Mahmud’un oğlu olan Rükneddin başa geldiğinde selefleri gibi Eyyûbîlere tabi olmuştur¹⁵⁸. Melik Eşref’in Şehâbeddin Gâzî ile yaşamış olduğu mücadeleye iştirak etmiştir. Eşref, bu olay sonrası Hısnıkeyfâ Artuklularına ait olan Hani, Cebelcur, Zulkarneyn ve Kulp’u kardeşi Şehâbeddin’e iktâ etmesi üzerine Rükneddin, Celâleddin Hârizmşah ile birlik olmuştur¹⁵⁹. Celâleddin ile husumet yaşayan Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad bu ittifaka karşı Âmid’i kuşatmak için yola çıkarak Hısnıkeyfâ Artuklularına ait yerleri ele geçirmiştir¹⁶⁰. Onun bu tavrı karşısında çaresiz kalan Rükneddin, Sultan’a itaat bildirmiş, sultan ise onu affetmiştir¹⁶¹. Sonraki yıllarda Mardin Artukluları ile Hısnıkeyfâ Artuklularının arası bozulmuş karşılıklı birbirlerinin egemenlikleri altındaki bölgelere saldırmışlardır¹⁶². İlerleyen dönemlerde Moğolların Anadolu’ya gelmesi ile durumlar daha da karışık bir hal almıştır. Hısnıkeyfâ Artuklularının hâkim olduğu bölgelerin Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyûbîler arasında rekabet merkezi haline gelmesiyle Eyyûbî Melik’i Kâmil, ilk olarak Âmid’i almış

¹⁵⁷ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.141.

¹⁵⁸ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.142; Karaçam, *a.g.t.*, s.25; Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, s.172; krş. Oğlunun Mesud olduğunu belirterek Rükneddin’den bahsetmeyen birçok eser mevcuttur. Bk. Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.179; Öngül, *a.g.t.*, s.236; Alptekin, “Artuklular”, s.415.

¹⁵⁹ Karaçam, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.143-144.

¹⁶⁰ Alâeddin Keykubad, Emir Kemâleddin Kâmyar’a Âmid’i ele geçirme isteğinden bahsetmiştir. Emir, Sultanı dinledikten sonra: “Ferman siz padişahımıza aittir. Fakat Amid, kolay alınacak bir şehir değildir. Oranın kalesi granitten bir dağdır ve dünyada sağlamlığı ile tanınmıştır. Burçları göklerin burçlarına karşı gelir; duvarları sarp sıra dağlarla yarıya girer. Hiçbir padişah savaş ve kuşatmayla orayı fethetmeyi aklından geçirmemiştir. Bununla beraber oranın üç yılda alınabileceği görüşü vardır. İlk yıl askerlerle oranın ekinlerine ve hayvanlarına el koymak, köylülerini ve çiftçilerini esir almak, ikinci yıl orayı kuşatma altında tutarak zahire girişini önlemek, üçüncü yıl da feryat ve figana başlayacak olanların teslim olmalarını beklemek.” şeklinde cevap vermiştir. Sultan onun bu dediklerinde haklı olduğunu bilse de etrafındaki emirlerin fikirlerini sormuştur. Tâceddin Pervâne, Sultan’ın bu isteğini gerçekleştirmek için Âmid üzerine bir sefer tertip edip şehri kuşattıysa da başarılı olamamıştır. Bu olay sonrasında Sultan, Sahib Şemseddin Muhammed İsfahânî’yi Türk, Frenk ve Alman askerlerinden oluşan büyük bir ordu, mancınklar, cephaneler ve hazine ile şehri alması için görevlendirmiştir. Lakin o da muvaffak olamamıştır. Bk. İbn Bibi, *El-Evâmirü’l-Alâ’iyye fi’l-Umûri’l-Alâ’iyye Selçuknâme*, II, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2020, s.435-437.

¹⁶¹ Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, aynı yer; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.146; Karaçam, aynı yer; krş. Mesud’un bunu gerçekleştirdiği yazılmaktadır. Bk. Öngül, aynı yer.

¹⁶² Bunun sebebi olarak Türkmenlerle yaşanan kavga gösterilmektedir. Bk. Ataoğlu, *a.g.t.*, s.147.

sonra ise Hısnıkeyfâ üzerine sefer tertip etmiştir¹⁶³. Yapılan tüm hazırlık ve savunmaya rağmen 1232 senesinde şehir Eyyûbîlerin hâkimiyetine girmiştir¹⁶⁴. Mevdûd'un Eşrefin yanına getirilmesi üzerine Hısnıkeyfâ kalesindeki oğlu Melik Mesud Artuklu hükümdarı ilan edilmişse de Mesud kaleden inerek Eşref'e tabi olmuştur. Mevdûd ise sonraki yıllarda Moğollar tarafından öldürülmüştür¹⁶⁵. Mevdûd, kendisinden önceki meliklerin yolunu takip ederek vakıf eserlerin inşasının tamamlatılmasını sağlamıştır. Onun vefatı ile Artukluların ortalama 130 yıldır devam etmekte olan Hısnıkeyfâ Kolu sona ermiştir.

1.3. Harput Artukluları (1112-1124 ve 1183/1185-1234)

Artuk Bey'in torunu olan Belek b. Behrâm, Harput hâkimi Çubuk oğlu Mehmed Bey'in 1112 senesinde ölmesi üzerine Palu merkezli kendi beyliğini kurmuştur¹⁶⁶. Ertesi sene Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıcarslan'ın ölmesinden sonra oğlu Tuğrul Arslan'ın annesi Ayşe Hatun ile evlenerek beyliğinin sınırlarını genişletmiş ve 1115'de ise Harput'u ele geçirmiştir¹⁶⁷. 1118 senesinde Mengüçöklere¹⁶⁸ karşı sefer düzenleyen Belek özellikle amcaları Sökmen ve İlgazi ile birlikte Haçlılara karşı elde ettiği başarıları ile ön plana çıkmıştır. Kudüs kralı ve Urfa kontu gibi önemli şahısları yenerek birçoğunu esir etmiştir¹⁶⁹. Belek amcası İlgazi'nin ölümü ile Mardin üzerinde hâkimiyet kurarak amcasının oğlu Timurtaş'ı himayesi altına almıştır¹⁷⁰. 1123 senesinde Harran ve Halep'i ele geçirmiştir¹⁷¹. Aynı sene içerisinde Belek, Antakya üzerine seferdeyken Harput Kalesi'nin Haçlılar tarafından işgal edildiği haberi gelince geri dönmüş ve kaleyi tekrardan fethetmiştir¹⁷². 1124 yılında Menbic'in iç kalesinin muhasarası için gerekli olan mancınıkların yerlerini belirlemek amacıyla kale surları önünde zırhsız bir şekilde atla dolaştığı sırada kalenin mazgalından atılan bir okun sol köprücük kemiğinin altına isabet etmesi

¹⁶³ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.179; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.152; bunu yapmasının nedenlerinden biri emir hakkında çıkan ahlaksız şikayetlerdir. Bk. Öngül, *a.g.t.*, s.237.

¹⁶⁴ Alptekin, "Artuklular", s.415; Usta, *a.g.m.*, s.823; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.172; Karaçam, *a.g.t.*, s.25-26; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.153; sarayda halkın elinden zorla alınarak toplanmış 500 odalık cariyenin bulunduğu söylenmektedir. Bk. Öngül, aynı yer.

¹⁶⁵ Karaçam, *a.g.t.*, s.26; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.156; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; krş. Öldürülen kişinin Mesud olduğunu belirten bir bilgi mevcuttur. Bk. Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Öngül, aynı yer.

¹⁶⁶ Karaçam, *a.g.t.*, s.32; Turan, *a.g.e.*, s.165; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", s.417; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Coşkun Alptekin, "Belek b. Behrâm" mad., *DİA*, V, İstanbul 1992, s.402.

¹⁶⁷ Alptekin, "Belek", aynı yer; Karaçam, aynı yer; Turan, aynı yer.

¹⁶⁸ Erzincan, Kemah, Divriği ve Karahisar şehirlerini içine alan kısımda hâkimiyet kuran Türk beyliğidir. Detaylı bilgi için bk. Faruk Sümer, "Mengüçöklüler", mad., *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s.138-142.

¹⁶⁹ Belek'in Urfa kontunu bir deve derisi içine koyarak deriyi diktirdiği ve ondan Urfa'nın teslimini istediği lakin amacına ulaşamadığı verilen bilgiler arasındadır. Bk. Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s.39-40.

¹⁷⁰ Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s.40.

¹⁷¹ İbn Kalânisi, *a.g.e.*, s.87; Alptekin, "Artuklular", aynı yer; Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s.41.

¹⁷² Ardiçoğlu, *a.g.e.*, s.41-43.

sonucu Belek vefat etmiştir¹⁷³. Onun ölümü sonrası Harput bölgesi 1183/1185 senesine kadar Hısnıkeyfâ Artuklularının egemenliğine geçmiştir¹⁷⁴.

1183/1185 senesinde Hısnıkeyfâ Artuklu meliki Nûreddin Muhammed'in öldüğü bilgisi Musul'u kuşatan Selâhaddin Eyyûbî'ye ulaşınca Selâhaddin yanında bulunan melikin kardeşi İmâdüddîn Ebûbekir'i Hısnıkeyfâ üzerine hâkimiyet kurması için göndermiş lakin o gidemedi Nûreddin'in oğlu II. Sökmen beyliğin başına geçmiştir¹⁷⁵. Bunun üzerine istikametini değiştiren İmâdüddin, Harput ve havalisini ele geçirerek bağımsız bir beylik kurmayı başarmıştır¹⁷⁶. Bu da Harput Artuklu kolunun ikinci kez kuruluşunun göstergesidir. 1204 senesinde İmâdüddin'in ölmesi üzerine yerine oğlu Nizâmeddin İbrâhim geçmiştir¹⁷⁷. İbrâhim döneminde Harput Artukluları Türkiye Selçuklu Devleti'nin idaresi altına girmiştir. Onun ölümünden sonra oğlu Hızır¹⁷⁸, Hızır'ın vefatı ile de oğlu Nûreddin Artuk beyliğin idaresine gelmiştir¹⁷⁹. Yaşanan olaylar sırasına Harput Artuklularının Eyyûbîleri metbû tanınması üzerine sefer düzenleyen I. Alâeddin Keykubad, 1234 yılında Harput'u teslim almıştır¹⁸⁰. Melik ise Akşehir'e gönderilmiştir¹⁸¹. Böylelikle Harput Artuklu kolu sona ermiştir.

1.4. Mardin Artukluları (1106-1409)

Babası Artuk Bey'in ölümünden sonra Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın hizmetine giren İlgazi, 1102 yılında Bağdat şahneliğine atanmıştır. Muhammed Tapar ile kardeşi Berkıyaruk arasında yaşanan taht mücadeleleri neticesinde Bağdat, Berkıyaruk'un egemenliğine girmiş; İlgazi ise hutbeyi onun adına okutmuştur. İlerleyen süreçte şehre

¹⁷³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.166-167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 489; Alptekin, "Artuklular", s.417; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.179; Belek'in oku çıkarttığı sırada "Bu ok yalnız beni değil, bütün Müslümanları öldürdü" dediği söylenmektedir. Bk. Arıçoğlu, *a.g.e.*, s.44.

¹⁷⁴ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.172; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", aynı yer.

¹⁷⁵ Arıçoğlu, aynı yer.

¹⁷⁶ Karaçam, *a.g.t.*, s.32; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Öngül, *a.g.t.*, s.238; Arıçoğlu, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", aynı yer.

¹⁷⁷ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Karaçam, aynı yer; krş. Nureddin Arıçoğlu ölüm tarihi olarak 1205 yılını vermektedir. Bk. Arıçoğlu, *a.g.e.*, s.47-48; krş. İmâdüddîn'in yerine oğlu Nizâmeddin Ebûbekir'in geçtiği söylenilmektedir. Bk. Öngül, aynı yer.

¹⁷⁸ Alptekin, "Artuklular", aynı yer; krş. İbrâhim'in İzzeddin Ahmed ve Hızır isimlerinde iki tane oğlu olduğunu ve bunlardan İzzeddin'in beyliğin idaresine geçtiği belirtilmektedir. Bk. Arıçoğlu, *a.g.e.*, s.52; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; krş. Hızır'ın İzzüddin Ahmed şeklinde tek bir kişi şeklinde ifade edildiği bilgi de mevcuttur. Bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.33.

¹⁷⁹ Arıçoğlu, *a.g.e.*, s.53; Karaçam, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", aynı yer.

¹⁸⁰ Karaçam, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s. 180; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.173; Öngül, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", aynı yer. Bu olay ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Arıçoğlu, *a.g.e.*, s.55-57.

¹⁸¹ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Arıçoğlu, *a.g.e.*, s.58.

tekrardan Muhammed Tapar'ın hâkim olması üzerine sultan İlgazi'yi görevden alarak yerine emir Aksungur el-Porsuki'yi tayin etmiştir. 1106 tarihinde ise İlgazi b. Artuk'un Hısnıkeyfâ Artuklularının sınırları içinde bulunan Mardin şehrini almış, böylelikle “*Tabakat-ı İlgaziyye*” diye de adlandırılan Mardin Artuklu kolu oluşmuştur¹⁸².

1.4.1. Necmeddin İlgazi Dönemi (1106-1122)

Mardin'de kendi beyliğini kuran İlgazi, 1107 yılında Emir Çavlı ile birlikte Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıcarşan üzerine yapılan savaşa katılmış¹⁸³; savaş neticesinde Kılıcarşan mağlup olmuş ve Habur nehrinde boğularak vefat etmiştir¹⁸⁴. Sonrasında Çavlı ile arasının bozulması üzerine Nusaybin'i ele geçirmiştir¹⁸⁵. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, 1108 tarihinde Harran'ı¹⁸⁶, sonraki yıllarda ise Meyyâfârikîn'i onun egemenliğine tahsis etmiştir¹⁸⁷. Artuklu hâkimiyetine girmeden önce Meyyâfârikîn şehri yaşanan iktidar değişiklikleri yüzünden harabeye dönmüştü. Askerler dahi kalacak yerlerinin olmamasından dolayı yıkılmış yerleri mesken yapmışlardı. Bölgeye giden İlgazi burada büyük bir imar faaliyetine başlayarak yıkılan yerleri onartmış ve alınan vergileri kaldırtmıştır¹⁸⁸.

Aksungur'a karşı yeğenleriyle birlik olan İlgazi, zafer elde etmesi üzerine Suriye bölgesine giderek Dımaşk hâkimi Atabek Tuğtekin ile anlaşmıştır¹⁸⁹. Sultan Muhammed Tapar'ın bu duruma karşı asker yollamasıyla Antakya Haçlı prensi Roger'da yapılan ittifaka

¹⁸² Abdulgani Fahri Bulduk, *Mardin Tarihi*, Haz. Burhan Zengin, Ankara 1999, s. 40; Mervan Yavuz, *Mardin Artuklu Cami ve Medreselerinde Taç Kapılar*, (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2020, s.26; H. Arslan, *a.g.t.*, s.34; Azimli, *a.g.m.*, s.16; Karaçam, *a.g.t.*, s.33; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.180; Usta, *a.g.m.*, s.812; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.173.

¹⁸³ I. Kılıcarşan, Büyük Selçuklu Devleti'nin idaresini eline almak ve Kuzey Suriye bölgelerini hâkimiyet sahasına katmak amacıyla harekete geçmiştir. Muhammed Tapar bu durum üzerine I. Kılıcarşan'ın üzerine Çavlı'yi vazifelendirmiştir. İlgazi ise Sincar'a gelen Çavlı ile birleşmiştir. Bk. Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 2020, s.62.

¹⁸⁴ İbn Kalânisi, *a.g.e.*, s.27; yenileceğini anlayan I. Kılıcarşan, atı ile nehrin diğer tarafına geçmeye çalıştığı sırada atının ve kendisinin zırhının ağır olmasından dolayı suyun dibine batmıştır. Birkaç gün sonra cesedi Habur'un Şemsâniyye köyü yakınlarındaki kıyıya vurmuştur. Bk. Demirkent, *a.g.e.*, s.63.

¹⁸⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Mehmet Azimli makalesinde tarih olarak 1107'yi vermektedirken İbnu'l-Ezrak bu tarihi 1120 olarak göstermektedir. Bk. Azimli, aynı yer; krş. İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.33.

¹⁸⁶ Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Usta, *a.g.m.*, s.813.

¹⁸⁷ Bulduk, *a.g.e.*, s.44; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.5; Mustafa Alican, “Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn (Silvan)”, *History Studies International Journal of History*, V/5, Samsun 2013, s.3; Yavuz, *a.g.t.*, s.35; Mehmet Azimli bu olayın yılını 1111 olarak vermektedir. Bk. Azimli, aynı yer; krş. 1118 senesi olarak da geçmektedir. Bk. İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.32; krş. 1121 yılı da verilmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, s. 468; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Öngül, *a.g.t.*, s.247; şehre oğlu Timurtaş'ı nâib olarak atamıştır. Bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.26.

¹⁸⁸ İbnu'l-Ezrak, aynı yer.

¹⁸⁹ Yavuz, *a.g.t.*, s.30; Usta, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; İlgazi'nin bunu yapmasının arkasında yatan sebep Sultan Muhammed Tapar'ın onu tehdit etmesidir. Bk. Azimli, aynı yer; Öngül, *a.g.t.*, s.243; İlgazi ayrıca Tuğtekin'in kızı ile evlidir. Bk. İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.37.

katılmıştır¹⁹⁰. Lakin iki taraf arasında bir olay vuku bulmamıştır. 1117/1118 senesinde İlgazi Emir Lü'lü'nün suikaste uğrayarak vefat etmesi üzerine Halep'i ele geçirmiştir¹⁹¹. Halep'ten ayrıldığında yerine vekil olarak oğlu Hüsâmeddin Timurtaş'ı bırakmıştır¹⁹². Balis ve Buzaa'yı da hâkimiyeti altına alan İlgazi, 1119 senesinde Tellafrin denilen mevkiye Antakya hâkimi Roger önderliğindeki Haçlı ordusunu yenmiş ve yapılan savaşta Roger ölmüştür¹⁹³. Bu başarısından dolayı Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh, İlgazi'ye onu takdir etmiş ve bir sürü hediye yollamıştır¹⁹⁴. İlgazi birlik olduğu Tuğtekin ve yeğeni Belek b. Behrâm ile Haçlılar üzerine birçok sefer tertip etmiş ve onlar üzerinde büyük bir etki bırakmıştır¹⁹⁵. Esârib¹⁹⁶ ve Zerdana kaleleri Haçlılardan alınmıştır¹⁹⁷.

1121 yılında Tiflis ahalisi Gürcülerin baskıları karşısında şehri teslim alması için İlgazi'yi davet etmiş, İlgazi yanında kızı Gevher/Güher Hatun ile evlenen Dübeyş b. Sadaka¹⁹⁸ ile şehrin üzerine yürümüştür¹⁹⁹. Sultan Tuğrul da destek için Bitlis ve Erzen hâkimi Şemseddin Doğan Arslan'ı göndermiştir²⁰⁰. Bu durumu haber alan Abhaz kralı David oğlu Dimitri ile birlikte büyük bir ordu eşliğinde Türk kuvvetleri üzerine harekete geçmiş, Şemseddin'in desteği ulaşmadan İlgazi'nin kuvvetlerine saldırmış ve bunun sonucunda İlgazi yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır²⁰¹. Bu olaydan sonra oğlu Süleyman'ın kendisine karşı Halep'te

¹⁹⁰ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.181; Yavuz, *a.g.t.*, s.30; Usta, *a.g.m.*, s.813; Öngül, *a.g.t.*, s.243.

¹⁹¹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.32-33; Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s. 423; Usta, aynı yer; Yavuz, *a.g.t.*, s.31; H. Arslan, *a.g.t.*, s.36; Öngül, *a.g.t.*, s.244; bu olay üzerine Suriye Selçuklu Devleti'nin Halep melikliği kolu sona ermiştir. Bk. Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.182.

¹⁹² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.132; Kâtip Ferdi, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, s.51; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.173; Turan, *a.g.e.*, s.166; Bulduk, *a.g.e.*, s.42; Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin*, İstanbul 1972, s. 43.

¹⁹³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.138; Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.8; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, s.53; Yavuz, *a.g.t.*, s.32; İlgazi, Dimaçoğulları Emiri Toğanaslan ve Munkizi Ailesi'nden Usame ile birleşerek 40.000 kişilik kuvvet ile sefere iştirak etmiştir. Bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.136; Azimli, *a.g.m.*, s.18; Öngül, *a.g.t.*, s.245; krş. Bu sayıyı 20.000 kişi olarak verilen bilgiler mevcuttur. Bk. Usta, *a.g.m.*, s.814; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s. 433; bu savaşa "Kanlı Savaş", "Ager Sanguinis (Kan Ovası)" ismi verilmiştir. Bk. H. Arslan, aynı yer; Usta, aynı yer.

¹⁹⁴ Öngül, *a.g.t.*, s.246; H. Arslan, aynı yer.

¹⁹⁵ Haçlılar ile ilgili yaşanan olaylar hakkında daha fazla bilgi için bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.139-147 ve s.153-157.

¹⁹⁶ Öngül, aynı yer.

¹⁹⁷ Bulduk, *a.g.e.*, s.43; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.140; Yavuz, *a.g.t.*, s.33; Artuk, *Artukoğulları*, s.56; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Azimli, aynı yer.

¹⁹⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.147; Bulduk, aynı yer.

¹⁹⁹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.33-34; Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Bugyat at-Talab fi Tarih Halab Selçuklularla İlgili Tercümeler*, Haz. Ali Sevim, Ankara 2011, s. 86; Artuk, *Artukoğulları*, s.57; Azimli, aynı yer; Usta, *a.g.m.*, s.814.

²⁰⁰ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.34.

²⁰¹ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, s.58; İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.35; Usta, aynı yer; Azimli, aynı yer.

isyan ettiğini öğrenen İlgazi, oraya giderek isyanı bastırmıştır²⁰². Süleyman'ın yerine nâib olarak yeğeni Süleyman b. Abdulcebbar'ı bırakarak ona “*Bedreddîn*” unvanını vermiştir²⁰³.

Necmeddin İlgazi 1122 senesinde, yeğeni Belek b. Behrâm ve Dimaşk Atabeyi Tuğtekin ile birlikte Haçlı istilasına uğrayan Zerdana Kalesi üzerine hareket ettiği sırada hastalanarak vefat etmiştir²⁰⁴. Onun ölümü sonrası oğullarından Süleyman Meyyâfârikîn'e, Hüsâmeddin Timurtaş Mardin'e ve yeğeni Süleyman ise Halep'e egemen olmuşlardır²⁰⁵. Artuklu ailesinin en önemli şahıslarından biri olarak sayılabilen İlgazi, beyliğin temelini atmış, siyasî icraatlarının yanında bayındırlık faaliyetlerinde de bulunmuştur. Gelişen Artuklu illerinde vakıf eserler inşa ettirmiştir. Birçok bölgeyi egemenliği altına alması bu durumun yaşanmasında önemli bir etkidir.

1.4.2. Hüsâmeddin Timurtaş Dönemi (1122-1152/1153)

İlgazi'nin ölümü ile Artuklu ailesinin başına Belek b. Behrâm geçmiştir. Süleyman b. Abdülcebbar'ın egemenliğindeki Halep'i idare etmekte problem yaşaması ve Haçlıların bölge üzerindeki saldırıları sonucunda Belek, Halep'e giderek şehri kendi hâkimiyeti altına almıştır²⁰⁶. Timurtaş, Belek ile birlikte yapılan mücadelelere katılmıştır²⁰⁷. Onun 1124 senesinde ölmesinden sonra Harput beldesi Hısnıkeyfâ Artuklu meliki Rûknüddeve Dâvud b.

²⁰² Azimli, a.g.m., s.19; Dolapönü, a.g.e., s. 43; Usta, a.g.m., s.814; Artuk, *Artukoğulları*, s.59; Bulduk, a.g.e., s.43; Ali Öngül bu olayı şu şekilde izah etmiştir: “İlgazi, oğlunu tahrik edenlerin lideri olan Nâsır'ın gözlerini oydu, dilini kesti ve diğer yandaşları ile birlikte öldürdü. Sonra oğlunu yanına getirtti. Oğlu sarhoş br haldeydi. Onu öldürmek istedi ancak baba şefkati buna mani oldu ve onu bıraktı. Süleyman buradan Dimaşk'a kaçtı. Tuğtekin onun hakkında şefaatçi oldu. Ancak İlgazi onun ricasını kabul etmedi”. Öngül, a.g.t., s.246-247. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb* s.150-153.

²⁰³ Bulduk, aynı yer; Dolapönü, aynı yer; Öngül, a.g.t., s.247; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.173; Artuk, *Artukoğulları*, aynı yer.

²⁰⁴ Urfalı Mateos, a.g.e., s.272; Kâtip Ferdî, a.g.e., s.9; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.174; Artuk, *Artukoğulları*, s.60; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.182; Usta, aynı yer; Öngül, aynı yer; krş. İbnu'l-Ezrak, Necmeddin İlgazi'nin 1122 yılında hastalanması üzerine oğlu Hüsâmeddin Timurtaş'ı Mardin'de bırakarak yanında Tuğtekin'in kızı olan eşi ve diğer oğlu Şemsüddeve Süleyman ile birlikte Meyyâfârikîn'e doğru yola çıktığını lakin şehre varamadan vefat ettiğini, öldükten sonra eşi ve oğlunun cenazesini Meyyâfârikîn'e götürdüğünü ve naaşını atın üzerine bindirerek saraya kadar öldüğünü söylemediklerini belirtmektedir. Bk. İbnu'l-Ezrak, a.g.e., s.37-38; Mehmet Azimli ise İlgazi'nin ölümünü şu şekilde ifade etmektedir: “...Zerdana Kalesini kuşattı. Ancak o sırada hastalandı. Halep'e gidip tedavi olduktan sonra Mardin'e döndü. Oradan Meyyâfârikîn'e giderken 1222'de yolda vefat etti”. Bk. Azimli, aynı yer; gıda zehirlenmesi sonucu vefat ettiği belirtilmektedir. Bk. Alican, a.g.m., s.4; İlgazi ile ilgili verilen bilgilerden bir tanesi de kendisinin içki içerek bazı günlerini sarhoş olarak geçirdiğidir. Bu husus 1115 senesine ait Hıms önünde şehrin valisi Kirhân b. Karaca ile İlgazi arasında geçen mücadeleden öğrenilmektedir. Bk. İbn Kalânîsi, a.g.e., s.75.

²⁰⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s.157; İbn Kalânîsi, a.g.e., s.86; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.5; Alican, a.g.m., s.5; Yavuz, a.g.t., s.36; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Karaçam, a.g.t., s.27; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; H. Arslan, a.g.t., s.37.

²⁰⁶ Belek bu seferi sırasında II. Baudoin gibi önemli Haçlı liderlerini esir almıştır. Bk. Artuk, *Artukoğulları*, s.63-64.

²⁰⁷ Yavuz, aynı yer.

Sökmen'in, Meyyâfârikîn ve Halep bölgesi Hüsâmeddin Timurtaş'ın egemenliğine girmiştir²⁰⁸. Timurtaş, Dübeys b. Sadaka'nın Halep üzerinde muvaffakiyetsiz olması üzerine Belek b. Behrâm'ın esir ettiği Haçlı liderlerini birtakım şartlar dâhilinde anlaşılarak serbest bırakmıştır²⁰⁹. Onun bu faaliyetini doğru bulmayan²¹⁰ ve idare anlamındaki tecrübesizliğinden rahatsızlık duyan Halep halkı onun hâkimiyeti kabul etmeyince şehir Aksungur el-Porsukî'nin egemenliğine girmiştir²¹¹. Aksungur'un öldürülmesi²¹² sonrası yerine geçen oğlunun da erkenden vefat etmesi üzerine Musul atabeyi olarak İmâdüddin Zengî tayin edilmiştir. Zengî, Timurtaş'ın hâkimiyet sahasında bulunan Nusaybin şehrini eline geçirmiştir²¹³. Bu durum üzerine Hısnıkeyfâ Artuklu meliki Dâvud ile ittifaklık kuran Timurtaş, Zengî karşısında yenilgi almaları neticesinde onun hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Hatta ilerleyen süreçte Hısnıkeyfâ Artuklularına karşı Zengî ile birleşmiştir.

1145 yılında Timurtaş ile Hısnıkeyfâ Artuklu meliki Fahreddin Kara Arslan arasında yaşanan mücadelede Fahreddin yenilmiştir²¹⁴. Zengî'nin 1146 yılında öldürülmesi Timurtaş'ın Zengî'nin egemenliğindeki birkaç bölgeyi ele geçirmesine fırsat vermiştir²¹⁵. Zengî'nin ölümünden sonra oğulları Seyfeddin Gazi Musul'a, Nûreddin Mahmud ise Halep'e hâkim

²⁰⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb* s.167; Yavuz, *a.g.t.*, s.36; Alican, *a.g.m.*, s.5-6; Bulduk, *a.g.e.*, s.47; Meyyâfârikîn bölgesinin ele geçirilmesindeki etken kardeşi Süleyman'ın vefat etmesidir. Bk. Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.182; Artuk, *Artukoğulları*, s.69.

²⁰⁹ Usta, *a.g.m.*, s.816; Yavuz, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.183; Timurtaş, II. Baudoin'e altından bir taç hediye etmesinin yanında Belek'in ondan almış olduğu atını da iade etmiştir. Bk. Artuk, *Artukoğulları*, s.68. II. Baudoin ile yapılan anlaşma şu şekildedir: "*Esâribi Zerdânâ, el-Cezr, Kefertâb ve Azaz'ın kendisine teslim edilmesi, 20.000 peşin olmak üzere 80.000 altın kurtuluş akçası verilmesi ve Dübeys b. Sadaka'nın halka karşı bozgunculuğunun önlenmesi*". Bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb* s.168.

²¹⁰ Kral serbest bırakıldıktan sonra anlaşmaya uymayarak Halep ve çevresini rahatsız etmeye başlamıştır. Bk. Usta, aynı yer; bu konu hakkında Baudoin, Timurtaş'a göndermiş olduğu mektupta şunları söylemiştir: "*Kendisine karşı çıkmanın mümkün olmadığı Patrik, benim seninle antlaşma yapıp sana bırakmayı söz verdiğim şeyleri bana sordu. Özellikle Azaz ve kalesinin teslimi sözünü benden duyunca buna karşı çıkıp bundan vazgeçmemi bana emretti ve bana senin yaptığın yanlışlık, bunu gerçekleştirmeye beni zorlayamaz dedi. Bu nedenle ben, onun fikrine karşı bir tutum ve davranış içine giremem*". Bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb* s.170.

²¹¹ İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, s.80; Yavuz, *a.g.t.*, s.38-39; Bulduk, aynı yer; Öngül, *a.g.t.*, s.247; H. Arslan, *a.g.t.*, s.38; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Halep halkının durumu köpekleri ve ölüleri yiyecek kadar vahimleşmiştir. Bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb* s.173. Şehirde yaşanan sıkıntılar üzerine Halep'ten elçiler Aksungur'un yanına gitmişlerdir. Aksungur, yanına gelen Halep elçilerine rahatsız olduğunu ve iyileştiği zaman yardımlarına geleceğini söylemiş; üç gün sonra düzelmesi üzerine söz verdiği gibi Halep'e giderek idareyi eline almıştır. Bk. Artuk, *Artukoğulları*, s.69; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb* s.174-176.

²¹² 1126 senesinde Musul'daki Câmî-i Atîk'te Bâtınîler tarafından öldürülmüştür. Bk. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s.360; İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.41.

²¹³ H. Arslan, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Timurtaş şehrin muhasara altına alındığını öğrendiğinde Hısnıkeyfâ Artuklu meliki Dâvud'dan yardım geleceğine dair güvercinlerin kanatlarına mektuplar bağlayarak Nusaybin'e göndermiştir. Bu sırada Zengî karargâhındayken önüne bir kuşun düşmesi üzerine kuşları avlatarak kanatlarında yer alan mektubun içeriğini değiştirmiş böylelikle şehir halkı, yardımın 20 gün sonra geleceğini sanmasıyla şehri Zengî'ye teslim etmişlerdir. Bk. Sallabî, *a.g.e.*, s.108; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, s.82; Artuk, *Artukoğulları*, s.70.

²¹⁴ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.77; Yavuz, *a.g.t.*, s.40; Artuk, *Artukoğulları*, s.76.

²¹⁵ Sevîm, *Anadolu'nun Fethi*, s.174; bahsi geçen yerler Hanî, Sıvan, Cebelcûr, Şabahtan, Re'sül'ayn'dır. Bk. İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.82; Usta, *a.g.m.*, s.819.

olmuş; böylelikle Zengîler iki kol üzerinden varlıklarını devam ettirmişlerdir²¹⁶. Seyfeddin Gazi, Mardin Artuklularına ait Dârâ²¹⁷'yi hâkimiyeti altına almış sonrasında Mardin'i kuşatmıştır²¹⁸. Netice itibarıyla kadıların araya girmesi sayesinde Seyfeddin ile Timurtaş arasında barış yapılmış ve bunun göstergesi olarak Timurtaş'ın kızı Zümrüt Hatun ile Seyfeddin'in evlilik bağı ile birleşmesi kararlaştırılmıştır²¹⁹. Lakin Seyfeddin'in ölmesi üzerine bahsi geçen evlilik yerine geçen kardeşi Kutbüddin Mevdûd ile gerçekleşmiştir²²⁰. II. Haçlı Seferi'nin yaşanmasıyla birlik olan Türk kuvvetleri arasında yer alan Timurtaş, 1150 senesinde Franklar'ın hâkimiyetindeki Sumeysat, Kefersûd ve Bîre'yi ele geçirmiştir²²¹. Âmid'i ise 1151'de kontrol altına almıştır²²². 1152/1153 senesinde Hüsâmeddin Timurtaş vefat edince yerine oğlu Necmeddin Alpı geçmiştir²²³. Beyliğin geleceğini korumak için denge siyasetini tercih eden Timurtaş'ın kendi adıyla anılan bir medrese yaptırdığı bilinmektedir.

1.4.3. Necmeddin Alpı Dönemi (1152/1553- 1176)

Necmeddin Alpı beyliğin başına geldiğinde kardeşleri Cemaleddin'i Hani, Silvan ve Kulp bölgelerine; Samsâmüddin Behram'ı da Dârâ şehrinin idaresiyle vazifelendirmiştir²²⁴. Emirlerinden Altuntaş'a Adıyaman bölgesini²²⁵, Şemseddin Sevinç'i ise Şabahtân havalisini iktâ olarak vermiştir²²⁶. 1157 yılında Alpı ile Hısnıkeyfâ Artuklu meliki Fahreddin Kara Arslan arasında yaşanan mücadele de Alpı, Ahlat-şâhı Sökmen ile birlikte Telhum'u işgal etmiş lakin sonrasında iki taraf birbirleriyle anlaşarak geri çekilmiştir²²⁷. Bundan sonraki süreçte ise

²¹⁶ İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, s.94; Sallabî, *a.g.e.*, s.182.

²¹⁷ 1149 yılında Timurtaş şehri tekrardan ele geçirmiştir. Bk. Artuk, *Artukoğulları*, s.78; Usta, *a.g.m.*, s.819; Zümrüt Hatun ile Kutbüddin'in evlenmesi, bu şehrin verilmesi ile gerçekleşmiştir. Sonrasına şartın yerine getirilmemesi üzerine Timurtaş şehri kuşatarak teslim almıştır. Bk. İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.90.

²¹⁸ Dolapönü, *a.g.e.*, s.44; Öngül, *a.g.t.*, s.248.

²¹⁹ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.87; Yavuz, *a.g.t.*, s.42.

²²⁰ Artuk, *Artukoğulları*, s.77; Öngül, *a.g.t.*, s.249; krş. Zümrüt Hatun'un Abbâsî Halifesi el-Müktefi ile evlendiği bilgisi mevcuttur. Bk. Usta, aynı yer.

²²¹ H. Arslan, *a.g.t.*, s.38; Yavuz, *a.g.t.*, s.43; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.183; Franklar Bîre'yi Timurtaş'a teslim etmiştir. Bk. Artuk, *Artukoğulları*, s.75; Aydın Usta 1151 senesini vermektedir. Bk. Usta, aynı yer.

²²² H. Arslan, aynı yer.

²²³ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.10; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.5; Dolapönü, aynı yer; Karaçam, *a.g.t.*, s.27; Alptekin, "Artuklular", s.415-416; Yavuz, *a.g.t.*, s.44; Bulduk, *a.g.e.*, s.48; Usta, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.174; Öngül, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; H. Arslan, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, s.81; krş. Ölüm tarihi olarak 1154 yılı da verilmektedir. Bk. İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.96; İbn Kalânîsî, *a.g.e.*, s.191.

²²⁴ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.108; H. Arslan, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", s.416; Yavuz, *a.g.t.*, s.45; Turan, *a.g.e.*, s.178.

²²⁵ Samsat/Sümeysat şeklinde de geçmektedir. Bu yer Adıyaman'ın ilçelerinden biridir. Bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu, "Adıyaman", mad., *DİA*, I, İstanbul 1988, s.379.

²²⁶ Yavuz, aynı yer.

²²⁷ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.120-121; Artuk, *Artukoğulları*, s.83; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.183-184; Karaçam, aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.179.

Hısnıkeyfâ Artuklu kolu ile dostane ilişkiler kurulmuştur. Alpı, Sökmen ve İzzeddin Saltuk ile beraber Gürcülere karşı düzenlenen sefere iştirak etmiştir²²⁸. Onun bu sefer ile meşguliyetinden istifade etmek isteyen Milli Kürtleri'nin 1161 senesinde Şatan kalesini işgal etmesi üzerine Necmeddin, Fahreddin Kara Arslan'ın desteğiyle Hısn Tâlib'i ele geçirmiştir²²⁹. 1162 yılında Necmeddin Alpı rahatsızlanınca dayısı Sökmen'in yanında ikamet etmekte olan oğlu II. İlgazi'yi getirtmek için bir girişimde bulunmuş lakin II. İlgazi gelmemiştir. Sonrasında durumu düzelen Alpı kendisinden sonra veliaht olarak II. İlgazi'yi seçmiştir²³⁰. 1163 senesinde Alpı, Şemseddin Sevinç liderliğinde bir orduyu Fahreddin Kara Arslan'ın Âmid üzerine tertip ettiği sefere yardım için göndermiş lakin Kara Arslan başarılı olamamıştır²³¹. Nûreddin Mahmud'un Haçlılara karşı düzenlediği seferlere katılan Necmeddin, Haçlılara ait birçok yerin yağmalanmasına ve alınmasına yardım etmiştir²³². Gayrimüslim halka son derece hoşgörülü davranan²³³, herkes tarafından sevilen ve hüküm süresi boyunca imar çalışmalarını önem veren Necmeddin Alpı 1176 senesinde vefat etmiştir²³⁴. Yerine veliaht tayin ettiği oğlu Kutbüddin II. İlgazi geçmiştir²³⁵.

1.4.4. Kutbüddin II. İlgazi Dönemi (1176-1184)

II. İlgazi, beyliğin başına geldiğinde Meyyâfârikîn'e giderek babasının ölümü için gelen taziyele kabul etmiş ve şehre ait birtakım vergileri kaldırtmıştır²³⁶. Yanında yetiştiği Ahlat-şâhı II. Sökmen'de ona katılanlar arasındadır. Amcası Cemaleddin ona itaatini bildirmesine rağmen Birecik emiri Şahâbeddin Muhammed, onun hâkimiyetini kabul etmemiştir. Onun 1275 yılında ölmesi üzerine yerine gelen oğlu Muineddin, Musul atabeyi İzzeddin Mesûd'a tabi olmuştur²³⁷. II. İlgazi, İzzeddin'den müsaade alarak Birecik'i kuşatınca Muineddin, Selâhaddin

²²⁸ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.184; Usta, a.g.m., s.819.

²²⁹ Yavuz, a.g.t., s.46-47; Usta, aynı yer; Turan, a.g.e., s.179.

²³⁰ İbnu'l-Ezrak, a.g.e., s.129; Turan, aynı yer; Alpı'nın iyileşmesi üzerine Musul hâkimi Kutbüddin Mevdûd evlatları ile birlikte Mardin'e gelmişlerdir. Alpı onlara büyük bir ziyafet tertip ederek hil'atlar giydirmiştir. Bk. İbnu'l-Ezrak, a.g.e., s.159.

²³¹ Yavuz, a.g.t., s.47; Artuk, *Artukoğulları*, s.86-87; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Usta, aynı yer; İbnu'l-Ezrak, a.g.e., s.135; Turan, a.g.e., s.180; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.174.

²³² Usta, a.g.m., s.819-820; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer.

²³³ Alpı, farklı dine mensup kişilerin ibadetlerini özgürce yerine getirebilmelerine imkân sağlamıştır. Bk. Yavuz, a.g.t., s.49. Mardin'de Süryanilere ait olan iki manastırı onarmıştır. Bk. Dolapönü, a.g.e., s.50.

²³⁴ Bulduk, a.g.e., s.48; H. Arslan, a.g.t., s.39; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Dolapönü, a.g.e., s.45; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Turan, a.g.e., s.183.

²³⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Artuk, *Artukoğulları*, s.96; Öngül, a.g.t., s.249; Dolapönü, aynı yer; Usta, a.g.m., s.820; Alptekin, "Artuklular", s.416; Karaçam, a.g.t., s.27; Yavuz, a.g.t., s.48-49; Bulduk, aynı yer; krş. Kâtip Ferdî, Kutbüddin'in H.560 senesinde başa geçtiğini söylemektedir. Bk. Kâtip Ferdî, a.g.e., s.11; bahsi geçen yıl miladi takvime çevrildiğinde 1164/1165 senesini göstermektedir. Lakin bu tarih doğru değildir.

²³⁶ İbnu'l-Ezrak, a.g.e., s.176; Alican, a.g.m., s.8.

²³⁷ Turan, a.g.e., s.185.

Eyyûbî'den yardım istemiştir²³⁸. Selâhaddin, II. İlgazi'ye kuşatmayı kaldırması yönünde bir söylemde bulunmuşsa da II. İlgazi muhasaraya devam etmiştir. Lakin uzun süren kuşatmada bir netice elde edememesinden dolayı geri çekilmek zorunda kalmıştır²³⁹. Bu dönemde Harran, Habur, Dârâ ve Nusaybin Eyyûbî topraklarına katılmıştır²⁴⁰. Selâhaddin Eyyûbî'ye karşı II. İlgazi, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıcarslan'ın egemenliği altına girmiştir²⁴¹. İmâr faaliyetleri açısından babasının izinden giden Kütbüddin II. İlgazi'nin 1184 yılında vefat etmesiyle yerine oğlu Hüsâmeddin Yavlak Arslan geçmiştir²⁴².

1.4.5. Hüsâmeddin Yavlak Arslan Dönemi (1184- 1201)

Hüsâmeddin Yavlak²⁴³ Arslan'ın beyliğin idaresine geçtiği esnada çok küçük bir yaşta²⁴⁴ olmasından dolayı beyliğin himayesi Ahlat-şâhı II. Sökmen tarafından sağlanmıştır. II. Sökmen, idareyi sağlayabilmesi için kölelikten yetişmiş olan emirlerinden Nizâmeddin Alpkuş'u görevlendirmiştir²⁴⁵. Alpkuş, Yavlak Arslan'ın validesiyle evlenerek statüsünü güçlendirmiştir²⁴⁶. 1185 senesinde II. Sökmen'in vefat etmesi üzerine Mardin Artuklularının idaresi tamamen Nizâmeddin'e kalmıştır²⁴⁷. Bu durumdan istifade etmek isteyen Selâhaddin Eyyûbî aynı sene içerisinde Meyyâfârikîn'i kuşatarak ele geçirmiştir²⁴⁸. Daha sonrasında ise Sumeysat'ı hâkimiyetine katarak Mardin Artuklu kolunun sınırlarını daraltmıştır²⁴⁹. 1193 yılında Selâhaddin Eyyûbî'nin vefat etmesi Mardin Artukluları için büyük bir fırsat olmuştur. Onun zamanında elden çıkan Meyyâfârikîn, Alpkuş tarafından geri alınmıştır²⁵⁰. Bu olaydan

²³⁸ Bulduk, *a.g.e.*, s.53; Öngül, *a.g.t.*, s.249; Yavuz, *a.g.t.*, s.49.

²³⁹ Turan, *a.g.e.*, s.185; Dolapönü, *a.g.e.*, s.46; krş. Selâhaddin'in onun geri çekilmesini istemesi üzerine kuşatmayı kaldırdığı belirtilmektedir. Bk. Yavuz, aynı yer; Bulduk, *a.g.e.*, s.54.

²⁴⁰ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.184; Alptekin, "Artuklular", s.416; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.174.

²⁴¹ H. Arslan, *a.g.t.*, s.39; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", aynı yer.

²⁴² Artuk, *Artukoğulları*, s.106; Karaçam, *a.g.t.*, s.28; Öngül, *a.g.t.*, s.250; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Yavuz, *a.g.t.*, s.50; Turan, *a.g.e.*, s.191; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; krş. Abdulgani Efendi, ölüm yılını 1180 vermektedir. Bk. Bulduk, *a.g.e.*, s.55.

²⁴³ Yoluk şeklinde kullanımı da bulunmaktadır. Bk. Alptekin, "Artuklular", aynı yer.

²⁴⁴ 10 yaşında olduğu söylenmektedir. Bk. Bulduk, *a.g.e.*, s.56; krş. Hanna Dolapönü, yaşını 12 olarak vermektedir. Bk. Dolapönü, aynı yer.

²⁴⁵ Karaçam, aynı yer; Dolapönü, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Öngül, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.175; Yavuz, aynı yer.

²⁴⁶ Yavuz, aynı yer; Karaçam, aynı yer.

²⁴⁷ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer. Mardin Ulu Cami üzerindeki bir kitabede Alpkuş'un bir Sultan gibi gözüktüğü ve kendi isminden sonra Yavlak Arslan'ın adını zikrettiği bunun en büyük kanıtıdır. Bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.149; Turan, aynı yer; Ali Öngül ele almış olduğu çalışmada Alpkuş'un beyliğin idaresine Yavlak'ı getirmemesinin nedeni büyüdüğü zaman onda görmüş olduğu dengesizlik olarak belirtmektedir. Bk. Öngül, *a.g.t.*, s.251.

²⁴⁸ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Alican, *a.g.m.*, s.9-10; Karaçam, *a.g.t.*, s.28; H. Arslan, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Turan, aynı yer; Yavuz, aynı yer.

²⁴⁹ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.185; Turan, aynı yer.

²⁵⁰ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Karaçam, aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.193.

sonra harekete geçen Eyyûbî Meliki Âdil, Mardin'i muhasara altına almıştır. Musul atabeyi Arslan-şâh'ın Artuklulara yardım etmesi sayesinde ise bu durum bertaraf edilmiştir²⁵¹. Halep Eyyûbî sultanı Melik Zâhir, Melik Âdil'e karşı Mardin ve Musul beyleri ile anlaşınca Harrân ve Urfa kuşatılmış lakin sonrasında sulh yapılmıştır. 1202 yılında Melik Âdil oğlu Melik Eşref'in komutanlığında bir orduyu Mardin üzerine yollamıştır²⁵². Musul atabeyi İzzeddin'in vefat etmesi ile tek başına kalan Mardin Artukluları, yıllık 150.000 dinar haraç vermek, hutbe ve sikkelerde Melik Âdil'in adını zikretmek ve istenildiği zaman askerî destek yollamak koşulları üzerine onlar ile anlaşmak zorunda kalmıştır²⁵³. Böylelikle bu kol Eyyûbîlerin tabiiyetine girmiştir. 1201 yılında Hüsâmeddin Yavlak Arslan idareyi eline alamadan vefat etmiştir²⁵⁴. Yerine küçük kardeşi Artuk Arslan²⁵⁵ geçmiştir²⁵⁶.

1.4.6. Artuk Arslan Dönemi (1201- 1239)

1204/1205 yılında Alp-kuş rahatsızlanmış, Artuk Arslan ise onu ziyarete gitmiştir. O sırada Alp-kuş'un nüfuzlu kölesi Lûlû'nün orada hazır bulunmasından istifade eden Arslan, hem Alp-kuş'u hem de Lûlû'yu öldürtmüştür²⁵⁷. Bunun sonucunda beyliğin idaresini kendi üzerinde toplayarak uzun zamandır süren Alp-kuş hâkimiyetini sonlandırmıştır. Bu sıralarda Ahlat şehrinin ileri gelenleri Artuk Arslan'ı şehri alması için davet etmiştir²⁵⁸. 1206 senesinde harekete geçen Artuk, şehrin yakınlarında karargâhını kurması üzerine Melik Âdil'in oğlu Melik Eşref Koçhisar²⁵⁹'ı istila ederek yağmalatmıştır. 1207 yılında ise Ahlat, Eyyûbî egemenliğine girmiştir²⁶⁰. Melik Zâhir'in ölümü ve Melik Âdil'in Haçlılar ile uğraşmasını fırsat

²⁵¹ Öngül, *a.g.t.*, s.251; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.185; Turan, *a.g.e.*, s.193; Selâhaddin Eyyûbî'nin Melik Aziz isimli oğlunun ölmesi ve diğer oğlu Melik Zâhir'in Melik Âdil'e ait yerlere sefer düzenlemesi üzerine Melik Âdil, Mardin kuşatmasını oğlu Melik Kâmil'e bırakarak Dımaşk'a doğru yola çıkmıştır. Bu olaydan sonra Musul Atabeyi yardıma gelmiştir. Bk. Yavuz, *a.g.t.*, s.52; krş. Abdulgani Efendi ve Aydın Usta, Mısır'a gittiğini belirtmektedir. Bk. Bulduk, *a.g.e.*, s.56; Usta, *a.g.m.*, s.822; krş; Hanna Dolapönü, gittiği yeri Suriye olarak vermektedir. Bk. Dolapönü, *a.g.e.*, s.48.

²⁵² Alptekin, "Artuklular", s.416.

²⁵³ H. Arslan, *a.g.t.*, s.39-40; Karaçam, *a.g.t.*, s.28; Yavuz, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.175; Turan, *a.g.e.*, s.194.

²⁵⁴ Öngül, aynı yer; Yavuz, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; ağır bir hastalığa yakalanarak öldüğü belirtilir. Bk. Dolapönü, aynı yer.

²⁵⁵ Abdulgani Efendi eserinde bu melikin adını I. Ahmed Nâsirüddin şeklinde vermektedir. Bk. Bulduk, *a.g.e.*, s.58.

²⁵⁶ Karaçam, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Dolapönü, *a.g.e.*, s.49; Turan, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", aynı yer; Yavuz, aynı yer.

²⁵⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Bulduk, aynı yer; Yavuz, *a.g.t.*, s.53; Karaçam, aynı yer; Turan, aynı yer; onların başlarını keserek kalenin dışındaki askerlerin önlerine atmıştır. Bk. Öngül, aynı yer.

²⁵⁸ Öngül, *a.g.t.*, s.252. Hanna Dolapönü, Ahlat ismi yerine Halat tabirini kullanmıştır. Bk. Dolapönü, aynı yer.

²⁵⁹ Düneysir ve Kızıltepe olarak da geçmektedir. Bk. Ahmet Aslan, "Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX/20, Şanlıurfa 2008, s.259.

²⁶⁰ Yavuz, aynı yer; Öngül, aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.196.

olarak gören Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus, Halep civarına sefer düzenlemiştir. Onun bu faaliyeti üzerine Hısnıkeyfâ ve Mardin Artukluları Eyyûbî işgalinden kurtulabilmek için I. İzzeddin'in tabiiyetini kabul etmişlerdir²⁶¹. Lakin onun 1220 senesinin başlarında ölmesi Eyyûbîlerin Artuklular üzerine hareket etmesine neden olmuştur. Eyyûbîlerin 1220 yılından sonra Mardin'i muhasara altına alması sonucu Artuk Arslan, yıllık 30.000 dinar vergi ödemek ve Re'sül'ayn şehrini onlara vermek karşılığında sulh yapmıştır²⁶². Bu şekilde Mardin Artukluları yeniden Eyyûbî hâkimiyetini tanımıştır. Bu durum I. İzzeddin Keykavus'un yerine gelen kardeşi I. Alâeddin Keykubad'ın Eyyûbîlere karşı zafer elde etmesine kadar devam etmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Eyyûbîleri mağlup etmesi Mardin Artuklu beyliğinin Selçuklu himayesi altına girmesi ile sonuçlanmıştır²⁶³. Moğolların Anadolu'ya gelmesi ve 1231 yılında Âmid, Erzen, Siirt ve Mardin bölgelerini yağmalamaları Mardin Artuklu beyliği adına son derece vahim bir olay olmuştur²⁶⁴. II. Gıyâseddin Keyhüsrev Âmid'i Eyyûbîlerin elinden alırken Nusaybin ve Sincar'ı Artuk Arslan'a iktâ etmiştir²⁶⁵. 1239 yılında vefat eden Artuk Arslan'ın yerine ise oğlu I. Necmeddin Gazi geçmiştir²⁶⁶. Arslan, karışık bir döneme hükmetmesine rağmen kardeşinin başlattığı imar çalışmalarını devam ettirmiş ve birden fazla vakıf eser yaptırmıştır.

1.4.7. I. Necmeddin Gazi Dönemi (1239-1260)

Necmeddin Gazi hükümlanlık yıllarının başında Eyyûbîlerin kendi aralarında yaşadıkları mücadelelerden istifade ederek Meyyâfârikîn Eyyûbî hâkimi Melik Şehâbeddin Gazi ile Halep Eyyûbîlerine karşı birleşerek Urfa, Harran ve el-Cezîre bölgesini Artuklu

²⁶¹ Yavuz, *a.g.t.*, s.53.

²⁶² Öngül, *a.g.t.*, s.252; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.175; Yavuz, *a.g.t.*, s.54; Turan, *a.g.e.*, s.196; Hanna Dolapönü bu kısmı anlatırken emirlerin isimlerinde bir karışıklık yapmıştır. Hüsâmeddin Yavlak Arslan döneminde Eyyûbîlere verilen 150.000 dinarlık anlaşmayı Artuk Arslan devrinde verilmiş gibi yazmıştır. Bk. Dolapönü, *a.g.e.*, s.49.

²⁶³ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.185; Bal, *a.g.m.*, s.84-85; H. Arslan, *a.g.t.*, s.40; Alptekin, "Artuklular", s.416; Turan, *a.g.e.*, s.199; Yavuz, aynı yer.

²⁶⁴ Turan, *a.g.e.*, s.197; Dolapönü, *a.g.e.*, s.50; Moğollar Mardin'e geldiklerinde Artuk Arslan ve şehrin ahalisi kalede gizlenmişlerdir. Kalenin konumundan dolayı Moğollar onlara bir şey yapamamıştır. Bk. Yavuz, *a.g.t.*, s.55.

²⁶⁵ Alptekin, "Artuklular", aynı yer; Bal, *a.g.m.*, s.86; H. Arslan, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Yavuz, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.199; krş. Aydın Usta bu olayın I. Necmeddin Gazi zamanında olduğunu yazmaktadır. Bk. Usta, *a.g.m.*, s.824.

²⁶⁶ Karaçam, *a.g.t.*, s.29; Usta, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; H. Arslan, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", aynı yer; Yavuz, aynı yer; Öngül, *a.g.t.*, s.253; Artuk Arslan'ın Necmeddin Gazi, Hüsâmeddin, Kutbeddin Yahya ve el-Muazzam İsa adlarında dört tane oğlu vardır. Artuk, oğlu Necmeddin'i reddederek ülkesinden uzaklaştırmıştır. Lakin onun Halep bölgesinde kötü şahıslar ile birlik olmasını öğrenmesi üzerine Mardin'e geri getirtmiş ve Yarugıyye denilen kaleye hapsedmiştir. Necmeddin'in oğlu babasının bu haline içerleyerek dedesini sarhoş bir haldeyken öldürerek babasını hapisten kurtarmıştır. Bu şekilde beyliğin başına geçen Necmeddin, kardeşlerini tutuklatmıştır. Bk. Turan, *a.g.e.*, s.200.

topraklarına katmıştır²⁶⁷. Babası döneminde başlayan Moğol tehlikesi 1243 Köse Dağ bozgunu sonrası daha çok artmıştır. Türkiye Selçuklularının Moğollar karşısında yenilmesi Anadolu’da onların karşısında durabilecek tek gücünde ortadan kalması anlamına gelmekteydi²⁶⁸. Anadolu’daki faaliyetlerine devam eden Moğollar 1256 yılında Malatya ve Harput beldelerini hâkimiyet sahalarına katmıştır²⁶⁹. İlerleyişini sürdüren Moğol hakanı Hülâgû, Suriye üzerine sefere çıktığı sırada Yaşmut liderliğinde bir orduyu Mardin ve Meyyâfârikîn bölgelerini alması hususunda vazifelendirmiştir²⁷⁰. Meyyâfârikîn’i ele geçiren bu birlik Mardin’i sekiz aydan daha fazla muhasara altına almıştır²⁷¹. Bu süre zarfında şehirde veba ve açlık ortaya çıkmış, vebaya yakalanan I. Necmeddin Gazi 1260 senesinde vefat etmiştir²⁷². Onun ölümüyle beyliğin başına oğlu el-Muzaffer Kara Arslan geçmiştir²⁷³.

1.4.8. Kara Arslan Dönemi (1260-1291)

Moğollar tarafından kuşatma altındayken beyliğin idaresine geçen Kara Arslan tek çare olarak Dârâ, Re’sül’ayn, Nusaybin ve Habur beldelerinin kendilerine iade edilmesi, Mardin kalesinin yıkılması ve Moğollara yıllık 50.000 dirhem vergi vermek şartıyla Moğol tabiiyetine

²⁶⁷ Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, s.175; Turan, *a.g.e.*, s.200; Alptekin, “Artuklular”, s.416; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.185.

²⁶⁸ Moğol galibiyeti sonrası Selçukluların düzen yapısı bozularak büyük bir kriz dönemine girilmiştir. Bk. Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2002, s.30.

²⁶⁹ Ercan Gördeğir-Süleyman Özbek, “Moğolların Mardin Kuşatması ve Hülâgû’dan Olcaytu’ya İlhanlı Artuk Münasebetleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, IV/3, Muş 2018, s.109; Turan, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

²⁷⁰ Bulduk, *a.g.e.*, s.68; Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, aynı yer; Usta, *a.g.m.*, s.824; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; H. Arslan, *a.g.t.*, s.40; bunun sebebi Hülâgû’nun itaat davetine iştirak eden emirlerin akıbetlerinin kötü olması üzerine Mardin meliki Necmeddin ve Meyyâfârikîn hâkimi Melik Kâmil’in davete icap etmemeleridir. Bk. Turan, *a.g.e.*, s.201; Gördeğir-Özbek, *a.g.m.*, s.110.

²⁷¹ Meyyâfârikîn kuşatıldığı sırada şehir halkı birçok sıkıntı ile karşılaşmıştır. Özellikle iâşenin azalması insanların kedi, köpek ve fare gibi hayvanları yemesine neden olmuştur. Bir eşekbaşının 30 dirhem ettiği verilen bilgiler arasındadır. Bk. Gördeğir-Özbek, aynı yer; Turan, aynı yer. Mardin şehri hakkında İbn Battûta şunları söylemiştir: “Sonra Mardin’e ulaştık. Dağın eteğine kurulmuş büyük bir şehir burası. İslâm şehirlerinin en güzellerinden... Tepenin tam doruğunda sarp bir kale var, sözü geçen kale Mardin Kalesidir.” Bk. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2005, s.231; XVII. yüzyıl seyyahlarından olan Evliyâ Çelebi, Mardin Kalesi’ni tasvir ederken oldukça yüksek, ibret verici, eşi benzeri olmayıp en yüksek kısmına 2 fersahtan çıkılabildiğini ve kalenin sadece gizlice içeri girilebilmesiyle alınabileceğini söylemektedir. Bk. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, I, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 2010, s.81-82. Verilen bilgiler doğrultusunda Mardin’in bu kadar uzun süre kuşatılmasına rağmen alınamamasında kalenin konumunun da etkisi olduğunu kanıtlamaktadır.

²⁷² Gördeğir-Özbek, *a.g.m.*, s.112; Bulduk, aynı yer; Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.202; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, aynı yer; krş. Hilal Arslan ölüm tarihi olarak 1257 yılını vermektedir. Bk. H. Arslan, *a.g.t.*, s.40-41; krş. I. Necmeddin’in oğlu Kara Arslan tarafından 1259 senesinde öldürüldüğü söylenmektedir. Bk. Usta, aynı yer. I. Necmeddin, sarayın dehlizine defnedilmiştir. Bk. Öngül, *a.g.t.*, s.253.

²⁷³ Bulduk, *a.g.e.*, s.69; Öngül, aynı yer; Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

girmiştir²⁷⁴. Moğol hakanı Hülâgû'nun huzuruna çıkan Kara Arslan'ın²⁷⁵ yanında götürmüş olduğu 67 becerikli komutanı Hülâgû tarafından öldürülmüştür²⁷⁶. Bu süreçten sonra Mardin Artuklu kolu sakin bir yaşam sürmüştür. Ömrünün sonuna kadar Kara Arslan, Moğolların düzenlemiş olduğu seferlere iştirak etmiştir²⁷⁷. Kara Arslan'ın Moğollara karşı bu şekilde bir politika izlemesi beyliğin uzun süre ayakta kalmasını sağlamıştır. 1291 senesinde Kara Arslan'ın vefat etmesiyle yerine oğlu Şemseddin Dâvud geçmiş lakin üç yılın sonunda vefatı ile idare kardeşi II. Necmeddin Gazi'ye kalmıştır²⁷⁸.

1.4.9. II. Necmeddin Gazi Dönemi (1294-1312)

Babası Kara Arslan'ın benimsediği politikayı takip eden II. Necmeddin, İlhanlılara tabi olmuştur. Onun döneminde İlhanlılar ile sağlıklı ilişkiler kurulmuştur. II. Necmeddin'in Gazan Han'ın 1299 yılında tertip ettiği Suriye seferine iştirak etmesi ve Gazan Han'a olan bağlılığından dolayı han Âmid bölgesini ona tesis etmiştir²⁷⁹. 1309 yılında II. Necmeddin'in kızı Dünya Hatun ile İlhanlı Olcaytu Han arasında gerçekleşen evlilik iki taraf arasındaki ilişkiyi daha da iyi bir konuma sokmuştur²⁸⁰. Hüküm süresi boyunca zevki sefaya düşkün olan, şairleri ve sanatçıları koruyan II. Necmeddin'in 1312 yılında vefat etmesi üzerine yerine oğlu Ali Alpı geçmiş; lakin onun hükümranlılığı iki hafta kadar sürmüştür²⁸¹. Ali Alpı'dan sonra ise kardeşi Melik Sâlih beyliğin idaresini eline almıştır²⁸².

1.4.10. El-Melikü's-Sâlih Dönemi (1312-1364)

Moğollara tabiiyeti devam eden Mardin Artukluları bu dönemde yeni bir güç ile karşı karşıya kalmıştır. Moğollara karşı faaliyet sürdüren Memlükler, Moğolların hâkimiyetini kabul

²⁷⁴ Dolapönü, *a.g.e.*, s.51; Gördeğir-Özbek, aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.202; Alptekin, "Artuklular", s.416; Usta, *a.g.m.*, s.824; H. Arslan, *a.g.t.*, s.41; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.185-186.

²⁷⁵ Kara Arslan'ın Hülâgû'ya vermiş olduğu hediyeler içerisinde mücevherler ile donatılmış bir kupa bulunmaktadır. Bu kupanın maliyeti 84.000 dinar altındır. Bk. Turan, aynı yer; Gördeğir-Özbek, aynı yer.

²⁷⁶ Usta, aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.202-203; Gördeğir-Özbek, *a.g.m.*, s.112-113.

²⁷⁷ 1260 senesinde Musul ve 1281 yılında ise Suriye seferine katılmıştır. Bk. Usta, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.186; Turan, *a.g.e.*, s.204-205; Gördeğir-Özbek, *a.g.m.*, s.113.

²⁷⁸ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.175; Gördeğir-Özbek, *a.g.m.*, s.114; Bulduk, *a.g.e.*, s.71; Usta, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

²⁷⁹ Gördeğir-Özbek, *a.g.m.*, s.114-115; H. Arslan, *a.g.t.*, s.42; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer. Ona sultan unvanı ile birlikte taç ve çetir de göndermiştir. Bk. Usta, *a.g.m.*, s.824-825; Turan, *a.g.e.*, s.207.

²⁸⁰ Turan, *a.g.e.*, s.208; Usta, *a.g.m.*, s.825; Gördeğir-Özbek, *a.g.m.*, s.115; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer.

²⁸¹ Zehirlenerek vefat etmiştir. Bilgi için bk. Bulduk, *a.g.e.*, s.75; Usta, aynı yer; Turan, aynı yer; krş. Hanna Dolapönü, 1299 senesinde öldüğünü yazmaktadır. Bk. Dolapönü, *a.g.e.*, s.53. Artuklularda sultan unvanını kullanan ilk kişi II. Necmeddin Gazi olmuştur. Bk. Gördeğir-Özbek, aynı yer.

²⁸² Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.176; Dolapönü, aynı yer; Bulduk, aynı yer; H. Arslan, aynı yer; Usta, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

eden Mardin Artuklularının topraklarını taciz etmiştir²⁸³. 1315 yılında Memlûk Halep valisi Şihabeddin Karatay, Mardin ve havalisini yağlamıştır²⁸⁴. İlhanlılara tabi olan Hısnıkeyfâ Eyyûbîleri 1335 senesinde Mardin Artuklularına karşı harekete geçmiş, bölgedeki Kürt, Türkmen ve Araplarla birleşen Sâlih düzenlediği sefer de başarısız olmuştur²⁸⁵. İlhanlı Hanı Olcaytu'nun ölmesi sonucu Artuklular Moğol desteğini kaybetmiş ve bunun neticesinde Türkmen Cacaoğlu Alâeddin, 12.000 süvari ile 1317 yılında Âmid'i istila ederek birçok kişiyi öldürtmüştür²⁸⁶. 1336 senesinde İlhanlı Devleti'nin ortadan kalmasıyla kendilerini İlhanlı varisi olarak gören Süleyman Han ve Çobanîler'in Diyarbakır bölgesine girmesi üzerine Melik Sâlih, onların egemenliğini kabul etmiştir²⁸⁷. Ayrıca İlhanlı sonrası Doğu Anadolu Bölgesi birçok Türkmen boyunun istilasına uğramıştır. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin güçlendiği sıralarda 1364 yılında el-Melikü's-Sâlih²⁸⁸ vefat etmiş²⁸⁹ yerine oğlu Melikü'l-Mansûr Ahmed geçmiştir²⁹⁰.

1.4.11. El-Melikü'l Mansûr Ahmed (1364-1368)

Bölgede nüfuz kazanan Karakoyunlu lideri Bayram Hoca'nın Artuklu ülkesine karşı icraatları, Ahmed'in Celâyir hâkimi Sultan Üveys'ten destek talep etmesine neden olmuştur²⁹¹. Dört yıl sonra ise Ahmed ölmüş, yerine oğlu Mahmud başa gelmiştir²⁹². Mahmud'un çok küçük olmasından dolayı dört ay sonra amcası Dâvud beyliğinin idaresini eline almıştır²⁹³.1371

²⁸³ Turan, *a.g.e.*, s.209; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.186.

²⁸⁴ Usta, *a.g.m.*, s.825; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

²⁸⁵ Usta, aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.211.

²⁸⁶ Turan, *a.g.e.*, s.210; H. Arslan, *a.g.t.*, s.42; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer.

²⁸⁷ H. Arslan, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Turan, *a.g.e.*, s.212.

²⁸⁸ Sâlih'in 40'ı erkek 60'ı kız olmak üzere 100 çocuğu olduğunu söylenmektedir. Bk. Dolapönü, *a.g.e.*, s.53; Bulduk, *a.g.e.*, s.75. Hilli Safahaddin'in Melik Salih ile ilgili bir şiiri vardır:

*"Hakara hazırlanmayan izzeti görmez içinde; Şevketli, korkulu Kral Salih gibi,
Dehrin yüreğini tehdit etse ikiye ayırır; Fırtınada çıplak olarak yüzer durmadan,*

Yiğitlerin kanını beraber getirir; İnsanlara, dilemeden önce ihsan eder,

Suçlu olanları istemeden affeder..." Bk. Dolapönü, *a.g.e.*, s.55; İbn Battûta, Melik Sâlih döneminde Mardin'e gelmiştir ve onun hakkında şunları yazmıştır: *"Irak, Şam ve Mısır civarında ondan daha cömert ve iyiliksever biri yok! Kapısına gelen şairlere ve fakirlere babalarıymışçasına ikramda bulunur"*. Bk. İbn Battûta, *a.g.e.*, s.232.

²⁸⁹ Melik Sâlih'in Şehidiye Medresesine defnedildiğini söyleyenler olduğu gibi oğlu Abdullatif'in yaptırdığı camiye de gömüldüğü belirtilmektedir. Bk. Dolapönü, *a.g.e.*, s.56.

²⁹⁰ Turan, *a.g.e.*, s.213; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.176; Dolapönü, aynı yer; Usta, aynı yer; H. Arslan, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; krş. Abdulgani Efendi ölüm tarihi olarak 1367 yılını vermektedir. Bk. Bulduk, *a.g.e.*, s.76.

²⁹¹ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.23; Göyünç, *a.g.e.*, s.10; H. Arslan, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Mansûr ilk olarak vezir Altunboğa mahiyetinde asker yollamış lakin onun mağlup olması üzerine Üveys'ten yardım istemiştir. Bk. Bulduk, *a.g.e.*, s.83.

²⁹² Dolapönü, *a.g.e.*, s.57; Kâtip Ferdi, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Turan, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", aynı yer.

²⁹³ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Mahmud ve Davud arasında iki gruba ayrılan Mardin halkı, bu husus ile ilgili birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bk. H. Arslan, *a.g.t.*, s.43; Dolapönü, aynı yer; Bulduk,

senesinde Karakoyunlular ile Mardin Artukluları arasında savaş vuku bulmuştur. Dâvud'un 1376 yılında vefat etmesiyle idare oğlu Mecdüddin İsâ'ya devredilmiştir²⁹⁴.

1.4.12. Mecdüddin İsâ (1376-1406)

1384 senesinde Mecdüddin İsâ ile Karakoyunlu Kara Mehmed arasında vuku bulan çarpışmada İsâ mağlup olmuştur²⁹⁵. Karakoyunlular ile mücadelelerin devam ettiği sırada Anadolu'da yeni bir güç şeklinde kendisini gösteren Timur, Mardin bölgesini istila etmiştir²⁹⁶. Timur tehdidine karşı birleşen Karakoyunlular ve Artuklular Memlüklerden yardım talep etmişlerdir²⁹⁷. Memlük Sultanı Berkuk, 1395 senesinde İsâ'ya hil'at²⁹⁸ yollamış lakin Timur'un Mardin'e yaklaşması üzerine İsâ ona tabiiyetini bildirmek zorunda kalmıştır²⁹⁹. Böylelikle İsâ Mardin şehrini Timur'un istilasından koruyabilmiştir. İlerleyen süreçte İsâ'nın Timur'un huzuruna bizzat giderek itaatini arz etmemesi Mardin'in kuşatılmasına neden olmuştur³⁰⁰. Muhasara başlamadan önce şehirden ayrılan İsâ, Timur'un adamları tarafından yakalanarak esir

a.g.e., s.85. Burada bahsi geçen Dâvud'un Şemseddin Dâvud olup olmadığı meçhuldür. Eldeki bilgiler incelendiğinde net bir sonuca ulaşılamamıştır. Coşkun Alptekin, yazmış olduğu Artuklular ile ilgili maddede Şemseddin Dâvud'un 1294 senesinde ölmesi ile yerine kardeşi II. Necmeddin Gazi'nin geçtiğini belirtirken el-Melikü'l-Mansûr Ahmed'in ölümü sonrası oğlu Mahmud'un dört aylık hükümdarlığı sonucunda amcası Şemseddin Dâvud'un tahta geçtiği ve onun vefatı ile oğlu İsâ'nın idareyi eline aldığını yazmaktadır. Bilgiler için bk. Alptekin, "Artuklular", s.416. Mezkûrun bir yerde ölümünü verdikten sonra başka bir kısımda aynı isimle tekrardan geçmesi soru işaretlerini arttırmıştır. Başka eserlerde ise bahsi geçen şahsın ismi sadece Dâvud olarak verilmesinden ötürü ele alınan bu çalışmada da bu şekilde verilmesi daha uygun görülmüştür. Netice itibarıyla her iki olayın geçtiği tarihler incelendiğinde Şemseddin Dâvud isminde iki adet kişinin bulunduğu tahmin edilebilir.

²⁹⁴ Öngül, a.g.t., s.254; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.176; Bulduk, a.g.e., s.86; Turan, a.g.e., s.214; H. Arslan, a.g.t., s.43; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.186; Aydın Usta ismini el-Melikü'l-Zahir İsa şeklinde vermektedir. Bk. Usta, a.g.m., s.825.

²⁹⁵ Dolapönü, a.g.e., s.58; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer. Bu mücadelede İsâ, Hısnıkeyfâ melikinden destek almıştır. Bk. Usta, aynı yer. Veziri Alemeddin Sincarî'nin oğlu tutsak alınmıştır. Bk. Turan, aynı yer. Sultan'ın kız kardeşi ile Kara Mehmed'in evlenmesi koşulu ile iki taraf arasında sulh gerçekleşebilmiştir. Bk. Göyünç, a.g.e., s.10.

²⁹⁶ Öngül, aynı yer; H. Arslan, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, aynı yer. Bu olayın tarihi olarak 1394 verilmektedir. Bk. Göyünç, aynı yer.

²⁹⁷ Döğerlerin de bu ittifak da yer aldığı söylenmektedir. Bk. Usta, aynı yer; Turan, aynı yer.

²⁹⁸ "Halife ve hükümdarlar tarafından verilen şeref elbisesidir." Daha fazla bilgi için bk. Mehmet Şeker, "Hil'at" mad., *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s.22-25.

²⁹⁹ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.186-187.

³⁰⁰ Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.187; Alptekin, "Artuklular", s.416-417; krs. İsâ'nın Artuklu kalelerini Timur'a teslim etmemesi bu durumun yaşanmasına neden olmuştur. Bk. Usta, aynı yer.

düşmüş³⁰¹ ve üç yıla yakın Sultâniye’de alı koyulmuştur³⁰². Bu süre zarfında beyliği idare eden Mardin’deki veziri Alaeddin Altunboğa, beyliğin başına İsâ’nın yeğeni el-Melikü’s-Sâlih’i getirmiştir³⁰³. Bir müddet sonra Timur, İsâ’yı serbest bırakmış³⁰⁴, şehre gelen İsâ ise Melik Sâlih’ten idareyi geri almıştır³⁰⁵. Bu olaydan sonra İsâ uzlete³⁰⁶ çekilmek istediye de beyliğin ileri gelenleri onu bu kararından vazgeçirmiştir³⁰⁷. İsâ’nın Timur’un Memlûkler üzerine tertip ettiği sefere iştirak etmemesi üzerine Mardin’i kuşatan Timur, muhasaranın uzaması sonucu Akkoyunlu lideri Kara Osman’ı Mardin’i ele geçirmesi için görevlendirmiştir³⁰⁸. Yaşanan gelişmeler neticesinde İsâ, Timur tarafından affedilmiş³⁰⁹ lakin Akkoyunlu saldırılarının önüne geçilememiştir. Akkoyunlulara karşı Karakoyunlularla iyi ilişkiler kuran İsâ’nın 1405 senesinde Timur’un vefatından sonra Kara Yusuf’u Mardin’de ağırladığını ve onun Musul’a doğru giderken hamile olan eşini medrese-i Mardin’de bıraktığı görülmektedir³¹⁰. 1406 senesinde Akkoyunlu Kara Yülük Osman ile Karakoyunlu Kara Yusuf arasında yirmi günlük bir çarpışma yaşanmış ve sonucunda barış yapılmıştır³¹¹. Lakin Kara Yusuf’un bölgeden gitmesiyle Kara Yülük Osman, Mardin’i tekrardan kuşattıysa da muvaffak olamamıştır. İlerleyen süreçte Mecdüddin İsâ, Akkoyunlulara karşı Türkmen beylerinden Halep bölgesine

³⁰¹ İsâ şehirden ayrılmadan önce kaledekilere “*Bin mektup yazıp şefaât dilesem dahi aldırış etmeyiniz. Çünkü ben kendimi size ve memleketime feda ediyorum.*” demiştir. Bk. Turan, *a.g.e.*, s.215; Hanna Dolapönü ise bu olayı şu şekilde anlatmaktadır: “*Melik Zahir, ileri gelenleri toplar ve ‘Ben gidip Timur Han’a itaatimi bildireceğim. Şayet beni kabul edip sizlere geri yollarsa ne âlâ, yok beni tutuklayıp sizlerden kaleyi isterse karşı koyunuz. Yoksa hepinizi kılıçtan geçirir.’ der. Timur’un yanına varınca Timur kaleyi teslim etmesini istese de o ‘Kale halkın elindedir. Sana verebilecek ancak bir hayatım vardır. Başka bir şey yapacak durumda değilim.’ demiştir*”. Bk. Dolapönü, *a.g.e.*, s.58.

³⁰² Göyünç, *a.g.e.*, s.11; Bulduk, *a.g.e.*, s.91; Turan, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, s.417; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.187.

³⁰³ Turan, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, aynı yer.

³⁰⁴ Bunun sebebi olarak Ulug Beg’in doğum müjdesi verilmektedir. Bk. Turan, aynı yer.

³⁰⁵ Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Şehir halkı onun gelişine çok sevinerek sultanı şehrin çıkışında karşılamıştır. Şairler ise şiirlerinde İsâ’yı methetmişlerdir. Bk. Öngül, *a.g.t.*, s.255. İsâ serbest kalmadan önce Timur ile anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma gereği vezir Altunboğa’yı Timur’un yanına göndermeye kalkışınca vezir kaçarak Mısır Memlûk Sultanı Zâhir Berkûk’a iltica etmiştir. Bk. Yavuz, *a.g.t.*, s.65.

³⁰⁶ Dünyevî uğraşlardan kaçarak kendi içine çekilmek demektir. Detaylı bilgi için bk. Süleyman Uludağ, “Uzlet, Tasavvuf” mad., *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 256-257.

³⁰⁷ Öngül, aynı yer.

³⁰⁸ Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, s.176; Göyünç, aynı yer; Bulduk, *a.g.e.*, s.93; Turan, *a.g.e.*, s.216; Usta, *a.g.m.*, s.825; H. Arslan, *a.g.t.*, s.43; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Timur kuşatmaları sırasında şehrin çoğu yerini yakıp yıkmıştır. Bk. Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.26. Evliyâ Çelebi, Timur’un H.795/M.1392-1393 senesinde üç yıl boyunca Mardin Kalesi’ni kuşattığını, kaledeki kişiler teslim olmak üzereyken yaşlı bir kadının kancık köpeklerin sütü ile yoğurt ve peynir yaparak Timur’a yolladığını ve onun kuşatmasına karşılık olarak bu şekilde davrandıklarını dile getirmesi üzerine Timur’un kuşatmayı kaldırıp yönünü Osmanlı Devleti’ne çevirdiğini yazmaktadır. Bk. Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, s.80.

³⁰⁹ Osman Turan, İsâ’nın affedilmesini şu şekilde anlatmaktadır: “*Artuklu hükümdarı, Mardin’in birkaç yıllık haracını ve pek çok hediyeleri Timur’a götürmüş; başını açarak af dilemiştir. Sultan İsâ, Şahrüh Mîrzâ’nın şefaati ve kızını Mîrzâ Ebû Bekir’e namzed kılarak 1403 yılında affa nâil olmuştur.*” Bk. Turan, aynı yer.

³¹⁰ Bahsi geçen bebek büyük bir ihtimalle ileride Karakoyunlu hükümdarı olan Cihânşâh’tır. Bilgi için bk. Göyünç, aynı yer. Ayrıca burada adı geçen medresenin Mardin’deki hangi medrese olduğu net değildir. Tahminen o dönemin meliki olan İsâ’nın kendi adıyla inşa ettirdiği medrese olması ihtimali yüksektir.

³¹¹ Göyünç, *a.g.e.*, s.11-12.

hâkim olan Emir Çeküm ile birlikte hareket etmiştir. İki taraf arasında yaşanan mücadelede Akkoyunlular galip gelmiş ve 1407 yılında Çeküm ile İsâ öldürülmüştür³¹². Bu olayda Kara Yülük Osman Bey, genç yaştaki oğlu İbrahim Bey'i kaybetmiş ve Mardin'i tekrardan kuşatmışsa da başarılı olamamıştır³¹³.

Mecdüddin İsâ'dan sonra Mardin Artuklu beyliğinin başına oğlu Şehâbeddin Ahmed geçmiştir³¹⁴. Bu dönemde Karakoyunlu reisi Kara Yusuf, Meyyâfârikîn gibi önemli şehirleri ele geçirmiştir³¹⁵. Ahmed, yaşanan gelişmeler sonucunda Akkoyunlulara karşı bir şey yapamayacağını fark ederek 1409 senesinde Karakoyunlu Kara Yusuf ile irtibata geçerek şehri ona teslim etmiştir³¹⁶. Karşılığında Kara Yusuf, Ahmed'e Musul şehrinin hâkimiyetini veriyse de Ahmed bir hafta sonra vefat etmiştir³¹⁷. *“Ahmed'in geride kalan oğulları Muhammed, Ali ve Mâhmud Sincar'a çekilmiş 1411/1412 yılında vebâ hastalığından ölene kadar orada kalmışlardır.”*³¹⁸ Şehâbeddin Ahmed'in vefat etmesiyle de 300 yıllık Mardin Artuklu kolu tarihe karışmıştır.

³¹² Usta, a.g.m., s.825; Göyünç, a.g.e., s.12; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.176; Bulduk, a.g.e., s.93; Turan, a.g.e., s.216-217; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.187; yapılan ilk mücadelede Kara Osman'ın oğlu öldürülmüş; Çeküm ise İsâ'nın takip etme demesine aldırış etmeden peşlerine düşmüştür. Bu sırada tuzağa yakalanıp öldürülmüş, onun ölümü üzerine Kara Osman'ın tekrar harekete geçmesiyle Melik İsâ ile hâcibi Feyyâz yenik düşerek katledilmişlerdir. Bk. Öngül, a.g.t., s.256.

³¹³ Göyünç, aynı yer.

³¹⁴ Bulduk, a.g.e., s.94; Öngül, aynı yer; H. Arslan, a.g.t., s.43; S Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Turan, a.g.e., s.217; Usta, aynı yer; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; krş. Nejat Göyünç, İsâ'dan sonra yerine kardeşi Sâlih'in geçtiğini ifade etmektedir. Bk. Göyünç, aynı yer.

³¹⁵ H. Arslan, aynı yer.

³¹⁶ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; Turan, aynı yer; Bulduk, a.g.e., s.95; Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; krş. Bahsi geçen Kara Yusuf'un Akkoyunlu olduğu belirtilmektedir. Bk. Usta, aynı yer. Şehâbeddin, Mardin Kalesi'nden indiği sırada şu sözleri dediği iddia edilmektedir:

“Bence ecelim yaklaştı, ah zilletime, vah utancıma; Dünya sözüme eğilirdi, şimdi ise acele kaçtı, İlk asırlarda çok iyilikler bizden oldu; Birisi bizi arasa boş elle dönmedi, Ne kadar çalıştım ve gözlerimden uykuyu kaçırdım; Şerefle tahta çıktımı korku ile dönüp indim, Bu dünya ne kadar fanidir, hiç kimseye kalmadı”. Bk. Dolapönü, a.g.e., s.62.

³¹⁷ Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, aynı yer; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, aynı yer; krş; Ahmed'in Kara Yusuf'tan kızını kendisine vermesi şartı ile anlaştığı söylenmektedir. Bk. H. Arslan, aynı yer. Osman Turan, zehirlenerek öldürüldüğünü ifade etmektedir. Bk. Turan, aynı yer. Kara Yusuf'un ona ayrıca 10.000 dinar ve 1000 at verdiği bilgisi bulunmaktadır. Bk. Öngül, a.g.t., s.257.

³¹⁸ Öngül, aynı yer.

İKİNCİ BÖLÜM

ARTUKLU BEYLİKLERİNİN SOSYO-EKONOMİK TARİHİ

El-Cezîre olarak ifade edilen Artukluların ana coğrafyası, ticaret güzergâhlarının geçtiği bir mevkide bulunmaktadır. Önemli bir ayrıcalık teşkil eden bu konumları sayesinde Artuklular, iktisadî bakımdan güçlü bir beylik oluşturmuşlardır³¹⁹. Ekonominin güçlenmesi de ülkenin bayındırlık faaliyetlerine doğrudan etki etmiştir. Bu durumun en önemli etkeni ekonomik açıdan refah seviyesinin yüksek olmasından kaynaklı beyliklerin hâkim oldukları beldelere olan göçlerin artmasıdır. Ekonomik güç ile vakıf müessesesi arasında doğrudan bir bağlantının olması öncelikli olarak Artukluların iktisadî tarihinin incelenmesini gerekli kılmaktadır.

2.1. İktisadî Tarihi

Kurulduklarından beri siyasî açıdan önemli bir kuvvet haline gelen Artuklular, hâkim oldukları havalilerde iktisadî açıdan gelişmek için var olan ticarî hayatın daha güvenilir ve daha rahat yapılabilmesi gerektiğinin farkında olduklarından köprülerle kervansaraylar gibi yapılar inşa ettirmişlerdir. Artukluların bayındırlık dışında iktisadî açıdan güçlü olabilmesinin sebeplerine bakıldığında meliklerin benimsedikleri politikaların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Artukluların çağdaşlarına kıyasla yeni fethettikleri şehirlerde bölge halkına vergi indirimi yaptıkları görülmektedir³²⁰. Yapılan bu icraat sayesinde bölgelerde olumlu şartlar oluşmuş; diğer illerden Artuklu coğrafyasına yoğun göçler yaşanmış ve üretim arttırılmıştır. Buna paralel olarak da ekonomi güçlenmiştir. Artukluların egemenliği altındaki bölgelere yapmış olduğu önemli bayındır faaliyetleri sayesinde iktisadî açıdan ne kadar geliştiklerine tanıklık eden Ahlat'ın o devir kadın hakimi memleketine döndükten sonra egemen olduğu şehirde geniş çaplı imar faaliyetlerine girişmiştir³²¹. Bu olay da Artukluların bayındırlık ve iktisadî açıdan ileri seviyede olduklarını göstermektedir. Ayrıca Artuklu meliklerinin ticarî hayatı geliştirmek için

³¹⁹ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.12.

³²⁰ Necmeddin İlgazi'nin Suriye'deki pazar vergilerini ve Halep'teki birtakım alınan vergileri kaldırması, Fahreddin Kara Arslan'ın öşür ve bâc vergilerini ilga etmesi, Nüreddin Muhammed'in Âmid'i teslim aldığıında İnaloğulları'ndan kalan tüm vergileri feshetmesi, Kutbüddin II. İlgazi'nin cülusu sebebiyle alınan vergileri lağvetmesi, Hüsâmeddin Yavlak Arslan'ın vergileri kaldırması gibi.

³²¹ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.144.

birtakım anlaşmalar yaptıkları bilinmektedir. 1285 senesinde Ermeni prensi Leon ile gerçekleşen ticari anlaşma buna örnektir³²².

Artuklu ekonomisinin temelini tarım oluşturmaktadır. Artuklu melikleri, tarım arazilerinin çoğalmas ve elde edilen hasatın verimleşmesi için sulama kanalları yaptırmıştır³²³. İmalat ve ihracat konusunda da Artukluların ileri seviyede oldukları görülmektedir. Mardin şehrine bakıldığında XII. yüzyıl ortalarında pamuk ile pamuktan üretilen birçok ürünün içinde ham maddesi pamuk olan “*Buharin*” olarak adlandırılan bir kumaşın yapıldığı ifade edilmektedir³²⁴. XIII. yüzyılda ise şehirde “*Meriz*” olarak isimlendirilen kumaşların imâl edildiği ve başka şehirlere satıldığı belirtilmektedir³²⁵. Yine Mardin’de zeytin yetiştirilip yağının çıkartıldığı ve bu durumun kayda değer gelir sağladığı anlaşılmaktadır³²⁶. Yün ve kumaş gibi ürünler dışında şehirde üretimi olan diğer bir obje camlardır. Cam imalatı ve işçiliği konusunda Mardin şehri ön plana çıkmaktadır³²⁷. Şüphesiz Mardin’in jeopolitik konumu şehrin iktisadî gücünü arttıran çok önemli bir etkidir. Moğollardan sonra bile şehrin gelir düzeyinin yüksek olması Artukluların benimsedikleri iktisadî politikaların ne derece faydalı olduğunu kanıtlamaktadır.

Âmid şehriden Bağdat’a hammaddesi yün olan atlaslar, kıyafetler ve ketenden imal edilmiş kumaşların satıldığı verilen bilgiler arasındadır³²⁸. İhraç edilen diğer mallar ise meyve, fındık, fıstık, bal ve şaraptır³²⁹. Şehrin Dicle kenarında konumlanması da ziraatin gelişmesinde önemli bir etkidir. Meyyâfârikîn (Silvan) şehrine bakıldığında bölgenin yeşillikler içinde olduğu ve kumaş ile dokuma ürünlerinde ön plana çıktığı öğrenilmektedir³³⁰. Artukluların hâkim olduğu bir başka şehir olan Koçhisar (Düneysir)’ın büyük bir ova üzerinde kurulmasının yanı sıra çevresinde var olan kanallar sayesinde sebze yetiştiriciliğinin yapılması ve en önemlisi

³²² Yaşar Bedirhan-Onur Aydın, “Artuklu’dan Selçukluya Diyarbakır’da İktisadi ve Siyasi Hayat”, *Smart Journal*, 41, İstanbul 2021, s.302.

³²³ Onur Aydın, *Anadolu Selçuklu Devleti Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Ticaret Şehirleri*, (AİÇÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ağrı 2022, s.72.

³²⁴ Ramazan Uykur, *Artuklu Sikkelerinde Yazı ve Süsleme Kompozisyonu*, (GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s.339; krş. Erdal Eser, XIII. yüzyıl olarak vermektedir. Bk. Erdal Eser, *11.-14. Yüzyıllar Anadolu-Suriye Sanat İlişkileri (Cephe Mimarisinde Suriye Etkileri)*, (HÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2000, s.25; XIII. yüzyıl seyyahlarından biri olan Marco Polo da yazmış olduğu eserde Mardin’de kaliteli pamuk yetiştirildiğini ve pamuklu dokumada şehrin çok ünlü olduğunu ifade etmektedir. Bk. Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, I, İstanbul 1979, s.24.

³²⁵ İbn Battûta, *a.g.e.*, s.231; XV. yüzyılda Akkoyunlu hakimiyetinde olan Mardin’i gören Venedik elçisi Josaphat Barbaro, şehirde kadife ve ipek kumaş dokumanın çok sayıda olduğunu belirtmektedir. Bk. Josaphat Barbaro, *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2016, s.53.

³²⁶ Uykur, *a.g.t.*, s.341.

³²⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s.180.

³²⁸ Uykur, *a.g.t.*, s.339.

³²⁹ Bedirhanoglu, *a.g.t.*, s.126.

³³⁰ Bedirhanoglu, *a.g.t.*, s.133.

Suriye, Âmid ve Anadolu'yla komşu bölgelerdeki halkın bir araya gelebildiği ticari yol güzergâhında konumlanması şehrin bir ticaret merkezi olmasını sağlamıştır³³¹. Böylelikle zaman içerisinde şehirden alınan vergi ve gelirler artmıştır. Yâkût el-Hamevî'nin Moğol tahribatı yaşanmadan önce bahsi geçen şehri görerek küçük bir köy olarak sıfatlandığı ve o tarihten yaklaşık otuz sene sonra tekrardan Düneysir'e gittiğinde şehrin geniş çarşılar ve dükkânların yer aldığı büyük bir merkez haline geldiğini ifade ettiği söylenmektedir³³². Ayrıca her Pazar günü şehirde büyük bir pazarın kurulduğu da belirtilmektedir³³³. Diyarbakır'da üretilen Artuklulara ait dokuma halılarının ünlü İran halılarıyla yarışabilecek kadar nitelikli olduğu da verilen diğer bir malumdur³³⁴.

Ziraatın yanında madencilik konusunda da Artukluların ileri seviyede oldukları ve hâkimiyet bölgelerindeki madenleri işlettikleri görülmektedir. Elazığ-Diyarbakır yolu güzergâhında bulunan maden bölgesinden Artukluların bakır ve kurşun madenlerini çıkarttıkları bilinmektedir³³⁵. Diyarbakır yakınlarındaki Karacadağ bölgesinde bulunan taş ocaklarını aktif bir şekilde kullanmışlardır³³⁶. Bu madenler dışında demir imalatı da ön plandadır. 1174 senesinde Abbâsî Halifesi Müstazî-Biemrillâh, Dicle Nehri üzerine yaptırdığı köprüye ait zincileri 1500 dinar karşılığında Diyarbakır'daki Hani'den temin etmiştir³³⁷. Ergani bölgesi dışında Zulkarneyn Kalesi civarında bakır madenleri bulunduğu ve Artukluların bu madenleri kontrol altında tuttukları Hüsâmeddin Timurtaş'ın bizzat kendisinin bahsi geçen madeni denetlemesinden öğrenilmektedir³³⁸. Maden ocakları sayesinde Artukluların kendilerine ait darphaneler oluşturdukları bilinmektedir. Özellikle Mardin, Düneysir, Âmid ve Hısnıkeyfâ olarak ele alınan Hasankeyf'te bulunan darphanelerde Artuklu sikkeleri bastırılmıştır³³⁹. Bu husus ile ilgili İbnu'l-Ezrak'ın 1147 senesinde Hüsâmeddin Timurtaş'ın bastıracağı sikkeler için madene giderek bakır satın aldığı ve yine 1149 yılında Timurtaş'ın emri ile Musul'a demir satmaya gönderildiği yazmış olduğu eser sayesinde öğrenilmektedir³⁴⁰. Onun vermiş olduğu bu malumatlar sayesinde Artukluların maden ocaklarından aktif bir şekilde yararlandıkları ve buralardan elde ettikleri ürünleri başka şehirlerde satacak kadar ileri düzeyde oldukları anlaşılmaktadır.

³³¹ Uykur, *a.g.t.*, s.337.

³³² Turan, *a.g.e.*, s.226.

³³³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s.187.

³³⁴ Bedirhan-Aydın, *a.g.m.*, s.303.

³³⁵ Aydın, *a.g.t.*, s.75.

³³⁶ Bedirhan-Aydın, *a.g.m.*, s.305.

³³⁷ Eser, *a.g.t.*, s.25.

³³⁸ Eser, aynı yer.

³³⁹ Uykur, *a.g.t.*, s.338.

³⁴⁰ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.82-83 ve s.89.

Hısnıkeyfâ (Hasankeyf) Kalesi'nin doğu kısmındaki tepeye “*Darphane Tepesi*” denildiği ve herhangi bir kalıntısı günümüze gelememiş olsada bu bahsi geçen darphanede Hısnıkeyfâ Artuklularına ait para bastırıldığı meliklere ait sikkelerden hareketle söylenebilmektedir³⁴¹. Her melikin idareye geçtiği zaman kendi adına sikke bastırdığı ve bu sikkelerde kendilerine unvanlar verdiği görülmektedir. Misal Fahreddin Kara Arslan'ın bastırmış olduğu sikkeler incelendiğinde kendisine unvan olarak “*Mu'in Emîr el-Mu'minîn, el-Melik el-Âlim el-Âdil, el-Melik el-Âlim el-Âdil, Melik el-Umâra*” tabirlerini kullandığı anlaşılmaktadır³⁴². Fahreddin Kara Arslan'dan sonra başa geçen Nûreddin Muhammed'in 1175-1176 senesinde ilk parasını bastırdığı ve bu yıla kadar da babasının dönemine ait sikkeleri kullandığı ifade edilmektedir³⁴³. Beyliğin idaresine geldikten sonra hemen para bastırmayan bir başka melik ise Nâsırüddin Mahmud'dur. Onun on üç sene sonra kendi adına para bastırdığı bulunan sikkeden anlaşılmaktadır. Bu bastırılan paranın diğer meliklerin yaptırdığı sikkelerden farkı ise üzerinde ilk defa Artuklu damgasının bulunmasıdır³⁴⁴. Yine aynı melik devrinde ilk defa basım yeri Âmid şehri olan sikke vardır³⁴⁵. Mardin Artuklularında ise ilk bastırılan sikkenin Hüsâmeddin Timurtaş'a ait olduğu ve ondan sonra idareye geçen Necmeddin Alpı devrinde de belli bir süre kullanıldığı görülmektedir³⁴⁶. 1155 senesinde Necmeddin Alpı, kendi isminin yer aldığı “*el-Fülüsu'n-Necmiye*” şeklinde bilinen “*Necmiye Parası*” bastırmıştır³⁴⁷. Harput'ta da Artuklular döneminde bir darphanenin bulunduğu ve ilk defa şehirde para bastıran Artuklu melikinın İmâdüddîn Ebûbekir olduğu bilinmektedir³⁴⁸.

İktisadî gelişmenin önünü açan bu icraatlar sayesinde vakıf eserlerin sayısının da çok olduğu görülmektedir. Çünkü kurulan bir vakıf eserin idamesi için gereken temel unsur iktisadî açıdan refah seviyesinin yüksekliğidir. Ayrıca vakıf müesseseleri aracılığıyla da ekonomik hayat canlanmıştır. Bu husus ile ilgili en net vakıf eser örneği ticaretin daha rahat yapılabilmesi için bölgeler arası geçişi kolaylaştırabilmek ve mevcut olan güzergâhların güvenliğini arttırmak amacıyla inşa ettirilmiş köprülerdir. Bir diğer misal ise vakfın gelir kaynaklarından biri olarak verilen gayrimenkullerden temin edilen kiralardır. Bu şekilde şehir içerisindeki ticaret ağı aktifleşmiştir. Vakıf eserlerin katkısı ile ilgili bir başka husus da dönemin ekonomik gücünü

³⁴¹ Ali Miynat, *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, (Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2008, s.196.

³⁴² Uykur, *a.g.t.*, s.303.

³⁴³ Uykur, aynı yer.

³⁴⁴ Uykur, *a.g.t.*, s.308.

³⁴⁵ Uykur, *a.g.t.*, s.309.

³⁴⁶ Uykur, *a.g.t.*, s.312.

³⁴⁷ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.116.

³⁴⁸ Celil Arslan, *Elazığ'daki Türk Devri Yapıları I*, (SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2003, s.444.

aydınlatması açısından vakfın gelirleri arasında kaydedilen sabuncu, ayakkabıcı, tütüncü, aktarcı, sahaf, kahveci, kumaşçı gibi çeşitli meslek gruplarına ait dükkânların ve bu dükkânların yer aldığı çarşıların adları ile varlıklarının tespit edilebilmesidir³⁴⁹. Üzerinde durulması gereken farklı ve önemli bir ayrıntı ise vakıflar sayesinde bağ bostan gibi arazilerin mamur hale getirilmesidir. Böylelikle boş ve işlevsiz arazilerin getirdiği olumsuz koşulların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Görüldüğü üzere birbirleriyle paralel bir ilişki içinde olan bu iki unsur sayesinde beyliklerin sosyo-ekonomik tarihleri aydınlatılabilmektedir.

2.2. İlmî Tarihi

Artuklu Beylikleri'nin kurulmuş oldukları coğrafi konum itibarıyla İran, çağdaşları olan Eyyûbî, Selçuklu ve Zengî devletlerinin kültürel geleneklerinden etkilendikleri görülmektedir. Diğer bir önemli kültür etkileşimde bölgede yaşayan Ermeni taş ustaları ve mimarlarının inşa ettirilen yapılarda Artuklulara ait yeni bir sentez meydana getirmeleridir³⁵⁰.

Artuklu melikleri, ilim hayatını geliştirmek için birçok medrese inşa ettirmiştir. Bu husus ile ilgili Hısnıkeyfâ Artuklularına ait üç tane ve Mardin Artuklularıyla ilişkili dokuz adet medresenin varlığı tespit edilmiştir. Bahsi geçen bu medreselerde tıp, fıkıh ve felsefe gibi derslerin verildiği bilinmektedir. Medreselerde okutulan ilimler hakkında teferruatlı bilgi vermesi açısından Kâsımiyye Medresesi önemli bir konumdadır. Ayrıca medreselerde tıp alanında Fahreddin el-Mardînî ve Vehib b. Hekim gibi ünlü hekimlerin eğitim verdikleri bilinmektedir. Yine medreselerde mezhep ayrımının gözetilmediği de vakıf eselerler incelendiğinde ortaya çıkartılmıştır. Bunun dışında Hatuniye Medresesi'nin bânisinin Sitti Raziyye adındaki Necmeddin Alpı'nın eşi olması kadınların ilmî hayata destek ve dâhil olduğunu kanıtlamaktadır.

Medrese dışında bir diğer önemli yapı ise kütüphanedir ve Artuklulara ait 4 adet kütüphanenin var olduğu ortaya çıkartılmıştır. Süheyl Ünver, bu konu üzerine yayımlamış olduğu makalesinde ilk olarak Hısnıkeyfâ Artuklu meliki Fahreddin Kara Arslan b. Dâvud'un özel olarak tahsis ettiği bir kütüphanenin varlığından kitabesi üzerinden bahsetmektedir³⁵¹. İkinci kütüphaneyi Mardin Artuklu Meliki Kara Arslan b. Necmeddin Gazi'nin hususi

³⁴⁹ Bahsi geçen dükkanlara örnek olarak bk. *EV.ZMT* 142.

³⁵⁰ Tomas Çerme, "Tarihte Artuklu-Ermeni İlişkileri: Sosyo Ekonomik ve Siyasi Açından Genel Durum, *I. Uluslararası Artuklu Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2007, s.347.

³⁵¹ A. Süheyl Ünver, "Artuklu Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1943, s.222.

kütüphanesi için Fahreddin er-Râzî³⁵²'nin bir eserini kopyalatması ile ilgili kitabeden öğrenmektedir³⁵³. Üçüncü kütüphanenin varlığı İsmâîl b. er-Rezzâz el-Cezerî'ye ait bir kitabın Mardin Artuklu meliki Kara Arslan b. Necmeddin Gazi tarafından kopyalatılmış olmasından çıkartmaktadır³⁵⁴. Son kütüphane ise Hısnıkeyfâ Artuklularından Ebûbekir b. Artuk'un oğlu Mehmed b. İsmail'in özel kütüphanesi için yazılan bir mecmuanın kopyasından anlaşılmaktadır³⁵⁵. Ayrıca Mardin Artuklu meliki Hüsâmeddin Timurtaş'ın şehidlik ve bir kütüphane inşa ettirerek birden fazla eseri bir araya getirdiği de elde edilen diğer bir malumdur³⁵⁶. Verilen bu bilgiler ışığında Artuklu meliklerinin kendilerine ait birer kütüphaneleri olduğu ve önemli eserleri muhafaza ettikleri böylelikle de ilmî açıdan geri olmadıkları kanısına varılabilmektedir. Artuklulara ait diğer önemli bir ilmî faaliyet ise birçok kıymetli eserin tercüme ettirilmesidir. Mardin Artuklu meliki Necmeddin Alpı b. Hüsâmeddin Timurtaş'ın 1164 senesinde Dioscorides Pedanius'un *De Materia Medica* isimdeki eserinin Süryânîce çevirisinden Arapça'ya tercüme edilmesini ilk olarak Malatyalı Salim adındaki bir kişiye yaptırdığı lakin onun çalışmasını hatalı bulması üzerine tekrardan Mihran b. Mansur b. Mihran isimdeki şahsa çevirtirdiği bilinmektedir³⁵⁷.

Edebî dili Farsça, ilim dilini de Arapça tercih eden Artukluların hâkimiyetleri boyunca mühim eserler yazılmıştır. Kurulan diğer beyliklere kıyasla günümüze kadar gelebilen en çok el yazma eser Artuklulara aittir. Bu durumun yaşanmasında meliklerin bölgeye gelen âlimleri himaye etmeleri ile onlara iyilikle muamele göstermelerinin yanında saraylarında ağırlamaları ve ilim meclisleri düzenlemeleri çok etkilidir. Bu husus ile ilgili örnek olarak Hristiyan âlim olan Ebu Said b. Halid b. el-Mübârek'in Kutbüddin II. İlgazi'nin divanında yer alarak Arapça şiirlerini takdim etmesi verilebilmektedir³⁵⁸. Âlimler, gördükleri bu ayrıcalıklı, iyi ve güzel davranışlar karşılığında yazmış oldukları eserleri Artuklu meliklerine ithaf etmişlerdir. Şihabüddin Sühreverdi'nin Arapça kaleme aldığı *el-Elvâhu'l-İmâdîye* eserini Harput Artuklu meliki İmâdüddîn Ebû Bekir Kara Arslan'a, Ebû Alî b. Ebu'l-Hasan es-Sûfî'nin *Urcûze fî Suveri'l-Kevâkibi's-Sâbite* adlı astronomi kitabını Fahreddin Kara Arslan'a ve Cezerî İsmail b.

³⁵² XII ve XIII. yüzyılda yaşamış, kelâm, fıkıh, mantık, astronomi, tıp, matematik, felsefe, tefsir vb. birçok konuyu öğrenerek bu alanlarla ilgili çalışmalar ortaya koyan ünlü âlimdir. Hakkında detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî" mad., *DİA*, XII, İstanbul 1995, s.89-95.

³⁵³ Ünver, a.g.m., s.222.

³⁵⁴ Ünver, a.g.m., s.223.

³⁵⁵ Süheyl Ünver'in burada bahsettiği kişinin tam olarak kim olduğu meçhuldür. Tahminen bu şahıs Harput Artuklu kolunun meliklerinden biri olan İmâdüddin Ebûbekir b. Fahreddin Kara Arslan'ın oğlu olabilir. Lakin bahsi geçen kişi hakkında sadece buradaki bilginin var olmasından kaynaklı net bir sonuca varılamamıştır.

³⁵⁶ Turan, a.g.e., s.231.

³⁵⁷ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, Ankara 1940, s.20.

³⁵⁸ Bedirhanoglu, a.g.t., s.90.

Rezzâz'ın *el-Câmi' beyne'l- 'ilm ve'l- 'ameli'n-nâfi' fî şınâ'ati'l-ḥiyel* ismiyle adlandırdığı çalışmasını Nâsiruddin Mahmud'a sunduğu bilinmektedir³⁵⁹. Yine Iraklı şair olan Safiyyüddin Hilli'nin *el-Kasâidü'l-Artukiyât* veya *er-Ravza* ismiyle tanınan eserinde melikleri sena ettiği, ayrı olarak da Necmeddin İlgazi'ye bir medhiye yazdığı ve Kemaleddin Ebu Sâlim'inde *el-Ikdü'l-ferîd li Melikü'l-Saîd* adlı eserini Mardin Artuklu meliki Necmeddin Alpı için kaleme aldığı söylenmektedir³⁶⁰. Bahsi geçen eserler dışında yalnız Diyarbakır'da Artuklu idaresinde 14.000 cilt eser olduğu ifade edilmektedir³⁶¹.

Artuklu devrinde yetişen ilim ve edebiyat zümresine mensup birçok önemli şahsiyet vardır: “*Ebu Bekr es-Şasi, Seyfeddin el-Âmidî, İlalmış oğlu Durmuş oğlu Ömer b. Hızır, Kadı Ebu Bekir Muhallebî, Kadı İmran el-Makisî Ebu'l-Kerem Mavsîlî, tarihçi Zehebî ve İbnu'l-Ezrak, İsmail b. Muhammed eş-Şeybanî, Abdurrahman b. Salih et-Tağşîbî ed-Düneysirî, Ahmed b. Cafer ed-Düneysirî, Süleyman b. Hasan en-Nasibî, İbn Şebib en-Nasibi, el-Hasan b. Ali en-Nasibi, Papaz Yakup el-Mardinî ve İbn Said Nasranî el-Mardinî, edebiyat bilgini İzzüddin Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Nasr İbnü'l-Bağdadî el-Farîkî, Veliyyüddin et-Tebrizi'nin eğitiminden geçen İbnü'l-Fuvâtî'nin hocası olan Bahaüddin Ebu'l Hasan Ali b. İshak el-Hartbirtî'nin öğrencilerinden El-Müntecib Ebu Süleyman Halid b. Ömer b. Abdullah el-Hartbirtî.*”³⁶² bu gruba dahil kişiler arasındadır. Verilen bilgilerden bir tanesi de Artuklu dönemi Düneysir'de altmışa yakın âlimin belli bir süre kaldığı veya şehre yerleştiğidir³⁶³. Harput bölgesinde ise Nüreddin Artuk devrinde yaptırıldığı düşünülen bîmâristanda yetişen Şem'un el-Hartbirtî, Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın hekimlerinden biridir. Astronomi ilmine de önem veren Artukluların Kızıltepe'de bir rasathane inşa ettirdikleri lakın günümüze gelemenden yaşanan bir fırtınada yıkıldığı belirtilmektedir³⁶⁴.

İlmî hayatın aydınlatılması hususunda vakıf eserlerin rolü büyüktür. Çünkü hem bünyesinde vermiş olduğu eğitim, personel ve öğrenci gibi unsurların tespit edilebilmesi hem de eğitim hayatına yansıyan mezhep farklılıklarının ve değişimlerinin ortaya çıkartılması vakıf yapıları sayesinde mümkündür. Bu konu ile ilgili en net örnek Diyarbakır Mesudiye

³⁵⁹ Cengiz Güler, *Selçuklular ve Beylikler Döneminde Kitap ve Kütüphane Kültürü*, (Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray 2020, s.63; bahsi geçen eserde makineler, pompalar ile su fiskiyeleri gibi araçların yapılışı ve işlevleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Bk. Turan, *a.g.e.*, s.242; Cezerî'nin 25 yıl melike hizmet ettiği ve yapmış olduğu makineleri diplomatik durumlarda sultanlara hediye olarak verdiği söylenmektedir. Bk. Songül Dumlupınar Alican, *Ortaçağda Âmid (Diyarbakır)*, (ADYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Adıyaman 2019, s.196.

³⁶⁰ Bedirhanoglu, *a.g.t.*, s.90.

³⁶¹ Güler, *a.g.t.*, s.75; krş; 140.000 olduğu söylenmektedir. Bk. Bedirhanoglu, *a.g.t.*, s.88.

³⁶² Bedirhanoglu, *a.g.t.*, s.87 ve s.92.

³⁶³ Bedirhanoglu, *a.g.t.*, s.88.

³⁶⁴ Çerme, *a.g.m.*, s.353.

Medresesi'nde 1889 senesinde yaşanan Şâfiî öğretmen eksikliği olayı verilebilmektedir. Bu olay sayesinde vakfın o dönemki öğrencilerinin mezhepleri ve o devre ait tasavvuf zümrelerinden birisinin Nakşibendilik olduğu tespit edilebilmektedir. Vakıfların ilmî hayata bir diğer katkısı müderrislik yapan şahısların kadılık gibi önemli bir hukukî vazifeyi de ifa edebildiğinin öğrenilmesidir. Ayrıca bîmaristan olarak tabir edilen hastanelerde fizikî rahatsızlıklar dışında psikolojik hastalıklarında tedavisinin yapıldığı Şeyh Eminüddin Tımarhanesi sayesinde anlaşılmaktadır.

2.3. Vakıf Eserler

Tarihi süreç boyunca birçok medeniyet bünyesinde önemli bir konuma sahip olan vakıf kurumu, İslâm ülkelerinde de VIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar sosyal, iktisadî ve kültürel açıdan ehemmiyet teşkil etmiştir³⁶⁵. Yüzyıllar içerisinde çeşitli bölgelere yayılan Artuklu Beyliğinin üç ana kol üzerinde şekillenmesi onların bir bütün halinde ilerlemesine imkân tanımamış olsa da vakıf yapıları kapsamında birçok mimari unsurun ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca Artuklular, Zengî, Eyyübî ve Selçuklu kültür unsurlarından etkilenmiş, bundan dolayı inşa etmiş oldukları yapılarda kendilerine has bir sentez uygulamışlardır³⁶⁶. Böylelikle Anadolu'da mimari açıdan birçok ilki Artuklular gerçekleştirerek diğer devletlere öncülük etmişlerdir. Vakıf eserlerin varlığı ise iktisadî hayat ile doğrudan bağlantılıdır. Ekonomik açıdan güçlü olmayan bir devletin vakıf kurumlarını aktif bir şekilde işletebilmesi zor bir ihtimaldir. Hazırlanan bu çalışma içerisinde de Artuklulara ait çok sayıda vakıf eserin tespit edilmiş olması onların iktisadî açıdan gelişmişlik seviyesini ortaya çıkartmaktadır. Ayrıca meliklerin yönetilen kesimi gözardı etmeyerek toplumsal hayatın üst seviyede tutulmasını hedeflediği ve bu durumun gerçekleşmesi için de vakıf kurumundan destek aldığı anlaşılmaktadır.

2.3.1. Hısnıkeyfâ Artuklu Kolu

Hısnıkeyfâ Artuklularının hâkimiyet sahalarına bakıldığında öne çıkan üç şehir vardır. Bunlar; Âmid (Diyarbakır), Harput ve Hısnıkeyfâ (Hasankeyf)'dir. Eski ismi Âmid olan Diyarbakır, elverişli tarım arazileri, büyük ve küçükbaş hayvan ticaretine uygunluğu ve

³⁶⁵ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf, Tarih", *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s.479.

³⁶⁶ Fügen İlter, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri", *Vakıflar Dergisi*, S. 8, Ankara 1969, s.197.

bulunduğu coğrafi konum itibarıyla önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Şehir İnaloğullarının hâkimiyetindeyken Selâhaddîn Eyyûbî sayesinde Hısnıkeyfâ Artuklu kolunun egemenliğine geçmiştir. İlerleyen süreçte ise Mardin Artuklularının nüfuzuna girmiştir. Şehrin Artuklular için önemli bir yere sahip olduğu içerisinde barındırdığı vakıf eserlerden de anlaşılmaktadır. Hem Mardin hem de Hısnıkeyfâ Artuklu kolu için şehirde kayda değer vakıf yapıları inşa ettirilmiştir.

Âmid dışında yenilenen bir başka şehir, günümüzde Batman iline bağlı bir ilçe şeklinde geçen Hasankeyf'tir. Hısnıkeyfâ Artuklu beyliğinin kuruluş devri ile kıyaslandığında son yıllarındaki imar çalışmaları daha fazladır. Bunun nedeni beyliğin zaman içerisinde refah seviyesinin artması ve yaşanan siyasî gelişmelerin son dönemlere doğru daha durağan olmasıdır³⁶⁷. Hısnıkeyfâ Artuklularına dair vakıf eserler incelendiğinde ele alınan çalışma içerisine dâhil edilebilecek bir handan bahsedilmektedir. Bu hanın Ahlat-Bitlis yolu üzerinde yaptırıldığı ve “*fonduk*” adı ile anıldığı ayrıca üç yüz yolcuyu, hayvanlarını ve bunların yüklerini sığdırabilecek kadar geniş olduğu söylenmektedir³⁶⁸. Han hakkında bu bilgi dışında bir malumata rastlanılmadığından ayrı bir başlık açılması uygun görülmemiştir.

2.3.1.1. Camiler

Camiler, şehirlerin kurulmasında ana unsur olmuştur. Camiler etrafında bir yapılaşma benimsenmiş ve yıllar içerisinde şehirler meydana getirilmiştir. Artuklularda hâkim oldukları şehirlerde cami yaptırmıştır. Hısnıkeyfâ Artuklu kolunun egemenliği içerisindeki bazı bölgelerde yer alan camiler hakkında bir belirsizlik söz konusudur. Bahsi geçen yapılar Eğil, Hani ve Lice’de bulunan Ulu Cami’lerdir. Bu konu hakkında yapıların birer Artuklu eseri olduğunu kabul eden görüşlerin olması gibi Artuklu devrine ait olmasına kuşkuyla yaklaşan fikirler de mevcuttur³⁶⁹. Hani’deki Câmî-i Kebîr’in bir kısım yerlerinin Artuklulara ait olabilme ihtimalinin yüksekliğinden dolayı ele alınan çalışmada incelenmesi gerekli görülmüştür.

³⁶⁷ Ataoğlu, a.g.t., s.195.

³⁶⁸ Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti’nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, (SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2017, s.398.

³⁶⁹ Altun, *Anadolu’da Artuklu Devri*, s.244-256.

2.3.1.1.1. Harput Ulu Cami/Câmi-i Kebîr

Cami, Elazığ-Harput'da Keşoğlu Meydanı'ndan Kazı Bahçesi diye adlandırılan bölgeye giden güzergâhın üzerinde yer almaktadır³⁷⁰. Câmi-i Âzam olarak da adlandırılmaktadır³⁷¹. Harput iç kalesi ile karşı karşıyadır³⁷². 1146 tarihli bir vergi kitabesinden hareketle Fahreddin Kara Arslan döneminde inşa edildiği düşünülmektedir³⁷³. Lakin bu husus tartışmalıdır. Ara Altun, bahsi geçen caminin minberinden yola çıkarak yapının Artuklu öncesi bir döneme ait olduğunu savunmaktadır³⁷⁴. M. Remzi Ataoğlu ise Artuklulardan önce Harput'a sahip olan Çubukoğulları döneminde bölgede inşa edilebilecek bir yapının yapımı için gereken ekonomik gücün olmadığını söylemektedir³⁷⁵. Sonraki dönemde bölgeye hâkim olan Belek b. Behrâm'ın ölümüne kadar geçen süre boyunca bölgede sabit kalmayıp birçok sefere iştirak etmesinden dolayı böyle bir icraatının olması ihtimali düşüktür. Genel bir şekilde çıkarımda bulunmak gerekirse de caminin inşa tarihi net olmamakla beraber asıl yoğun, geniş çaplı tamir ve tadilatının Artuklu hâkimiyeti ile yapıldığı söylenebilmektedir. Bundan dolayı Hısnıkeyfâ yerine çoğu vaktini Harput'ta geçirmiş olan Fahreddin Kara Arslan'ın bahsi geçen yapıyı inşa ettirmiş olması diğer ihtimaller arasında en mantıklı olanıdır. Kara Arslan'ın kale dışında büyük bir cami yaptırması Harput şehrindeki Müslüman nüfusun önemli derecede artmasına neden olmuştur³⁷⁶. Ayrıca Kara Arslan döneminde yaptırılmasından dolayı Harput Ulu Cami, Anadolu'da var olan en eski camilerden birisidir³⁷⁷. Caminin, İran ve Suriye mimari geleneklerinin birleştirilmiş bir hali şeklinde yapılması yapının kıymetini arttırmaktadır³⁷⁸.

Camiye ait vakfiye kaydına ulaşamamıştır. Diğer arşiv belgeleri incelendiğinde 1518 senesine ait Kesrik Köyü malikâne hissesinden olma 2800 akçe gelirin 1523 yılında bahsi geçen hitâbet, imâmet, te'zin (ezan okutma), ferrâş, huffaz (hafız), tevliyet, (?) görevinde Ali ve

³⁷⁰ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.27; Ara Altun, "Harput Ulu Camiinin Durumu", *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, İstanbul 1973, s.79.

³⁷¹ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, Ankara 2002, s.49.

³⁷² Altun, "Harput Ulu Cami", aynı yer; krş. Harput iç kalesinde yer aldığı yazılmaktadır. Bk. Abdüsselam Uluçam, "Harput Ulu Cami", mad., *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s.102.

³⁷³ C. Arslan, *a.g.t.*, s.120; Ahmet Gündüz, *1523 M. (929 H.) Tarih ve 998 No'lu Tapu-Tahrir Defterine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1993, s.130; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.195; Uluçam, "Harput", aynı yer; kitabede Fahreddin Kara Arslan'ın fakirlerden alınan bâc ve öşür vergileri ile tartı ve diğer ölçü aletleriyle satılan mallar üzerindeki vergileri kaldırdığı yazılmaktadır. Bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.38. Kitabenin tarihi hakkında birden fazla görüş vardır. Lakin 1146 senesinde Zengî'nin ölmesinden sonra Fahreddin'in hâkimiyetini Harput üzerinde tekrar sağlayabilmesi üzerine bahsi geçen kitabenin yazıldığı kabul edilen görüştür. Bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.42.

³⁷⁴ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.30; Altun, "Harput Ulu Cami", s.84-85.

³⁷⁵ Ataoğlu, aynı yer.

³⁷⁶ Nureddin Ardıç, "Harput Artuk Oğulları'na Ait Kitabeler", *Türkiyat Mecmuası*, VI, İstanbul 2010, s.44.

³⁷⁷ Ardıçoğlu, *a.g.e.*, s.45.

³⁷⁸ C. Arslan, aynı yer.

muarrif vazifelerini ifa eden kişilere ücret olarak verildiği görülmektedir³⁷⁹. 1523 senesinde vakfın Kesrik Köyü olarak geçen Mustafferi köyünden gelen gelirin azaldığı lakin bu durumun giderilmesi için yeni gelir kaynağı olarak birtakım dükkân ile arsalardan alınan kira bedelinin eklendiği ve giderin personel maaşlarının yanında vakıf için gerekebilecek unsurlar için ayrıldığı bilinmektedir³⁸⁰. 1564 yılındaki tahrir kaydında vakfın gelirin önceki senelere göre artarak fazla para verdiği yer almaktadır³⁸¹. XVI. yüzyılın sonlarında ise yıllık gelir miktarının artarak devam etmesi sonucu personel sayısının da yükseldiği gözlemlenmiştir³⁸². Yine aynı yüzyıla ait bir kayıta Harput Kazası Molla Seyyid Ahmed Mescidi Mahallesi'nde oturan İbrahim b. Mahmud tarafından kurulan vakfın 1 Ağustos 1564 (M.) tarihine ait vakfiyesindeki şartta vâkıfın neslinin kalmaması durumunda vakfın gelirlerinin Harput Ulu Cami'ye sarf edilmesi yer almaktadır³⁸³.

XVII. yüzyıla gelindiğinde 1625 senesinde Cami vakfının mütevellisi Hasan b. Mevlüd adındaki kişidir³⁸⁴. Cami evkafı ile ilgili elde edilen aynı yüzyıla dair bir başka bilgi ise evkaf mütevellisi olan Ali adındaki kişinin vakfa ait gelirleri kendi zimmetine geçirmesinden kaynaklı vakıf personellerine maaşlar ödenememiş ve vakıf işleyişinde sıkıntılar çıkmıştır. O dönemim Harput kadısı olan Ramazan ise bu yaşanan durumu merkeze bildirmiş ve Ali'nin yerine Mustafa adındaki kişinin atanmasını talep etmiştir. Bu istek üzerine 1634 senesinde müteveli olarak Mustafa tevcih edilmiştir³⁸⁵. 1638 yılında ise Ali Çelebi b. Bayram adındaki şahıs mütevellilik yapmaktadır. Cemazeyilahir 1048/Ekim-Kasım 1638 tarihine ait şer'iyeye sicili kaydında Harput Cami vakfının mütevellisi Ali'nin vazifesini ifa edememesinden dolayı görevinden el çektirildiği ve kadı Mevlânâ Mehmed'in arzı ile günlük üç akçe ile Veli adındaki kişinin yerine getirildiği belirtilmektedir³⁸⁶. Aynı seneye ait kaydedilen bir başka bilgi toplanan vergiden Harput Ulu Cami mütevellisine 3200 akçe verildiğidir³⁸⁷.

³⁷⁹ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.50-51.

³⁸⁰ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.50; M.1523'de Muzafferi köyü olarak geçen karyenin malikâne hissesi ile birtakım bağlardan alınan gelirin 495 akçe olduğu ve Muzafferi karyesinin bağlarının malikâne hissesinden 1800 akçe ile dükkân olarak tabir edilen bir akarın kira bedelinden 1440 akçe gelir geldiği ve yekûn olarak 3735 akçe olduğu belirtilmektedir. Bk. Gündüz, *a.g.t.*, s.130.

³⁸¹ Bizbirlik, aynı yer.

³⁸² Bizbirlik, *a.g.e.*, s.50-51.

³⁸³ Hilal Aydemir, *Osmanlı Dönemi Harput ve Mamuretülaziz Vakfiyeleri Envanteri*, (AYBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019, s.41.

³⁸⁴ Celalettin Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2016, s.236.

³⁸⁵ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.229-230.

³⁸⁶ Celalettin Uzun, *H.1048-1049 / M.1638-1639 Tarihli Harput Şer'iyeye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2011, s.475.

³⁸⁷ Uzun, *Harput Şer'iyeye Sicili*, s.496.

1639 senesine gelindiğinde aynı şer‘iyye sicilinden hareketle Harput kadısı Mevlânâ Seyyid Hüseyin tarafından Harput Ulu Cami’de günlük iki akçe ile müezzinlik görevini yapan Mustafa adındaki şahsın vazifesini ifa edememesi üzerine işinden alınarak yerine aynı maaşı almak suretiyle Mehmed isimindeki kişinin getirildiği öğrenilmektedir³⁸⁸. Aynı tarihe ait bir başka kayıta Harput’ta yaşayan el-Hâc Mustafa b. Sefer’in aynı şehrin Han İbrahim Şah adındaki köyünde bulunan değirmenini vakfettiği ve bu değirmenden gelecek kira bedelinden 30 kîle³⁸⁹ buğdayı üç günde bir cüz-i şerîf tilâvet etmesi³⁹⁰ ile 10 kîlesini Harput Ulu Cami’de görev yapan imam-ı evvele, 10 kîlesini yine camide vazifeli müezzine, kalan 10 kîlesini de cami medresesindeki müderrise verilmesinin yanında hala fazla para kalması durumunda caminin onarım masraflarına sarf edilmesini belirterek oluşan bu vakfa kendi soyundan gelen öz oğlu Ali Bey’in müteveli olarak tayin edilmesini, onun ölümü sonrası kendi soyundan gelen çocuklarına, nesli tükenmesi halinde de çevrece iyi, güvenilir ve âlim olarak tanınan bir şahsa devredilmesini şart koyduğu yazmaktadır³⁹¹. 1654 senesinde Cami evkafının mütevellilik vazifesi Türkman İbrahim adındaki kişidedir³⁹². Bu kişinin nâzır Ömer Efendi’nin huzurunda camiye ait 96 riyal kuruş tamirat akçesinden borcu olduğu ve bu borcunun karşılığında birtakım evleri ile oğullarını kendine vekil olarak gösterdiği kaydedilmiştir³⁹³. 1655 senesinde camide ferrâş olarak görev yapan kişinin Hamza adındaki biri olduğu aynı sene yaşanan camideki 6 adet kilimin çalınması üzerine mahkemeye giden kişiler arasında olmasından çıkartılmaktadır³⁹⁴. 1662’de tevliyet cihetindeki Ali’nin ölmesi üzerine yerine Seyyid İbrahim getirilmiştir³⁹⁵.

1669-1672 tarihlerinde -Ulu Cami olarak geçen vakfın Harput Ulu Cami olduğu düşünüldükçe- cami Evkâf nâzırı Ömer adındaki kişinin vazifesine karşı ilgisizliğinden dolayı kadı Mevlânâ Mehmed tarafından görevden alındığı ve yerine Seyyid Hacı Mehmed’in getirildiği bilinmektedir³⁹⁶. 1680 senesinde Cami’de yevmî (günlük) üç akçe ile imâmet cihetini yapan Seyyid Halil cami cemaati tarafından şikâyet edilince yerine Süleyman getirilmiştir³⁹⁷. 1685’de müteveli olan Hacı İbrahim’in vefatı ile Halil adındaki şahıs yerine tayin edilmiştir³⁹⁸.

³⁸⁸ Uzun, *Harput Şer‘iyye Sicili*, s.403-404.

³⁸⁹ Tahıl ölçmede faydalanılan ve yaklaşık 25 kg oylumunda bir ölçektir.

³⁹⁰ İmam ve müezzinin vâkıfın, müderrisin ise vâkıfın eşi olan Mahtum Hatun’un ruhuna okunması belirtilmiştir.

³⁹¹ Uzun, *Harput Şer‘iyye Sicili*, s.462-463.

³⁹² Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.236.

³⁹³ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.236-237.

³⁹⁴ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.239.

³⁹⁵ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.236.

³⁹⁶ Ceylan Altınışik, *M.1669-1672 / H.1080-1082 Tarihli Harput Şer‘iyye Sicili Metin Değerlendirmesi*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2017, s.410-411.

³⁹⁷ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.238.

³⁹⁸ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.236.

1683 senesinde Ulu Cami'nin evkaflarından olan Muzafferiye Mezrası'nın perişan bir durumda olması üzerine faaliyetini durdurmamak için Mornik adındaki köy ile bahsi geçen mezranın gelirinden 5'te 1 hissesinden yıllık 80 kile buğday ve 40 kile arpa ile şehirdeki bağlardan 3200 akçelik gelir Ulu Cami'ye ait vakfa yazılmış ve bahsi geçen bu gelirlerin ödenmesi fermanla istenmiştir³⁹⁹. Lakin Mornik köyünün vergi gelirlerini iltizam etmekle görevli Ebubekir Çelebi ve Ömer Çelebi'nin bahsi geçen gelirin tamamını cami vakfına ödemedikleri bu yüzden de şikâyet edildikleri kaydedilmiştir⁴⁰⁰. Yine aynı seneye ait bir başka kayıta Molla Ömer adındaki kişinin Harput'taki bağ gelirlerinin 40.000 akçeye verildiği, onun ise iltizamla aldığı bu gelirlerden Ulu Cami vakfına ait Muzafferiye Mezrası hububatının ¼ hisse karşılığını ve bağ gelirlerinden 3200 akçe ile gılâlinin⁴⁰¹ 300 akçelik parçasını vermediği için Hatip Ali Efendi, İmam Süleyman Efendi, Nâzır Ömer Efendi ve Mütevellî es-Seyyid Halil Efendi'nin şikâyetçi oldukları geçmektedir⁴⁰². 1685 yılında ise mütevellinin Ali adındaki biri olduğu bilinmektedir⁴⁰³. 1690'a gelindiğinde nâzır olan Mustafa'nın yerine günlük üç akçe ile Seyyid Ebubekir'in tayin edildiği, onun bu görevini 1692 senesine kadar ifa ettiği ve o tarihte göreve Abdüllatif ismindeki birinin atandığı, 1704 yılında aynı vazifeye günlük üç akçe ile bir akçesini Ebubekir ve iki akçesini İsmail'in alacağı şekilde nâzırlığa getirildikleri ifade edilmektedir. İsmail'in 1712 senesinde görevden ayrılması ile yerine oğlu Muhyiddin, 1731'de Ebubekir'in ölmesi ile de yerine o dönem camide kâtiplik ve duâgû cihetlerindeki Ömer tayin edilmiştir⁴⁰⁴. Loğkeşlik vazifesi (Damlara bakan sorumlular) 1692 senesinde günlük 2 akçe ile Seyyid Hasan ve Seyyid Ömer ismindeki iki kişidedir. 1693 senesinde ise camiye ait onarım işleriyle günlük yarım akçe alan es-Seyyid Mahmud Çelebi adındaki bir mimarın ilgilendiği kaydedilmiştir⁴⁰⁵. Loğkeşlik görevinin 1755 senesinde 4 akçeye kadar yükseldiği ve aynı sene bu görevi es-Seyyid Feyzullah Halife'nin icra ettiği yazmaktadır⁴⁰⁶. 6 Zilhicce 1186/28 Şubat 1773 tarihinde Câmî-i Kebîr imamı Âli Efendi'dir⁴⁰⁷.

Cami, 1899 ve 1905 senelerinde onarımdan geçmiş, 1964-1967 yılları arasında ise Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiş ve en son 1973 ile 1975'de gördüğü

³⁹⁹ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.222.

⁴⁰⁰ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.222-223.

⁴⁰¹ Salkımından kopmuş yaş üzüm taneleri demektir.

⁴⁰² Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.223.

⁴⁰³ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.236.

⁴⁰⁴ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.237.

⁴⁰⁵ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.238.

⁴⁰⁶ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.239.

⁴⁰⁷ Duygu Baca, 1767-1774 (H. 1181-1188) *Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Metin Değerlendirme Varak 45-83)*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2013, s.50.

tamirat ile günümüzdeki halini almıştır⁴⁰⁸. Cami dışında aynı isimle anılan bir medresenin bulunduğu ifade edilmektedir. Verilen bilgiye göre Fahreddin Kara Arslan devrinde müteveli olan Keşşafzade Ali Bey adındaki şahıs 1150 senesinde bahsi geçen medreseyi inşa ettirmiş ve bu medresede o dönem 15 talebe eğitim görmüştür⁴⁰⁹.

Tablo I - Harput Ulu Cami/Câmi-i Kebîr Vakfının Çeşitli Senelere Ait İdarecileri ve Personelleri

Vazife	Vazifeyi İfa Eden Şahıs/Şahıslar	Tarih (M.)
Müteveli	Hasan b. Mevlüd	1625
Müteveli	Ali	?
Müteveli	Mustafa	1634
Müteveli	Ali Çelebi b. Bayram	1638
Müteveli	Veli	1638
Müezzin	Mustafa	?
Müezzin	Mehmed	1639
Müteveli	Türkman İbrahim	1654
Ferrâş	Hamza	1655
Müteveli	Ali	?
Müteveli	Seyyid İbrahim	1662
Nâzır	Ömer	?
Nâzır	Seyyid Hacı Mehmed	1669-1672
İmâmet (İmam)	Seyyid Halil	?
İmâmet (İmam)	Süleyman	1680
Müteveli	Hacı İbrahim	?
Müteveli	Halil	1685
Hitâbet (Hatip)	Ali Efendi	1683
İmâmet (İmam)	Süleyman Efendi	1683
Nâzır	Ömer Efendi	1683
Müteveli	Es-Seyyid Halil Efendi	1683
Müteveli	Ali	1685
Nâzır	Mustafa	?
Nâzır	Seyyid Ebubekir	1690-1692
Nâzır	Abdüllatif	1692
Loğkeşlik	Seyyid Hasan ve Seyyid Ömer	1692
Mimar	Es-Seyyid Mahmud Çelebi	1693
Nâzır	Ebubekir	1704-1731
Nâzır	İsmail	1704-1712
Nâzır	Muhyiddin	1712
Kâtip, Dûagû ve Nâzır	Ömer	1731
Loğkeşlik	Es-Seyyid Feyzullah Halife	1755

⁴⁰⁸ Uluçam, “Harput”, s.102; Bizbirlik, *a.g.e.*, s.50.

⁴⁰⁹ C. Arslan, *a.g.t.*, s.402.

İmâmet (İmam)	Ali Efendi	1773
---------------	------------	------

2.3.1.1.2. Çermik Ulu Cami

Cami, Diyarbakır'ın Çermik ilçesinin batısında Kale Mahallesi'nde yer almaktadır. “*Halk arasında Cami-i Çermik, Câmî-i Atîk, Câmî-i Kebîr, Sultan Alaeddin Selçuki Camii ve Sultan Alaaddin adları da kullanılmaktadır.*”⁴¹⁰ Yapının Artuklu devrine ait olup olmadığı hususunda tartışmalar mevcuttur. Tartışmaların asıl kaynağı yapı üzerinde bulunan kitabenin okunabilecek kısımlarının sınırlı olmasıdır⁴¹¹. Bahsi geçen kitabenin çevirisi şu şekildedir: “*Mimmâ emer abi-imâreti'l-mevlâ el-mâlik'ül-âdil (?) velî'n-ni'me Fahreddin Kara Arslan ibni Dâvud ibni Sökmên ibni Artuk ilâ rahmet-i te'âlâ (?) hâmi'il-ümmе Mücâhidü'ddin İlaldî ibni ... (?)...edâme'l-lâhü (?)...*”⁴¹² Kitabede Fahreddin Kara Arslan'ın isminin yer almasından kaynaklı yapının Artuklu meliki Kara Arslan devrinde inşa ettirildiği söylenmektedir⁴¹³. Ara Altun ise verilen kitabenin bir çevirisinde Fahreddin Kara Arslan'a ait yapının bakımı için verilen bir emrin yazılı olmasından dolayı yapının Artuklu döneminde sadece onarım geçirdiğini bundan dolayı Artuklu devrine konulamayacağını ifade etmektedir⁴¹⁴. Bir başka görüşe göre ise yaptıran şahıs İnaloğullarından Ebu Mansur İlaldı b. İbrahim'dir⁴¹⁵. Çermik'in Fahreddin Kara Arslan devrinde Artuklu hâkimiyetine girdiği ve yukarıda bahsi geçen Ebu Mansur İlaldı'nın 1142 senesinde vefatı ile yerine geçen oğlu Cemalüddin Sems-ül Mülk Mahmud'un 1183 yılına kadar Diyarbakır emiri olarak görev yaptığı⁴¹⁶ malumatlarından hareketle yapının Fahreddin Kara Arslan devrinde babası İlaldı adına Cemalüddin'in yaptırmış olabileceği düşünülmektedir.

1242-1243 senesinde camiye Halid b. Ebubekir Ali b. Hacı Ömer b. Mahmud adlı kişinin onarım yaptırdığı yapıya ait bir başka kitabede ifade edilmiştir⁴¹⁷. Sonraki dönem Moğol istilası sırasında yıkıma uğrayan cami, Türkiye Selçuklu Sultanı III. Alâeddin tarafından tamir ettirilmiştir⁴¹⁸. Tahrir kayıtlarına bakıldığında 1518 senesinde gelirlerin kiralara ile Sultan

⁴¹⁰ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.242; Bizbirlik, *a.g.e.*, s.59.

⁴¹¹ Kitabenin türü inşadır. Bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.44.

⁴¹² Erbil Cömertler, *Çermik ve Çüngüş'teki Türk Dönemi Mimari Eserleri*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2004, s.8.

⁴¹³ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.196; Leyla Yıldız, *Diyarbakır İlçelerindeki Ulu Camiler*, (DÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2019, s.19.

⁴¹⁴ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, aynı yer.

⁴¹⁵ Bizbirlik, aynı yer; krş. Kitabenin bu şahıs tarafından yazıldığı ve tam olarak kim olduğu ile ilgili net bir kanı olmamasına karşın kendisinin Çermik'e Kara Arslan tarafından tayin edilmiş biri veya oradaki yerel bürokrasiden bir kişi olabileceği tahmin edilmektedir. Bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.46.

⁴¹⁶ Cömertler, *a.g.t.*, s.7.

⁴¹⁷ Cömertler, *a.g.t.*, s.8-9.

⁴¹⁸ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, aynı yer.

Alâeddin'in vakfettiği köy hasılatları olduğu ve gider olarak da personel ücretleri gösterilerek fazla verilmediği görülmektedir⁴¹⁹. 1523'de gelirlerin düşüş yaşadığı, 1540 yılında ilk tahrir nispetle biri bağ biri nakit para cinsinden olmak üzere iki adet yeni vâridât tahsis edildiği, 1564'de ise gayrimenkul türü gelir sağlayan akarların sayısının arttırıldığı ve bundan dolayı vakfın bir önceki dönemlere kıyasla zenginleştiği görülmektedir. Ayrıca arşivden temin edilen bir belgede Çermik Ulu Cami vakfından almak üzere yevmî 1 sülûs (3'te 1) akçe vaziyeti ile imâm-ı sâni olan Yusuf'un ölmesi üzerine Ergani kazası nâibi es-Seyyid Yusuf Sâbir Efendi arzıyla boş kalan göreve Yusuf'un oğlu olan İbrahim Halife'nin getirildiği yazmaktadır⁴²⁰. XVI. yüzyıl sonlarına gelindiğinde vakfın gelirlerinin düşüş yaşadığı ve bundan dolayı personel sayısında küçülmeye gidildiği kaydedilirken vakfın XIX. yüzyılın sonlarına kadar faaliyetine devam ettiği anlaşılmaktadır⁴²¹. Yapı günümüze kadar birçok onarımdan geçmiş olup aktif bir şekilde kullanılmaktadır.

2.3.1.1.3. Hani Ulu Cami

Yapının kim tarafından hangi tarihte yaptırıldığı hakkında bilgi yoktur lakin Artuklu devrine ait olma ihtimalinin yüksek olduğu belirtilmektedir⁴²². İsminden hareketle Diyarbakır ilinin Hani ilçesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Caminin doğu tarafında dükkânlar yer alırken camiye ait iki kitabeden 1656/1657 ve 1682 yıllarında tadilat gördüğü anlaşılmaktadır⁴²³. 1564 senesine ait tahrirde vakfın gelirleri gayrimenkul kiralardan meydana gelmektedir. Gider olarak ise personel ücretleri ve levazımat ile onarım ödemeleri gösterilmektedir⁴²⁴. 1972 ve 2005 senelerinde Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarım gördüğü bilinmektedir⁴²⁵.

⁴¹⁹ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.59-60; yıllara göre personellerin ücret dağıtımı ile ilgili detaylı bilgi için bk. Bizbirlik, *a.g.e.*, s.61.

⁴²⁰ *EV.MH.* 80. 93.

⁴²¹ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.60.

⁴²² Yıldız, *a.g.t.*, s.36.

⁴²³ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.57-58.

⁴²⁴ XVI. yüzyıl gelir gider durumlarının tablolu hali için bk. Bizbirlik, *a.g.e.*, s.58.

⁴²⁵ Yıldız, aynı yer.

2.3.1.2. Medreseler

İlim hayatına kıymet veren Artukluların kuruldukları coğrafyada birçok medrese inşa ettirdiği bilinmektedir. İncelenen ilk kol olan Hısnıkeyfâ Artuklularına ait ise üç adet medresenin varlığı tespit edilmiştir.

2.3.1.2.1. Diyarbakır Zinciriye Medresesi

Zinciriye Medresesi eserlerde Sincariye ve Mercaniye şeklinde de geçmektedir⁴²⁶. Diyarbakır Ulu Cami'nin güney batısından biraz uzağında olan medresenin Ulu Cami külliyesi içerisinde yer alarak Mesudiye Medresesini tamamlayacak ikinci bir yapı olduğu düşünülmektedir⁴²⁷. Medreseye ait kitabeler incelendiğinde mimar İsa Ebû Dirhem'in ismine rastlanmaktadır⁴²⁸. Bu ismin Hısnıkeyfâ emirlerinden Kutbüddin II. Sökmen'e ait olan 1198/1199 tarihli bir kitabede daha geçmesi yapının Artuklu devrine ait olduğunu kanıtlar niteliktedir⁴²⁹. Medresenin içerisindeki alanlardan birisinin mescit olarak kullanıldığı ve Ulu Cami'ye olan yakınlığından ötürü kışın derslane görevi üstlendiği düşünülmektedir⁴³⁰. Evliyâ Çelebi, yapıyı “*Mercaniye*” olarak ifade etmektedir. Medrese hakkında da müderrisi ve öğrencilerinin bulunup vakfa ait gelirlerinin sağlam olduğunu ve giderleri olarak gösterilebilecek personel ücretleri, et ve aydınlatma masraflarının devamlı olarak verildiğinden bahsetmektedir⁴³¹. Onun vermiş olduğu bu bilgiler sayesinde yapının XVII. yüzyılda işlevine devam ettiği öğrenilmektedir. Tek katlı bir plan dâhilinde yapılmış olan medrese zaman içerisinde yıpranarak büyük değişikliklere uğramıştır⁴³².

1 Cemazeyilahir 1065/8 Nisan 1655 tarihine ait tutulan bir şer'iyye sicili kaydında Zinciriye Medresesi evkafının mütevellisinin Mustafa Çelebi ve nâzırının Mehmed Efendi adındaki şahıslar olduğu ifade edilmektedir⁴³³. Aynı tarihe ait bir başka kayıta da Zinciriye Medresesi evkafına ait Arasta Hânî'nin onarımı ve taş köprüsünün yaptırılması nihayetinde es-Seyyid Hüseyin Çelebi b. el-Hâc Mehmed Ağa adlı şahsın bahsi geçen yeri kiralama talebi

⁴²⁶ Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, I, İstanbul 1970, s.104; Mine Em, *Diyarbakır Zinciriye Medresesi Tarihsel Gelişimi, Koruma ve Değerlendirilmesi*, (YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995, s.11.

⁴²⁷ Bu kaniya varılmasında en önemli etken Mesudiye Medresesi'nde olmayan hücrelerin Zinciriye Medresesi'nde oldukça fazla olmasıdır. Bk. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.122.

⁴²⁸ Sözen, aynı yer; Em, aynı yer.

⁴²⁹ Ataoğlu, a.g.t., s.196; İlter, a.g.m., s.202; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.123-124.

⁴³⁰ Sözen, a.g.e., s.106-107.

⁴³¹ Evliyâ Çelebi, a.g.e., s.42.

⁴³² İlter, aynı yer.

⁴³³ Sinan Kılıç, *316 Numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1065/M.1655)*, (KAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2019, s.183.

bulunmaktadır⁴³⁴. 8 Recep 1131/27 Mayıs 1719 tarihinde Zinirciye Medresesi vakfında câbîlik cihetini icra eden es-Seyyid Yasin'in maaşına üç akçe zam yapıldığı bilinmektedir⁴³⁵. 52 Numarılı şer'iyî sicilinde ise 18 Muharrem 1137/7 Ekim 1724 tarihinde Zinciriye Medresesi evkafının günlük on akçe ile mütevellisi olan es-Seyyid Feyzi b. Bekir'in yerine aynı ücretle İsmail Halife'nin tayin edildiği kaydı yer almaktadır⁴³⁶. 7 Safer 1267/12 Aralık 1850 tarihinde medrese vakfından almak üzere yevmî otuz akçe vazife ile müderris olan Hasan Efendi'nin bilâ-veled (çocuksuz) vefatı üzerine aynı medresede bulunan es-Seyyid Abdurrahman Efendi b. Hafız Mehmed'e tevcih edilmesi istenmiştir⁴³⁷. 1865-1866 senesinde Zinciriye Medresesi evkafından iki köyden alınan rub-ı hisse-i bedelatları (4'te 1 alınan hisse bedeli) 1267,5 kuruştur⁴³⁸.

25 Zilhicce 1298/18 Kasım 1881'de vilayet meclisinden çıkan bir kayda göre medresede yevmî on akçe ile tevliyet cihetindeki Tayfur Efendi'nin bilâ-veled vefat etmesi sonrası İbrahim Hakkı Efendi'nin bu göreve gelme talebi karşılığında vakfın iki senelik gelir ve giderleri hesap edilip bir senelik 1200 kuruştan 300 kuruş ... harcıdan 30 kuruşta varaka harcıdan toplam 330 kuruş temin edilmek üzere bahsi geçen şahsın vazifeye gelmesi uygun görülmüştür. Ayrıca belge sonunda yer alan yazıda vakfın vakfiyesinin olmadığına da değinilmiştir⁴³⁹. Olayın devamında 7 Zilkade 1304/28 Temmuz 1887 tarihinde Zinciriye Medresesi vakfı mütevellisi Tayfur Efendi'nin bilâ-veled vefatı üzerine yerine kâtip olan Mehmed Emin'in getirilmesi uygun görülmüşse de şahsın başka bir yerde bulunmasından dolayı mevcut vazifeye Abdurrahman Efendi adındaki kişinin tayin edilmesi hususunda Diyarbakır mahkemesinden bir adet i'lâm verilmiştir. Lakin vakfın şartlarından olan tevliyetin vâkıfın evlatlarına geçmesi bu durumun gerçekleşmesini engellemiştir. Şartlara uygun olarak tevliyetin Mehmed Emin'e verilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁴⁰. Aynı konu ile ilgili başka bir belge daha mevcuttur. 1 Safer 1316/21 Haziran 1898'de Geredeli Raşid Efendizâde es-Seyyid Mehmed Said adlı görevli tarafından yazılan bu belgede aylık yüz kuruş ile medrese müderrisliği Hasan Efendi b. Mehmed ve Tefik Efendi b. Abdurrahman Efendi'yken Tefik Efendi'nin bilâ-veled vefatı

⁴³⁴ Kılıç, *a.g.t.*, s.252.

⁴³⁵ BOA, (AE.SAMD.III), Defter No. 48/4732.

⁴³⁶ Davut Öz, *352 Nolu Diyarbakır Şer'îye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1136-1264/M. 1724-1848)*, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2013, s.237.

⁴³⁷ EV.THR. 277. 89.

⁴³⁸ EV.MH. 1177. 16.

⁴³⁹ EV.MH. 2193. 9.

⁴⁴⁰ Bu karar verildikten sonra R. 1314 tarihli yazışmalardan vakfın önceki senelerine dair tahkikat yapıldığı ve 1304 senesinden sonraki muhasebelerinin kayıtlarına ulaşılamadığı görülmektedir. EV.MKT. 2378. 75; tevcihin yapılabilmesi için senelere ait kayıp olan muhasebelerin bulunması gerektiği belirtilmiştir. Bk. EV.MKT. 2379. 19.

üzerine ondan kalan hisse diğer ortak olan Abdurrahman Efendi'ye devredilmesi talep edilmiştir⁴⁴¹.

13 Ramazan 1319/24 Aralık 1901'de medrese vakfından yevmî beş akçe almak üzere hâfız-ı kütüplük yapan Abdülkadir Efendi b. Mustafa'nın bilâ-veled vefatı sonrası kardeşi Mehmed Sabri Efendi'nin boş kalan vazifeye tevcih edilmesi Diyarbakır vilayeti meclis idaresi tarafından istenmiştir. Evkâf muhasebeciliği marifetiyle de şehri (aylık) 30 kuruş maaş ile varaka harcı olarak 100 kuruş masraf çıkartılarak H.1317 senesi Eylül'ünde cetvele işlenmiştir⁴⁴². Osmanlı devrinin sonlarına doğru I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar medrese işlevine devam eden yapı, savaşın vuku bulduğu senelerde ise bir barınak şeklinde kullanılmıştır⁴⁴³. 1934 senesinde onarılarak müzeye çevrilmiştir⁴⁴⁴. Sonraki süreçte ise Kur'an kursu haline getirilmiştir⁴⁴⁵.

2.1.1.2.2. Diyarbakır (Âmid) Mesudiye Medresesi

Artukluların Diyarbakır'da yaptırdığı ilk medrese olan⁴⁴⁶, Diyarbakır Ulu Cami'nin kuzeyinde konumlanan ve iki katlı bir şekilde inşa edilen yapının kitabesinde yer alan bilgidен hareketle yapımına 1193 yılında Kutbüddin II. Sökmen döneminde başlandığı ve ilk kısmının inşasının 1198/1199 senesinde tamamlandığı öğrenilmektedir⁴⁴⁷. II. Sökmen⁴⁴⁸, medreseyi dört sunnî mezhep için yaptırmıştır⁴⁴⁹. Bir başka kitabesinde ise medresenin kalan kısımlarının yapımı ile ilgili 1223/1224 yılında Rükneddin Mevdûd devrinde çiziminin mimar Halepli Cafer b. Mahmûd'a ait olduğu ve Mesud tarafından da yürütüldüğü bilgisi yer almaktadır⁴⁵⁰. Her iki

⁴⁴¹ EV.MKT.CHT. 816. 76.

⁴⁴² EV.MKT. 2802. 66.

⁴⁴³ Em, a.g.t., s.15.

⁴⁴⁴ Sözen, a.g.e., s.104.

⁴⁴⁵ Em, aynı yer.

⁴⁴⁶ Karaçam, a.g.t., s.60.

⁴⁴⁷ İlter, a.g.m., s.199; Ataoğlu, a.g.t., s.197; Sözen, a.g.e., s.153; krş. Mine Em, yapının inşasına başlanıldığı tarihi 1198 yılı olarak vermektedir. Bk. Em, a.g.t., s.32.

⁴⁴⁸ Bahsi geçen emir dönemine ait bir başka inşa kitabesinde II. Sökmen'in "Melik" unvanına ek olarak "Sultan" unvanına yer vermesi ona Hısnıkeyfâ melikleri arasında bu terimi kullanan ilk kişi özelliği kazandırmıştır. Bk. Karaçam, a.g.t., s.65.

⁴⁴⁹ Turan, a.g.e., s.244; Karaçam, a.g.t., s.62; Bizirlik, a.g.e., s.293; Sözen, a.g.e., s.153-154; Ataoğlu, aynı yer; kitabesi için bk. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.132. Türkler tarafından fethedilmeden önce şehirde Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin mevcut olduğu ve Türklerin egemenliği ile de Hanefî mezhebine bağlı fakihlerin bölgeye intikal ettikleri görülmektedir. Artukluların bu şekilde ilk olarak inşa ettirdikleri bu medresede dört mezhebe uygun bir eğitim anlayışı benimsemeleri onların halka ne derece anlayış ve saygı gösterdiklerini kanıtlamaktadır.

⁴⁵⁰ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.132-133; Bizirlik, aynı yer; Sözen, a.g.e., s.153; Ataoğlu, aynı yer; bahsi geçen kitabe Rükneddin Mevdûd'un isminin verildiği tek kitabedir ve yazılan unvanlar arasına "*Şehriyârü Tûran (Hükümdar/Padişah-ı Tûran)*" Acem unvanını eklettiği görülmektedir. Hısnıkeyfâ emirleri arasında en çok unvan ve sıfatın kullanıldığı şahsın Rükneddin Mevdûd olduğu adı geçen kitabelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca kitabede

kitabede verilen tarihler esas alındığında yapının inşası 30 yıla yakın sürmüştür. Bu medrese bilenen ve üzerinde en çok durulan Artuklu eserlerinden birisidir. Medresenin en dikkat çekici tarafı yapımında süslü bir taş işçiliğinin kullanılmasıdır⁴⁵¹.

Mesudiye medresesi eğitim açısından son derece elverişli koşullara sahiptir. Çünkü küçük avlusu kış mevsiminin getirdiği sert soğukluğa ve yaz aylarının bunaltıcı sıcaklığına karşı koruyan iklim şartlarına uygun olacak şekilde inşa edilmiştir⁴⁵². XVI. yüzyıl arşiv kayıtları incelendiğinde ilk bilgiler 1518 senesindeki tahrirden elde edilmektedir. Gelir olarak bir köyün malikâne hissesi ile gayrimenkul kiralari gösterilirken gideri sadece 3 kişilik –müderresin günlük ücreti 20 akçedir- personel ücretidir. 1540 yılına gelindiğinde gelirler arasına bir hamama ait kira bedeli eklenmiş, personel sayısı dokuzaya çıkartılmış ve yıllık geliri 42.542 akçe olarak belirtilmiştir⁴⁵³. Gider olarak ise personel ve 6 kişilik talebe harçlığı olarak 35.640 akçe gösterilerek vakıf 6902 akçe fazla vermiştir⁴⁵⁴. 1540 senesinde 1518 senesine kıyasla gelirler sekiz kat; giderler ise yaklaşık üç kat artmıştır. Aynı sene personel ücretlerine bakıldığında müderresin günlük 50 akçe ile çalıştığı ve böylelikle bu dönemde medresenin 20’likten 50’lik medreseye yükseldiği anlaşılmaktadır⁴⁵⁵. XVI. yüzyıla ait son kayıtlardan medrese vakfının gideri üç kat artmışken personel sayısının aynı kaldığı öğrenilmektedir⁴⁵⁶.

1 Şaban 1223/22 Eylül 1808 tarihinde Mesudiye Medresesi vakfından günlük sekiz akçe ile mutemed(?) olan Hacı Ömer’in bilâ-veled ölmesi üzerine es-Seyyid Mehmed adındaki kişi vakfın mütevellisi olan Hacı Hüseyin’in arzıyla tayin edilmiştir⁴⁵⁷. 19 Şaban 1251/10 Aralık 1835’de medrese vakfından yevmî 50 akçe almak üzere müderres olan Seyyid Hafız Ali ve Abdulgani Halifelerden Seyyid Hafız Ali’nin bilâ-veled vefat etmesiyle görevi ortaklaşa yürüttüğü kardeşi Abdulgani’ye görevinde bir eksiklik gösterdiği takdirde vazifesinden el çektilmesi şartıyla tevcih edilmiştir⁴⁵⁸. Vakfın 19 Safer 1250/27 Haziran 1834’den 9 Zilkade 1257/23 Aralık 1841 tarihine kadarki muhasebesinin yapıldığı bir belge bulunmaktadır.

yer alan “Şemsüddin Ebu’l-‘Izz...” ismi ile daha öncesinde emir veya hükümdar dışında kitabelerde başka bir isim yazılmama geleneğinde değişikliğe gidilmiştir. Muhtemelen bahsi geçen bu şahıs ise Rükneddin’in veziri olmalıdır. Bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.124-125.

⁴⁵¹ Altun, *Anadolu’da Artuklu Devri*, s.130.

⁴⁵² Sözen, *a.g.e.*, s.158.

⁴⁵³ Medreseye ayrılan 159 adet bezzazistan dükkânından gelen yıllık vâridâtın 26.937 akçe olduğu ifade edilmektedir. Bk. Karaboğa, *a.g.t.*, s.402.

⁴⁵⁴ Bahsi geçen fazla para 5 kişiden oluşan zevâid-horana ve vakfın rakabesine harcanmaktadır. Bk. Bizbirlik, *a.g.e.*, s.294.

⁴⁵⁵ Bizbirlik, aynı yer.

⁴⁵⁶ XVI. yüzyıla ait gelir gider tablosunu detaylı bir şekilde incelemek için bk. Bizbirlik, *a.g.e.*, s.295.

⁴⁵⁷ *H.D.* No 533-102, s.219.

⁴⁵⁸ *EV.THR* 45. 83; *EV.MH.* 19. 72.

Belgede Mesudiye Medresesi vakfının mütevellisi Seyyid Ahmed Efendi b. Seyyid Mehmed İzzet Efendi ve ortaklarının şer’i mahkemeye sundukları muhasebe kaydı şu şekildedir:

Tablo II - Mesudiye Medresesi Vakfının H.1250-H.1257 Senelerine Ait Muhasebe Kaydı⁴⁵⁹

Vâridât (Gelir)		Mesârifât (Gider)	
Seneler	Kuruş	Seneler	Kuruş
1250	1086	1250	1040
1251	1408	1251	1900
1252	1454	1252	1490
1253	1348	1253	1550
1254	1624	1254	1205
1255	1900	1255	1630
1256	1994	1256	1999
1257	1679	1257	600 ⁴⁶⁰

H.1257 Senesine Ait Gelirler	Kuruş
Sipahi pazarı yakınındaki Sabun Hanı	Gelir yok.
Sipahi pazarında Kirpas(?) hanesi	Gelir yok.
Sipahi pazarında 4 adet dükkân	184
Sipahi pazarında kahve dükkânı	Gelir yok.
Sipahi pazarında kumaş cenderesi	125
Mardin kapısı haricinde Düzmeşdan(?) yakınında değirmen	960
Batı Amed’de vaki Zor(?) köyün rub (4’te 1) hissesi	95
Doğu Amed’de vaki müderris nam köyünün rub (4’te 1) hissesi	300
Sipahi çarşısında bulunan harabe olmuş bir yer (mağaza, dükkân)	Gelir yok.
Değirmenin yanındaki bahçeden alınan kira bedeli	15
Yekûn (Toplam)	1679

Verilen tablodaki bilgilere ek olarak maaşı muharrer 625 kuruş ve harcı muhasebe 125 kuruştan toplam 750 kuruş olarak belirlenip sandığa teslim edilmiştir. Bir başka kısımda yazılan harç ve imza masrafları olan 70 kuruş ise mütevelliyeye kalan fazla paradan -310 kuruştan- kesilmiştir. Belgenin sonunda da es-Seyyid Mustafa Hakkı’nın mührü yer almıştır.

29 Cemazeyilahir 1275/3 Şubat 1859 tarihli belgede tevliyet ciheti hakkında verilen bilgiler şunlardır: Medrese vakfından almak üzere yevmî 15 akçe ve 3 rub (dörtte bir) hisse ile tevliyet ciheti es-Seyyid Ahmed Halife ve yevmî 5 akçe ile 1 rub (dörtte bir) hisse tevliyet hakkı

⁴⁵⁹ EV.ZMT 142.

⁴⁶⁰ Değirmenin 3 ay boş kalması üzerine 240 kuruş; bir başka masraf olarak yazılan 360 kuruşun toplamıdır.

es-Seyyid el-Hac Hüseyin Efendi'deyken Ahmed Halife'nin görevini icra edememesinden dolayı el çektilmiş, el-Hac Hüseyin ise bilâ-veled vefat etmiştir. Boş kalan tevliyet cihetine ise es-Seyyid İbrahim Efendi b. Seyfullah adlı şahsın getirilmesi talep edilmiştir⁴⁶¹. 1 Şubat 1304/13 Şubat 1889 tarihli bir belgeden tevliyet cihetini yürüten Rıfat Efendi'nin kendisine verilen beratı kaybettiği ve bu husus ile ilgili nezârete müracaat ettiği öğrenilmektedir⁴⁶². 16 Şevval 1316/27 Şubat 1889'da ise Diyarbakır vilayet meclisinden Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'ne yollanan belgede medresede şehri (aylık) 150 kuruş ile müderrislik yapan Hacı İbrahim Efendi, Hanefî mezhebine mensup talebelerin tedris ve talimleri ile meşgulken Şâfiî mezhepli öğrencilerin bu durumdan faydalanamadıkları ve medresedeki ders odalarının neredeyse tamamının Şâfiî mezhebine mensup olduğu lakin vilayette bu mezhebin fıkıh ilmini öğretebilecek bir kişinin bulunmadığı yazılmıştır. Belgenin devamında medresede belli bir süredir ikâmet eden Nakşibendi tarikatının halifelerinden el-Hac Şeyh Said Efendi'nin bu boş kalan vazifeyi aylık 7,5 kuruş gibi cuzî bir miktar karşılığında yaptığı lakin kendisinin kalabalık bir aileye sahip olmasından ötürü bu paranın yetersiz kaldığı belirtildikten sonra bahsi geçen maaşın 80 kuruşa yükseltilmesinin uygun görüldüğü kaydedilmektedir⁴⁶³.

1891 senesine ait bir kayıta Mesudiye Medresesi vakfının gelir kaynaklarından olan Sabun ve (?) şeklinde geçen iki hanın yıkılarak harfiyatlarının satılması ile elde edilen gelirle medrese vakfı için 3 dükkân alındığı ve arsasının açık arttırma usulü ile 40.250 kuruşa belediye reisi Zülfikar Efendi'ye verildiği ifade edilmiştir⁴⁶⁴. 27 Recep 1309/26 Şubat 1892 tarihli Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'ne yazılmış bir belgede Mesudiye Medresesi'ne gelir getiren yerlerden birisinin Sivas'ın eski valisi Hacı İzzet Paşa'nın tasarrufunda olduğu ve onun gelen gelirlerden bir kısmını medreseye aktarması gerekirken ölmesi üzerine Diyarbakır vilayetinden varit olan 31 Mayıs 1288 tarihli ve 127 numaralı tahrirattan ilhak olunan 2500 kuruş temin edilemediği ve bunun gereğinin yapılması için varislere bildirildiği lakin onlardan bu durumdan haberdar olmadıklarına dair bir cevap alındığı ifade edildikten sonra gereken işlerin yapılması ve 2500 kuruşun temin edilmesi gerektiği belirtilmiştir⁴⁶⁵. 21 Cemazeyilevvel 1322/3 Ağustos 1904 senesinde ise medresede müderrislik yapan Hacı İbrahim Efendi'nin aylık 150 kuruş maaş

⁴⁶¹ EV.MKT. 54. 19. Aynı konu 1265 senesine ait bir başka belgede el-Hac'ın oğlu Mustafa adındaki kişinin vazife hissesini az bulmasından dolayı kabul etmediği ve tevliyet cihetine Ahmed Halife adındaki kişinin geçirilmek istendiği şeklinde geçmektedir. Her iki belge karşılaştırıldığında tutarsızlık olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Diğer belge için bk. EV.THR. 229. 86.

⁴⁶² EV.MKT. 1493. 35.

⁴⁶³ EV.MKT. 2499. 72.

⁴⁶⁴ EV.MKT. 1684. 87.

⁴⁶⁵ EV.MKT.CHT 285. 67.

alması Evkâf-ı Hümâyûn nâzırı tarafından onaylanmıştır⁴⁶⁶. Yapının 1811, 1871 ve 1910 senelerinde tamirattan geçtiği bilinmektedir⁴⁶⁷. Yıkılmak üzereyken 1962 senesinde Ulu Cami ve etrafının düzenlenmesiyle medrese de onarım görmüştür⁴⁶⁸.

2.3.1.2.3. Esadiye (Esediye/Arsılanlı) Medresesi ve Camisi

Bahaüddin ismiyle bilinen yapının inşa tarihi net olmamasına rağmen mimarî unsurlarından ve 1518 senesine ait tahrir kaydında geçmesinden dolayı Osmanlı devrinden önce yaptırıldığı anlaşılmaktadır⁴⁶⁹. Ayrıca öncesinde avlusunda yer alan lakin günümüze ulaşamamış iki aslan kabartmasından yola çıkarak Artuklu meliki Fahreddin Kara Arslan'ın yaptırdığı öne sürülmektedir⁴⁷⁰. Bu bilgiler doğrultusunda yapının Artuklu dönemine ait olduğu söylenebilmektedir. Arşiv belgelerinde yapının medrese dışında zaviye ve camiden oluştuğu anlaşılmaktadır. Böylelikle yapı hakkında külliye sıfatı da kullanılabilir. Kayıtlarda Arslaniye Cami olarak geçen yapının medrese bünyesinde yer alan bir cami olduğu ihtimalinin yüksek olmasından dolayı ele alınan çalışma içerisinde aynı başlık altında yer verilmesi uygun görülmüştür. Arşiv belgeleri ışığında medresede müderrislik yapan görevli aynı zamanda mütevellilik cihetini de ifa etmektedir⁴⁷¹. 1518'de vakfın Perçene köyünden malikâne hissesi gelir olarak gösterilmiştir. 1523 yılında gelirlerine bir dükkân ilave edilmiş ve gider olarak da personel ücretleri ile levazımat masrafları belirtilmiştir⁴⁷². 1564'e gelindiğinde gelir ve giderlerin arttığı anlaşılmaktadır⁴⁷³.

1626-1627 senesinde medresede ikamet eden ilim grubunun, Mansûriye Zâviyesi'nin mütevellisi el-Hâc es-Seyyid Ebubekir Efendi'den 6 aylık bir süreç için günlük 4 şâhiye ekmek temin ettikleri ile ilgili bir kayıt mevcuttur⁴⁷⁴. Bunun yapılmasının arkasında medrese vakfının gelirlerinin yetersiz kalması tahmin edilebilir. Yine aynı yıla ait bir başka bilgi de Arslaniye Mescidi cemaatinden olan Bekir b. Hâcî Osman, Hâcî Selâmet, Ramazan b. Mehmed, Ahmed

⁴⁶⁶ EV.MKT. 2917. 87.

⁴⁶⁷ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.293.

⁴⁶⁸ Sözen, *a.g.e.*, s.153.

⁴⁶⁹ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.322.

⁴⁷⁰ Bizbirlik, aynı yer.

⁴⁷¹ M.1637 senesinde medresede görev yapan Mehmed adındaki kişinin müderrislik ve mütevellilik görevini bir yürüttüğü onun ordu-yı hümâyûna gönderdiği mektup sayesinde öğrenilmektedir. Bk. Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.267.

⁴⁷² Perçenç olarak geçen Perçene köyünden elde edilen gelirden 6900 akçesi medreseye bölüştürülmüş ve kırıhâne dükkânından alınan kira ise 720 akçe olarak belirtilmiştir. Böylelikle yekûn olarak bu yıla ait gelirin 7620 akçe olduğu tespit edilmiştir. Köyler ve gelirleri için bk. Gündüz, *a.g.t.*, s.133.

⁴⁷³ XVI. yüzyıla ait gelir ve gider tablosunun detaylı dökümü için bk. Bizbirlik, *a.g.e.*, s.323.

⁴⁷⁴ Sevdâ Danık, *H.1036-1037 / M.1627 Tarihli Harput Şer'iyeye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2013, s.210-211.

b. Pîri, Rıdvân b. Abdullah, Ahmed b. Lâtif, Mustafa b. Mehmed, Talib Abdi, Demirci Mustafa ve İbrahim b. Pir Veli'nin Seydi b. Ahmed'ten hissedarı olduğu mülklerin vergisi olarak her sene bir esedî kuruş aldıklarıdır⁴⁷⁵. 1632 yılına ait bir fermada Arslaniye Medresesi'nde günlük 1 buçuk akçe ile nâzırlık vazifesini yapan Mehmed adındaki şahsın görevini ifa edememesinden dolayı yerine yine aynı maaş verilmesi suretiyle Osman Halife ismindeki kişinin getirildiği bilgisi mevcuttur⁴⁷⁶. 1633'de medrese de buk'alık cihetine Mehmed Efendi tayin edilmiştir⁴⁷⁷. 1639 senesinde Arslaniye Medresesi'nde müderrislik görevini Mevlânâ Mehmed adındaki kişi yapmaktadır⁴⁷⁸. Aynı tarihte medresede günlük 1 buçuk akçe ile buk'a olan Mevlânâ İbrahim, bir hatası olmadığı halde İsmail ismindeki biri tarafından görevinden alınmış ve kadı Mevlânâ Hüseyin'in arz talebiyle eski görevine tekrar tayin edilmiştir⁴⁷⁹. Aynı yıl, Arslaniye Cami'sinde günlük 2 akçe ile hatiplik vazifesine tevcih edilen kişinin Hâcî Ebu Bekir adındaki bir şahsın olduğu elde edilen bilgiler arasındadır⁴⁸⁰. Aynı seneye ait bir başka beratta Arslaniye evkâfında günlük 2 akçe ile câbilik vazifesini ifa eden Ali adındaki kişinin haksızlığa uğrayarak görevinden alındığı ve tekrar aynı işe aynı maaşla tayin edildiği yer almaktadır⁴⁸¹.

1669-1672 tarihlerine ait şer'îyye sicilinde Esediye Medresesi'nde dersiâmlık⁴⁸² vazifesini ifa eden Ebubekir isimli kişinin işinde hatalı bulunmasından ötürü görevinden alınarak o dönemin Harput kadısı olan Mevlâna Hamza'nın yazdığı arz ile aynı isimle bir başka şahsın bahsi geçen cihete tevcih edildiği yazmaktadır⁴⁸³. Yine aynı sicilde 4 Eylül 1670 senesinde Esediye Cami vakfında kitâbet vazifesindeki Abdüllatif adındaki şahsın beratını kaybetmesi üzerine tekrardan berat verilmesini içeren bir kayıta bulunmaktadır⁴⁸⁴. 12 Kasım 1670 yılında Esediye Medresesi'nde müderrislik yapan Ebubekir'in yerine Seyyid İsmail'in getirildiği bilinmektedir⁴⁸⁵. Aynı yüzyıla ait bir başka kayıta Esediye Cami'sinde günlük bir buçuk akçe ile müezzinlik görevini yapan Molla Osman'ın vefatı ile yerine Mahmud adındaki

⁴⁷⁵ Danık, a.g.t., s.218.

⁴⁷⁶ Adem Erzençin, *181 Numaralı Harput Şer'îyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (Hicri 1041-1042/Milladi 1632-1633)*, (BATÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman 2019, s.330.

⁴⁷⁷ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.268.

⁴⁷⁸ Uzun, *Harput Şer'îyye Sicili*, s.466.

⁴⁷⁹ Uzun, *Harput Şer'îyye Sicili*, s.467.

⁴⁸⁰ Uzun, *Harput Şer'îyye Sicili*, s.406.

⁴⁸¹ Uzun, *Harput Şer'îyye Sicili*, s.416.

⁴⁸² "Medreselerde öğrencilere, camilerde halka açık ders verme yetkisine sahip müderris için kullanılan unvan." Daha fazla bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Dersiâm" mad., *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.185-186.

⁴⁸³ Altınışık, a.g.t., s.297.

⁴⁸⁴ Altınışık, a.g.t., s.299-300.

⁴⁸⁵ Altınışık, a.g.t., s.300.

kişinin geçtiği öğrenilmektedir⁴⁸⁶. Arslaniye Cami’de imâmet görevini yapan Feyzullah ismindeki şahsın işten alınması ile alakalı bir durumu olmamasına rağmen Ahmed adında biri tarafından sıkıntıya uğratılması hakkında Harput Kadısı Mevlânâ Hamza’nın ilgisi olmayan kişilerin mevzuya dâhil olmaması ve Feyzullah’ın günlük 6 akçe ile görevine devam etmesi ile ilgili vermiş olduğu kararla alakalı 1669-1672 tarihli şer’iyye sicilinde bir kayıt bulunmaktadır⁴⁸⁷. Camide günlük bir akçe ile cüzhanlık⁴⁸⁸ görevini yapan Zünnureyn’in ölmesi ile vakfın mütevellisi Osman’ın Mahmud adındaki şahsı ilgili vazifeye tevcih ettiği görülmektedir⁴⁸⁹. 19 Safer 1111/16 Ağustos 1699’da Arslaniye Medresesi’nde dersîamlık vazifesi Abdurrahim Efendi tarafından yapılmaktadır⁴⁹⁰. XVII. yüzyıla ait verilen bir başka bilgi ise Arslaniye Cami’sinin bünyesinde muallimhane bulundurmasıdır⁴⁹¹.

Tablo III - XVII. yüzyılda Arslaniye Cami Vakfının Personel ve Aldıkları Ücretler⁴⁹²

Vazife	Yevmî (Günlük) Alınan Maaş	Vazifeyi İfa Eden Şahıs	Tarih (M.)
Mimar	1.5 akçe	Seyyid Ahmed b. Ali	1632
Nâzır	1.5 akçe	Ahmed	1633
Mimar	1.5 akçe	Hamza	1634
Cüzhan	1.5 akçe	İsmail	1637
Cüzhan	1 akçe	Kasım	1637
Câbî	2 akçe	Ali	1639
Hitâbet (Hatip)	2 akçe	Hacı Ebubekir	1639
Mimar	-	Hâcî	1646
Tevliyet (Mütevelli)	2 akçe	Osman	1655
Hitâbet (Hatip)	-	Ebubekir	1659
İmâmet (İmam)	3 akçe	Hasan	1664
Cüzhan	1.5 akçe	İlyas	1664
Nâzır	2 akçe	es-Seyyid Abdullah	1664
Kâtip	2 akçe	Abdullatif	1666
Kâtip	3 akçe	Abdullatif	1670
İmâmet (İmam)	6 akçe	Feyzullah	1670
Müezzin	1.5 akçe	Mahmud	1671

⁴⁸⁶ Altınışık, *a.g.t.*, s.430-431.

⁴⁸⁷ Altınışık, *a.g.t.*, s.298.

⁴⁸⁸ Kur’ân-ı Kerim cüzlerini okuyan kişidir.

⁴⁸⁹ Altınışık, *a.g.t.*, s.436. Bahsi geçen şer’iyye sicilindeki bir başka kayıta cüzhân görevini yapan Seyyid Ebubekir’e dışarıdan karışan kişilerden biri olarak Zünnureyn adında bir kişiden bahsedilmektedir. Bilgi için bk. Altınışık, *a.g.t.*, s.453-454. Buradaki kişi muhtemelen aynı şahıs olabilir.

⁴⁹⁰ BOA, (İE. EV.), Defter No. 29/3303.

⁴⁹¹ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.70.

⁴⁹² Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.241. Verilen bilgiler ile birleştirilmiştir.

1 Safer 1170/26 Ekim 1756'da Arslaniye/Esediye Medresesi vakfında tevliyet cihetinde görev yapan Seyyid İsmail el çektilirilmiş, boş kalan vazifeye Seyyid Hacı İsmail Halife getirilmiştir⁴⁹³. 11 Zilhicce 1197/7 Kasım 1783 tarihinde Arslaniye Medresesi vakfının mütevellilik vazifesini yerine getiren es-Seyyid el-Hac Osman Halife'nin vefatıyla yerine es-Seyyid Ömer Halife tayin edilmiştir⁴⁹⁴. 29 Zilhicce 1225/25 Ocak 1811'de Arslaniye Cami hitâbet vazifesi Mehmed Emin, Ahmed ve Mehmed Halifelere verilmiştir⁴⁹⁵. 3 Safer 1234/2 Aralık 1818 tarihli belgede Esediye Medresesi vakıfları mahsüllerinden almak üzere günlük iki akçe ücret belirlenerek Perçenç köyünde bulunan caminin günlük yarım akçe ve yine yarım akçe vazife ücreti ile caminin müezzinlik görevini icra eden Süleyman Halife b. Mehmed ve Ahmed Halife b. İsmail'in arzuhalı yer almaktadır. Bu arzuhalde yarımşar akçe vazife ücreti ile müezzinliğe mutasarrıf olan Ali ve Timur b. Osman adlı kişilerin kendi hisseleriyle yetinmeyerek bir üst kısımda bahsi geçen şahısların görev ve ücretlerine müdahale ettikleri yazmaktadır. Belgenin devamındaki askeri ruznamçe kaydında ise şunlar yazmaktadır: Harput kasabasında Esediye medresesi vakıfları mahsullerinden almak üzere günlük 2 akçe görev ücreti ile Perçenç köyünde camide müezzin olan Osman vefat etmiştir. Oğulları Mehmed, Ali, İsmail ve Timur adlı kişilere berat ile 1206 yılının Zilhicce ayında tevcih edilmiştir. Mehmed vefat edince de vazifesinden 4'te 1 hissesi kendi oğlu Süleyman'a Cemazeyilevvel 1233 senesinde verilmiştir. Daha sonra ismi geçen Ali, İsmail ve Timur adlı kardeşlerden İsmail vefat edince İsmail'in payı oğlu Ahmed'e 1233 yılının aynı ayında tevcih edilmiştir. Son durumda müezzinlik görevinde dörder hisse ile Ali, Timur, Süleyman ve Ahmed ortak olmuşlardır. Bu açıklama 28 Zilhicce 1233/29 Eylül 1818 tarihinde kaleme alınmıştır⁴⁹⁶.

12 Safer 1237/8 Kasım 1821'de Arslaniye Cami'de hitâbet cihetini icra eden Mehmed Emin, Ahmed ve Mehmed adındaki kardeşler vazifeden el çektilirilmiş ve onların yerine es-Seyyid Hacı Ali ile Abdi kardeşler getirilmiştir⁴⁹⁷. 14 Şaban 1316/1 Ocak 1899 tarihine gelindiğinde Esediye/Arslaniye Cami vakfının Perçenç köyünden elde edilen gelirin 3'te 2'sini temin ettiği öğrenilmektedir. Yıllık vâridât olan 13.445 kuruş 20 paradan 7170 kuruş bahsi geçen vakfa verilmiştir⁴⁹⁸. Belgede belirtilen toplam gelirden 3'te 2 hissesinin vakfa aktarılması durumunun tam net yapılmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü belgede ifade edilmiş olan 7170 kuruş

⁴⁹³ BOA, (AE.SOSM.III.), Defter No. 467/3295.

⁴⁹⁴ BOA, (AE.SABH.I.), Defter No. 119/8076.

⁴⁹⁵ BOA, (HAT), Defter No. 1514/55.

⁴⁹⁶ BOA, (C.MF), Defter No. 5/249.

⁴⁹⁷ BOA, (AE.SMHD.II.), Defter No. 117/9885.

⁴⁹⁸ EV.d. 36835.

toplam yıllık gelirin 3'te 2'sine denk değildir. Lakin bahsi geçen defterde bu şekilde yazılmasından ötürü doğru kabul edilmektedir.

2.3.1.3. Hamamlar

Hısnıkeyfâ Artuklularına ait dört tane daha hamamın olduğu ve içlerinden birisinin adının Sultan Hamamı olduğu ile ilgili bir bilgi mevcuttur⁴⁹⁹. İncelenen eserler ve arşiv belgeleri arasında kaydına rastlanılmadığı için hakkında bilgi verilememiştir.

2.3.1.3.1. Harput Dere Hamamı

Yapıldığı dönemden günümüze kadar ulaşamamış hamamlardan birisi Fahreddin Kara Arslan'ın oğlu İmâdüddîn Ebûbekir tarafından yaptırılmış olan Harput Dere Hamamı'dır⁵⁰⁰. Hamam, Harput'un doğu kısmında yer alan Hacılar mahallesindeki Çataalkaya diye adlandırılan bölgede yer almaktadır⁵⁰¹. Hamamın 1632 senesinde Osman b. Mustafa adındaki kişiye 500 riyal kuruşa, 1655 yılında ise Molla Mahmud ismindeki şahıs hamamın 1/6'lık hissesini soyundan gelen oğlu Muhammed'e 100 riyal kuruşa ve yine aynı sene Fatma adındaki bireyin hamama ait 12 hisseden 1 hissesini 62 riyal kuruş ve bir kıt'a Kelâm-ı 'İzzet karşılığında el-Hac Osman'a sattığı bilinmektedir⁵⁰². Verilen bu bilgilerden hareketle XVII. yüzyılda vakfın idaresinin vakıflar müdürlüğünde değil kişiye özel kullanım yetkisinde olduğu anlaşılmaktadır.

2.3.1.4. Köprüler

Artuklular ait imar faaliyetlerinin çoğu köprüler üzerinedir. Beyliğin iktisadî açıdan gelişmesinin en önemli nedenlerinden biri kervan yollarını ellerinde bulundurmaları ve bu yollar üzerinde inşa ettirmiş oldukları köprülerdir⁵⁰³. Birçok tacir köprüler vasıtasıyla Artuklu ülkesini geçiş güzergâhı olarak kullanmıştır.

⁴⁹⁹ Ataoğlu, a.g.t., s.199.

⁵⁰⁰ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.184; Ataoğlu, aynı yer; krş. Celalettin Uzun, hamamın kim tarafından hangi tarihte yaptırıldığının net olmadığını ama Osmanlı devrinden önce var olduğunu ifade etmektedir. Bk. Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.81-82.

⁵⁰¹ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.81; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, aynı yer.

⁵⁰² Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.82.

⁵⁰³ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.278.

2.3.1.4.1. Hısnıkeyfâ Köprüsü

Dicle Köprüsü olarak da anılan bu köprü adından anlaşılacağı üzere Dicle Nehri üzerine kışın kaldıkları el-Cezîre bölgesinden Muş-Malazgirt havalisine yazları geçen göçebelerin, bölgeden bölgeye ticaret yapmak için gidip gelen tüccarların ve kervanların geçişini kolaylaştırmak gibi amaçlarla Fahreddin Kara Arslan tarafından yaptırılmıştır⁵⁰⁴. Kitabesinin köprüünün yıkılan kısımları ile birlikte nehrin içine düştüğü tahmin edilmektedir⁵⁰⁵. Köprüünün ortasında ahşap bir kısmın bulunduğu ve bu yerin düşman hücumunda kesildiği verilen bilgiler arasındadır.⁵⁰⁶ 1166 yılında sel ve depremten dolayı zarar görmüşse de kısa süre içerisinde tamir edilmiştir⁵⁰⁷. Köprüünün onarım harcamaları köprü geçiş ücreti ile ona ait vakfından karşılanmaktadır⁵⁰⁸. 1523 senesine ait tahrir kaydında vakfın gelirleri Dakini köyü ve Hamduniye mezrasının mahsülü ile gayrimenkuller gösterilmektedir. Giderleri ise personellere verilen ücretler ile köprü için harcanan akçelerdir. 1564 yılında gelirlerin arttığı ve bundan dolayı vakfın fazla verildiği görülmektedir⁵⁰⁹. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere Hısnıkeyfâ Köprüsü civarındaki en büyük köprülerden birisidir⁵¹⁰. XV. yüzyılda Anadolu'ya gelen Venedik elçisi Josaphat Barbaro, Mardin'den Hısnıkeyfâ'ya altı günde gittiklerini, burasının o dönem Akkoyunlu Hasan Bey'e ait olduğunu, Dicle Nehri'nin güzelliğine ve derinliğine değindikten sonra Hısnıkeyfâ Köprüsü ile ilgili “*Genişliği 300 ayak olup üzerine ağaçtan, sadece kendi ağırlığına dayanan ve suyun içine dikilmiş kalasların ucunda yer alan, büyük bir köprü*” şeklinde bahsetmektedir⁵¹¹. 7 Ramazan 1279/26 Şubat 1863 tarihli arşiv belgesinden hareketle Hısnıkeyfâ Köprüsü'nün tamir edildiği öğrenilmektedir⁵¹².

⁵⁰⁴ Mehtap Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)*, (HRÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2010, s.19; Bizbirlik, *a.g.e.*, s.417; İbn Havkal, *a.g.e.*, s.187; Artuk, *Artukoğulları*, s.82; Ataoğlu, *a.g.t.*, s.200; krş. Rüküdddevle Dâvud döneminde inşasına girildiği, Fahreddin Kara Arslan zamanında da bitirildiği söylenmektedir. Bk. Semavi Eyice, “Dicle Köprüsü” mad., *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.284; Cevdet Çulpan, “Artukoğulları Devri Taş Köprüleri ve Özellikleri Diyarbakır Kuzeyi, Devegeçidi Suyu Köprüsü: Artukoğulları Devri”, *Sanat Tarihi Araştırmaları*, III, İstanbul 1970, s.95; İbnu'l-Ezrak, eserinde Dams adında Dicle Nehri'nin üzerine yapılan bir köprüden bahsetmektedir. İhtimal dâhilinde bu köprü Hısnıkeyfâ Köprüsü olmalıdır. Köprü hakkında H. 564 senesinden önceki bir dönemde temelleri atıldığını, kalan bir gözünün yaptırıldıktan ve insanlar geçtikten sonra yükselen su seviyesinden dolayı yıkıldığını, köprüyü tamamlamak üzere ez-Zâhid b. et-Tavil adındaki bir şahsın geldiğini lakin büyük bir kısmını yaptıktan sonra hastalanıp şehre döndüğünü ve köprüünün bu sırada tekrardan sel yüzünden yıkıldığını söylemektedir. Bk. İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.155 ve s.166.

⁵⁰⁵ Eyice, “Dicle Köprüsü”, s.284; Çulpan, *a.g.m.*, s.93.

⁵⁰⁶ Çulpan, *a.g.m.*, s.95.

⁵⁰⁷ Turan, *a.g.e.*, s.234; Alptekin, “Artuklular”, s.417.

⁵⁰⁸ Bedirhanoğlu, *a.g.t.*, s.107.

⁵⁰⁹ Bizbirlik, aynı yer.

⁵¹⁰ Batıdan doğruya doğru açıklıkları 15-22-40-22 m köprüünün boyunun ise 100 metreden uzun olduğu belirtilmektedir. Bk. Çulpan, aynı yer.

⁵¹¹ Barbaro, *a.g.e.*, s.54.

⁵¹² BOA, (MVL), Defter No. 766/28.

XIX. yüzyıla ait Alman seyyah C.Sandreczki, bölgeyi ziyareti esnasında tarihi köprüden geriye kalan parçaların fotoğrafını çekerek köprüye ait kemerlerden bir tanesinin henüz tam anlamıyla yıkılmadığını belirtmiştir⁵¹³. 1 Mayıs 1838 tarihinde Dicle Nehri'nden Musul'a doğru kelek şeklinde tabir edilen bir sal ile yolculuk yapan Helmuth von Moltke, dikkatini en çok çeken şeyin nehir üzerine zamanında 80-100 ayaklı bir şekilde yaptırılmış olan köprüünün çektiğini ve bu köprüünün bânisinin kim olduğu ile ilgili soru işaretleri olduğunu yazmıştır⁵¹⁴. Günümüzdeyse harap bir haldedir.

2.3.1.4.2. Devegeçidi Suyu Köprüsü

Halil Viran olarak da isimlendirilen⁵¹⁵, Diyarbakır-Eğil yolu hizasında, Diyarbakır'a 20 km kadar uzakta bulunan⁵¹⁶ bu köprüünün kitabelerinden hareketle yaptıran kişinin 1218 senesinde melik Nâsirüddin Mahmud olduğu anlaşılmaktadır⁵¹⁷. Köprüünün çizimini Nâsirüddin, inşasını ise mimar Cafer b. Mahmud Halebî yapmıştır⁵¹⁸. 1654/1655 senesinde Evliya Çelebi'nin Çermik'ten Diyarbakır'a giderken üstünden geçtiği köprüünün bu köprü olduğu düşünülmektedir⁵¹⁹. Yapı günümüzde kısmen ayakta.

2.3.1.4.3. Ambar Çayı Köprüsü

Günümüzde sadece temel kalıntıları kalan köprü Diyarbakır-Silvan yolunun üzerindeki Ambar Çayı üzerinde inşa edilmiştir⁵²⁰. Eski köprü kalıntılarının Ambar Çayı bölgesine ikamet ettirilen göçmenler tarafından zaman zaman sökülerek yapı malzemesi olarak kullanılması köprüünün günümüze kadar gelememesinin nedenidir⁵²¹. Tamir kitabesi sayesinde varlığı bilinmektedir. Kitabe, B. Konyar tarafından zamanında okunarak belgelenmiştir⁵²². 1223 yılında yazıldığı anlaşılan kitabe Rükneddin Mevdûd dönemine aittir⁵²³. Köprüünün tamiratı için

⁵¹³ Nasıroğlu, a.g.t., s.95.

⁵¹⁴ Helmuth Von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çev. Hayrullah Örs, Ankara 1960, s.184-185.

⁵¹⁵ Karaçam, a.g.t., s.112; Cümek Köyü Köprüsü ve Karaköprü şeklinde de geçmektedir. Bk. Semavi Eyice, "Devegeçidi Köprüsü" mad., *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.227.

⁵¹⁶ Eyice, "Devegeçidi", aynı yer.

⁵¹⁷ Ataoğlu, a.g.t., s.202; Eyice, "Devegeçidi", aynı yer.

⁵¹⁸ Karaçam, a.g.t., s.116; Eyice, "Devegeçidi", aynı yer. Bahsi geçen mimarın Artukluların son dönemlerine ait yapıların inşasının çoğunda yer aldığı görülmektedir.

⁵¹⁹ Eyice, "Devegeçidi", aynı yer.

⁵²⁰ Karaçam, a.g.t., s.128; Çulpan, a.g.e., s.119.

⁵²¹ Çulpan, a.g.e., s.120.

⁵²² Karaçam, aynı yer.

⁵²³ Çulpan, a.g.e., s.119; Karaçam, a.g.t., s.130.

Ahmed b. Muhammed'in iki oğlu Ali ve Ahmed'i görevlendirdiği hakkında bir bilgi mevcuttur⁵²⁴. Bu malumattan bahsi geçen şahsın iktisadî durumunun iyi olduğu kanısına ulaşılabilmektedir.

2.3.1.5. Saraylar

Hısnıkeyfâ Artuklularının idare merkezleri olan şehirlerde kendilerine ait saraylarının olması yüksek ihtimaldir. Kaynaklarda yer alan Kutbüddin II. Sökmen'in Hısnıkeyfâ sarayının damından düşerek öldüğü bilgisi, onlara ait bir sarayın mevcudiyeti hakkındaki en net kanıttır. Ayrıca 1232 yılında Mevdûd'un Eyyûbî Meliki Eşref'in yanına getirildiği sırada sarayında 500 odalık cariyenin bulunduğu malumatı hem bahsi geçen sarayın büyüklüğünü hem de varlığını göstermesi açısından son derece önemlidir. Lakin günümüze gelen saray kalıntıları oldukça azdır. Bahsi geçen kalıntılardan birisi Hısnıkeyfâ Kalesinin kuzey kısmında Dicle Nehri'ne bakan kayalıklar üzerinde yer alan Hısnıkeyfâ Sarayı'nın harabeleridir ki onlar bile üzerleri toprakla örtülü bir şekilde mevcuttur⁵²⁵. 1861 senesinde bölge üzerine bir gezi düzenleyen J.G. Taylor, Artuklulara ait saraydan geriye kalan harabelerinin kalenin doğusundaki erişilemez bir yerde bulunduğunu ifade etmektedir⁵²⁶.

2.3.1.6. Sivil ve Askeri Yapılar

Hısnıkeyfâ Artuklularının askeri amaç dâhilinde inşa ettirmiş olduğu burçlar son derece önemlidir. Selâhaddin Eyyûbî 1183 senesinde Âmid'i Nûreddin Muhammed'e verdiğinde ondan şehri imar etmesini ve adaletle hükmetmesini istemiştir⁵²⁷. Şehri alan Artuklular ise surlar üzerindeki burçların inşasını gerçekleştirmiştir. Şüphesiz bunu yapmalarının arkasında yatan sebep bölgede tehdit olarak varlıklarını gösteren diğer devletlere karşı bir tedbir almaktır.

2.3.1.6.1. Ulu Beden Burcu

Âmid surlarının en batı ucunda yer alan Ulu Beden Burcu üzerine yer alan kitabeden hareketle Nûreddin Muhammed döneminde yapımına başlanıldığı, Kutbüddin II. Sökmen

⁵²⁴ Karaçam, *a.g.t.*, s.130.

⁵²⁵ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.211; Nasıroğlu, *a.g.t.*, s.21.

⁵²⁶ Nasıroğlu, *a.g.t.*, s.96.

⁵²⁷ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.203-204.

zamanında inşasının devam ettiği⁵²⁸ ve Nâsırüddin Mahmud devrinde tamamlandığı görülmektedir⁵²⁹. Mimarı ise İbrahim b. Cafer'dir⁵³⁰. Günümüzde kısmen ayakta olan burç, Türk askerî mimarisini göstermesi açısından son derece önemlidir.

2.3.1.6.2. Yedi Kardeş Burcu

Mardin Kapısı'nın batısında, Âmid surları üzerinde yer alan Yedi Kardeş Burcu, kitabesindeki bilgilere göre Nâsırüddin Mahmud'un emriyle Yahya b. İbrahim el-Sarafî/Sırfî/Sarfî'ye yaptırılmıştır⁵³¹. Bahsi geçen bu kitabede Nâsırüddin'in "*Husrevû İran, Pehlivanu Cihan, Alp İnanç Beyguvâ, Kutluğ Beğ*" gibi unvanlar kullanması önemli bir detaydır⁵³². Bu burcun en önemli özelliği çiziminin bizzat Hısnıkeyfâ Artuklu meliki Nâsırüddin Mahmud'a ait olmasıdır⁵³³.

2.3.2. Mardin Artuklu Kolu

Artuklu kolları arasında ömrü en uzun süreli olan Mardin Artuklularının egemen olduğu en mühim yerler Meyyâfârikîn (Silvan) ve Mardin şehrinin tamamı gelmektedir. Bu yüzden beyliğine ait birçok önemli eser bulunmaktadır. Özellikle Moğollar gibi başka devletlerin tabiiyetine girmeleri neticesinde sade bir hayat sürmeleri Mardin Artuklularına ait imar faaliyetlerinin artmasını sağlamıştır. Mardin şehrinin tarihsel süreci ele alındığında Artuklulardan sonra Karakoyunlu onlardan sonra da Akkoyunlu hâkimiyetine girmiş ve Osmanlı Devleti'ne intikali Yavuz Sultan Selim devrine tekabül etmiştir⁵³⁴.

⁵²⁸ Sökmen adına inşa kitabesi vardır. Kitabe için bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.76-82.

⁵²⁹ Ataoğlu, *a.g.t.*, s.204. Kitabeler için bk. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.230. Nâsırüddin Mahmud zamanında yazılan kitabe için bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.87-103.

⁵³⁰ Ataoğlu, aynı yer; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, aynı yer.

⁵³¹ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.236; Ataoğlu, aynı yer; Karaçam, *a.g.t.*, s.106.

⁵³² Karaçam, *a.g.t.*, s.107.

⁵³³ Karaçam, *a.g.t.*, s.111; Ataoğlu, aynı yer; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, aynı yer.

⁵³⁴ Ayşegül Tetik, *Mardin Kasımiye Medresesi İçin Yeniden İşlevlendirme Önerileri Geliştirilmesi*, (GÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018, s.66. Bu tarihi süreç ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Göyünç, *a.g.e.*, s.13-34.

2.3.2.1. Külliye

Birden fazla yapının bir araya gelmesi ile oluşan topluluğa külliye denilmektedir. Genel olarak bir külliye içinde cami, medrese, hamam ve mescid gibi yapıları bulundurmaktadır. İncelenen Artuklu koluna ait ise iki adet külliye vardır.

2.3.2.1.1. Emînüddin Külliyesi

Mardin'in Emineddin, Maristan/Bîmâristan veya Mesken olarak adlandırılan mahallesinde yer alan bu külliye, Emînüddin b. Artuk⁵³⁵ tarafından yapımına başlatıldığı lakin onun ölümü ile 1123 yılında Mardin Artuklu meliki Necmeddin İlgazi'nin tamamlattığı bir eserdir⁵³⁶. Yapı bünyesinde cami, medrese, bîmâristan, yazlık namazgâh, hamam ve çeşmenin yer almasından dolayı külliye şeklinde sıfatlandırılmıştır⁵³⁷. Bu külliye Anadolu'da Türklere ait yapılmış olan en eski tarihli yapıdır⁵³⁸. Ayrıca bünyesinde barındırdığı bîmâristan, en erken inşa edilen tıp medreselerinden biridir. Bahsi geçen bîmâristanda çalıştığı bilinen ilk hekim Vehib b. Hekim'dir⁵³⁹. Bu şahıs dışında Fahreddin el-Mardîni ve onun öğrencisi Sedîdüddin İbnü'r-Rakîka, İbni Rukaya, Necmeddin İbnü'l Minfahı ve Abdulâtif Bağdadî'nin bîmâristanda ders verdikleri bilinmektedir⁵⁴⁰.

Arşiv kaynakları içerisinde vakfa ait bîmâristan ile ilgili en eski kayıt Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Maliyeden Müdevver kısmında MM100 defterinin 15 numaralı sayfasında geçen “*Mahsulât-ı Evkâf-ı Bîmâristan Vâkıf Şeyh Eminüddin*” tabiridir⁵⁴¹. Bu defter dışında aynı devirde yazılan mufassal tahrir defterinde Mardin kadısı Mevlana Mehmed'e ait olan tımarlar başlığı altında 1518 yılına ait bîmârthane vakfının gelir ve giderleri yer almaktadır⁵⁴². Bu belgedeki bilgiler ışığında vakfın vâridâtı olarak hamamdan kira bedeli 10.000, 5 tane dükkâna ait kiradan 260, bahçe kirasından 240, Amude köyünün malikâne geliri 2000 akçe ve

⁵³⁵ Bu kişinin Sökmen b. Artuk olduğu söylenmektedir. Bk. Bulduk, *a.g.e.*, s.227; Dirier-İnan, *a.g.m.*, s.342.

⁵³⁶ Kâtip Ferdî, *a.g.e.*, s.34-35; H. Arslan, *a.g.t.*, s.66; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.14; Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimari*, İstanbul 1971, s.66; Dirier-İnan, *a.g.m.*, s.340; Ünver, *a.g.e.*, s.16-17.

⁵³⁷ Banu Bilgicioğlu, “Mardin, Mimari” mad., *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s.48.

⁵³⁸ Dirier-İnan, *a.g.m.*, s.339; Zekai Erdal, “Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler”, *YYÜSBED*, I/2, Van 2017, s.439.

⁵³⁹ 1540 senesine ait mufassal tahrir defterinde Babü'l-Hammara ismindeki bir mahallede ikamet ettiği ve bîmâristanda görev yaptığı öğrenilmektedir. Bk. Sarper Yılmaz, “Mardin Şeyh Eminüddin Bimaristanı”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.18, Konya 2014, s.27; bahsi geçen şahsın günlük 5 akçe aldığı bilinmektedir. Bk. Göyünç, *a.g.e.*, s.116.

⁵⁴⁰ H. Arslan, *a.g.t.*, s.75; Dirier-İnan, *a.g.m.*, s.346-347.

⁵⁴¹ Dirier-İnan, *a.g.m.*, s.344; Yılmaz, *a.g.m.*, s.25.

⁵⁴² Yılmaz, aynı yer; Dirier-İnan, aynı yer.

Zevvec (?) köyünden 5500 akçe olması üzerine yekûn olarak 18.000 akçe belirtilmiştir⁵⁴³. Mesârifât ise yevmî 50 akçe Ali adındaki Mardin kadısına cihet-kaza olarak tımar şeklinde verildiği intibası oluşmaktadır⁵⁴⁴. 1522 senesine ait Kâsım Bey medresesinde günlük 90 akçe ile çalışan müderris Mevlana Ahmed'in ödeneğinden 40 akçesini bîmârhane vakfından elde etmesi gerekirken vakfın bu paraya el koymasından ötürü başka bir yerden 30 akçe temin edilerek müderrise verildiğini bahseden bir belge bulunmaktadır⁵⁴⁵.

1523 yılına gelindiğinde vakfın yıllık geliri 15.971 akçeye düşmüş lakin cihet-i kaza harcama kaleminin feshedilmesinden dolayı vakıf fazla vermiştir. Bu yapılan gelir hesaplamasında hamam kirası 11.520 akçe olarak artmış, beş adet olan dükkân sayısı yediye çıkartılarak alınan kira bedeli 648 akçe olmuş, bahçenin kirası 250 akçe ve Amude köyünün malikâne geliri 3553 akçe şeklinde değişmiştir⁵⁴⁶. Bir önceki gelirler arasında yer alan Zevvec (?) köyü ise bu yılda çıkartılmış onun yerine senelik geliri 200 akçe getirisi olan bir bahçe eklenmiştir⁵⁴⁷. Mesârifât olarak da cihet-i darüşşifa ismi ile yevmî 5 akçelik bir harcama –bu harcama bir hekimin günlük maaşıdır- kaleminin olmasıyla birlikte günlük 20 akçe ile eşribe-i bimarî olarak geçen bîmârhane bünyesine yapılan ilaçlar, 4 akçe tevliyet, 1 buçuk akçe nezâret, 1 akçe kitâbet, 2 akçe imâmet ve te'zîn (ezan okuma), 2 buçuk akçe ferrâş ve 5 akçe rakabe olmak üzere günlük 41 akçeden yıllık 15.840 akçe belirtilmiştir⁵⁴⁸. Yapılan bu değişiklikler ile birlikte vakfın senede 131 akçe fazla verdiği görülmektedir.

1526'da gelir olarak bîmâristan hamamı, şehirdeki 7 dükkân, iki bahçe ve Amude köyünün rub'u (dörtte bir) hububat hissesi kaydedilerek yıllık geliri 15.791 şeklinde belirtilmiştir⁵⁴⁹. 1540 senesine dair mufassal tahrirden hareketle vakfın gelirinin 17.035 akçeye çıktığı, yıllık giderin ise 14.760 akçe olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle vakıf 2275 akçe fazla vermiştir⁵⁵⁰. 1564'e gelindiğinde ise gelirin 21.613 akçe, giderin 15.300 akçe olmak üzere yıllık 6313 akçe fazla verdiği şeklinde değiştiği ifade edilmiştir⁵⁵¹. XVI. yüzyıl ile ilgili arşivden

⁵⁴³ Yılmaz, a.g.m., s.25.

⁵⁴⁴ Yılmaz, aynı yer; Bizbirlik, a.g.e., s.311.

⁵⁴⁵ Ünver, a.g.e., s.18-19. Bahsi geçen belge Muallim Cevdetin koleksiyonuna aittir. Bk. Yılmaz, a.g.m., s.26.

⁵⁴⁶ Yılmaz, aynı yer.

⁵⁴⁷ Gündüz, a.g.t., s.77; Bizbirlik, aynı yer; Yılmaz, aynı yer.

⁵⁴⁸ Yılmaz, a.g.m., s.26-27.

⁵⁴⁹ Göyünç, a.g.e., s.116.

⁵⁵⁰ Yılmaz, a.g.m., s.27.

⁵⁵¹ Bizbirlik, aynı yer; diğer senelerden farklı olarak günlük 2 akçe alan ikinci bir hekim ile bir mimarın vakıf bünyesinde çalışmaya başladığı yer almaktadır. Bk. Yılmaz, a.g.m., s.27-28.

çıkan son belgelerden birisinde yıllık giderin 13.320 akçe olması ve personel sayısının on bire yükseldiği⁵⁵², diğerinde ise yıllık giderin 13.140 olduğu yazmaktadır⁵⁵³.

XVII. yüzyıla ait ilk belge Süheyl Ünver'in 1679 senesi ile ilgili belirtmiş olduğu günlük 5 akçe ücret alan Seyid Hüseyin'in vazifesinden alınacağına dair duyduğu endişe hakkında yazmış olduğu bir arzıdır⁵⁵⁴. Bu olayla ilgili 1688 senesinde şer'iyeye sicilinde bir berat yer almaktadır⁵⁵⁵. Bu yüzyıla ait son olarak "*Eminüddin Mescidi'nde yevmî iki akçe ile imam, bir akçe ile müezzin, iki akçe ile mimar ve seraydar ataması*" hakkında hurufat defterinde bir bilgi bulunmaktadır⁵⁵⁶.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde hurufat defterlerinde bîmârhanenin "*Şeyh Eminüddin Mescidi, Bimaristan Mescidi, Tımarhane Mescidi, Şeyh Eminüddin Tımarhanesi Camii, Şeyh Eminüddin Bimarhanesi, Eminüddin Zaviyesi*" şeklinde birden fazla adla yazıldığı görülmektedir⁵⁵⁷. Bahsi geçen defterlerdeki kayıtlardan bir tanesinde yevmî 1 akçe ile çalışan bîmârhaneci olarak tanımlanan bir görevlinin bulunduğu bilgisi mevcuttur. 1727'de ise günlük iki akçe ücret karşılığında imamlık yapan İbrahim adlı şahsın ölmesi üzerine vakfın şartlarına uymayarak yevmî üç akçe ile Şeyh Ali isimli bir kişi göreve getirilmiştir. Lakin onun vazifede bulunduğu dönem vakıf zarar edince mütevellî olan Abdullah tarafından Ahmed adındaki birine imâmet vazifesi iki akçeye düşürülerek verilmiştir⁵⁵⁸. 5 Ekim 1729 tarihinde bîmârhane mescidinde imâmet ciheti Mevlana Ahmed'dedir⁵⁵⁹. 2 Muharrem 1173/26 Ağustos 1759 tarihli beratta Şeyh Emînüddin bîmârhanesinde nazır olan Mevlana İshak'ın vefatıyla yerine oğlu es-Seyyid İbrahim tayin edilmiştir⁵⁶⁰. 1760'ta bîmârhanede hitâbet görevinin verilmesine dair Mehmed adlı bir şahsın imzası ile yazılan bir arzuhal bulunmaktadır⁵⁶¹. 1784 senesine ait bir başka hurufat defterinde zaviye olarak geçen bîmârhane, 1795 yılında "*Şeyh Eminüddin Zaviyesi Evkafı*" şeklinde belirtilmiştir⁵⁶². 1792 tarihli arzuhalde Şeyh Eminüddin Tımarhanesi

⁵⁵² Bizbirlik, a.g.e., s.311.

⁵⁵³ Yılmaz, a.g.m., s.28.

⁵⁵⁴ Ünver, a.g.e., s.19; Yılmaz, a.g.m., s.28-29.

⁵⁵⁵ Beratta vazifeye Ebubekir adında birisinin geçtiği, bu durumu kabul etmek istemeyen Müftizade Seyid Hüseyin'in şikâyetinde bulunduğu ve haklı görüldüğü yazmaktadır. Bilgi için bk. Yılmaz, a.g.m., s.29; Sonraki süreçte bahsi geçen durum ile ilgili Osmanlı Arşivinde, Cevdet sıhhiye tasnifi 848 numarada bir tanesi arzuhal diğer ikisi berat olan belgelerde H. 1103 senesinde Ebubekir'e günlük iki akçe ile kitabet görevine getirildiği, H. 1106'da günlük beş akçe ile tabiplik rütbesi aldığı ve son olarak da H. 1123 (1712) yılında yaşlılığından dolayı kendisi yerine yapmış olduğu tabiplik ve kitabet vazifelerine oğlunun getirilmesini istediği arzuhal yer almaktadır. Bk. Yılmaz, aynı yer.

⁵⁵⁶ Yılmaz, aynı yer.

⁵⁵⁷ Yılmaz, a.g.m., s.30.

⁵⁵⁸ Yılmaz, aynı yer.

⁵⁵⁹ BOA, (AE.SAMD.III), Defter No. 220/21219.

⁵⁶⁰ BOA, (AE.SMST.III), Defter No. 110/8331.

⁵⁶¹ Ünver, aynı yer.

⁵⁶² Yılmaz, aynı yer.

olarak geçen vakıfta tabiplik ve kâtiplik görevini icra eden Feyzullah adlı şahsın ölmesiyle aynı vazifelere –tabiplik için yevmî beş akçe ve kâtiplik için günlük iki akçe olma durumu devam etmek suretiyle- evlâd-ı vâkıftan es-Seyyid Mehmed’e verilmesinin istendiği yazmaktadır⁵⁶³. 1762 yılındaki vakfın muhasebe kayıtlarının yer aldığı şer‘iyye sicilinde “*Bimarhane hamamı kirası 90 kuruş ve Amude karyesi mahsulatının dörtte bir hissesi olan 90 kuruş olmak üzere 180 kuruştur.*” şeklinde bilgisi yer almaktadır. Kaydın devamında vakıf personellerinin “*vezâifü’l usûl*” diye bir başlık altında müderris, imam, müezzin, türbedar, ferrâş ve nâzır olarak belirtilmiş ve “*vezâifü’l fîrû’min rûtbeti’l sâniye*” tabiri ile ikinci bir başlığın altında tabib-i evvel ve tabib-i sânin yer aldığı ikinci gruptaki personeller listelenmiştir⁵⁶⁴. Ramazan 1182/Ocak-Şubat 1769 tarihinde Şeyh Emînüddin evkafı mahsulünden almak üzere yevmî 2 akçe ile cüzhan olan Seyyid Hüseyin’in bilâ-veled ölmesi üzerine vazife Seyyid Mahmûd’a Âmid nâibi Seyyid Mehmed Râşid arzıyla tevcih edilmiştir⁵⁶⁵. Recep 1184/Ekim-Kasım 1770’te Şeyh Emînüddin Mescidi evkâfından almak üzere yevmî iki akçe ile cüzhan olan Seyyid Nizâmeddin’in yerine görev İsa’ya verilmiştir⁵⁶⁶.

1742-1854 senelerini kapsayan VGMA 491-2 numaralı defterde müteveli, kâtip, imam, ferrâş, müezzin ve mimar gibi vakfın bünyesinde çalışan personeller ve onların almış oldukları maaşlar hakkında bilgiler yer alırken vakfın o dönemki işleyişi hakkında malumat verebilecek gelir ve giderler bulunmamaktadır⁵⁶⁷. XIX. yüzyıla gelindiğinde vakıf, Evkâf Nezâreti’ne bağlanmıştır lakin bunun tam olarak hangi tarihte gerçekleştiği bilinmemektedir. 1807 senesine ait bir bilgede ferrâş Abdullah’ın tayin edilmesinde Evkâf Müfettişi Mehmet Sadık Efendi’nin etkili olduğunu kanısına varılabilirken 1837 yılından itibaren de yapılan atama kayıtlarında Evkâf Nâzırlarının isimlerinin de yer aldığı görülmektedir⁵⁶⁸. 1825 tarihine gelindiğinde II. Mahmud’a ait tuğranın yer aldığı bir beratta Ahmed Halife’nin ölümü üzerine oğlu Mehmed Halife adlı kişinin günlük 4 akçe ile mütevellilik görevine getirildiği bilgisi mevcuttur⁵⁶⁹. Bu bilgidен sonra Süheyl Ünver, vakfa dair bir başka vesikada vakfın mülhak olduğundan, mülhakatta çok zenginleştiğinden ve varidatın mahalli sarfının genişliğinden bahsetmektedir⁵⁷⁰.

⁵⁶³ BOA, (C.SH.), Defter No. 16/772. Bahsi geçen Feyzullah adlı şahsın vakfın mütevellisi olduğu ve tabiplik görevinin babadan oğluna geçtiği veyahut evlâd-ı vâkıftan birine devredildiği net bir şekilde görülmektedir.

⁵⁶⁴ Yılmaz, a.g.m., s.31.

⁵⁶⁵ H.D. No 1146, s.27.

⁵⁶⁶ H.D. No 1149, s.23.

⁵⁶⁷ Yılmaz, aynı yer.

⁵⁶⁸ Yılmaz, a.g.m., s.32.

⁵⁶⁹ Ünver, a.g.e., s.19.

⁵⁷⁰ Ünver, aynı yer.

13011 numaralı Evkâf defterinde gelirler arasında Amude dışında üç tane daha köyün eklendiği ve bu köylerin dörtte bir hissesinin vakfın gelirlerinin büyük bir bölümünü oluştururken hamamdan alınan kiranın da vâridâtın diğer kısmını meydana getirdiği görülmektedir⁵⁷¹. H.1270/M.1853-1854 ait gelirlere bakıldığında köylerden 1764 kuruş, hamamdan 60 kuruş olmak üzere yekûn 1824 kuruş elde edildiği; giderlerin ise 626 kuruş olarak kaydedildiği ve vakfın 1198 kuruş fazla verdiği anlaşılmaktadır⁵⁷². 9 Şaban 1271/27 Nisan 1855'te bimârhâne vakfının mütevellisi günlük 2 akçe alan es-Seyyid Mehmed Esad Halife'dir⁵⁷³.

Tablo IV - H.1270 Tarihine Ait 13011 Numaralı Evkâf Defterinde Yer Alan Emînüddin Bîmârhanesindeki Personel ve Aldıkları Ücretler⁵⁷⁴

Personel	Maaşı (Yevmî)
Müfettişlik	5 akçe ile 15 Kuruş
Tevliyet görevi	4 akçe ile 12 Kuruş
Sıbyan Muallimi	6 akçe ile 18 Kuruş
Dersîam	15 akçe ile 45 Kuruş
Nezaret, hitâbet ve imâmet görevleri	8.5 akçe ile 25.5 Kuruş
Yekûn	38.5 akçe - Senelik 115.5 Kuruş

1801 yılında bîmârhanede günlük 2 akçe ile bîmârhaneci ve günlük 2 akçe ile bevvâb (kapıcı) olarak vazife yapan Abdülvehhab b. Mehmed Said'in ölümü üzerine kardeşi Mehmed b. Mesud göreve getirilmiştir⁵⁷⁵. Aynı seneye ait Şeyh Emînüddin Cami vakfı ile ilgili belgede hitâbet görevine Seyyid Abdülhadi Halife isimli şahsın tayin edildiği ifade edilmektedir⁵⁷⁶. Yine Şeyh Emînüddin Cami ile ilgili 11 Rabiulevvel 1253/15 Haziran 1837 tarihinde imâmet ve hitâbet cihetlerine el-Hac Taha Halife adlı şahsın getirildiği malumatı bulunmaktadır⁵⁷⁷. 1858-1859 senesine ait bimârhâne ile ilgili bir belgede “vazife-i tabib ve kitabet” görevinin Ahmed b. Şehmus isimindeki bir şahsın yevmî 7 akçe ile yaptığı bilgisi geçmektedir⁵⁷⁸. H.1279'a ait Evkâf müdürü Hurşid Efendi'nin alınan vergilerden vakıflara tahsis edilecek olan ödenek ile

⁵⁷¹ Yılmaz, a.g.m., s.32.

⁵⁷² Yılmaz, aynı yer.

⁵⁷³ EV.MH. 1148. 25.

⁵⁷⁴ Yılmaz, a.g.m., s.32-33.

⁵⁷⁵ Galip Eken, “19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 20, Konya 2006, s.249.

⁵⁷⁶ BOA, (HAT), Defter No. 1480/47.

⁵⁷⁷ BOA, (HAT), Defter No. 1606/15.

⁵⁷⁸ Yılmaz, a.g.m., s.33-34.

ilgili vakıf mütevellilerine vermiş olduğu H.1278 senesinin muhasebe kaydı mevcuttur⁵⁷⁹. Buna göre cami vakfına bir köyden alınan 200 kuruş verilmiştir.

H.1277/M.1860-1861 ve H.1278/M.1861-1862 senelerine ait mütevelliler Mehmed Said ve Esad Efendi'nin tuttuğu muhasebe kaydının yer aldığı 17509 numaralı Evkâf defterinde yazılan dört köyden üçünün çekirge istilasını nedeniyle gelirlerinin sıfır olarak kaydedildiği ve bundan dolayı 1275 senesinin 6678.5 kuruş olan geliri 1278 yılında 160 kuruş olduğu gözlemlenmiştir. Bu durumda vakfın 350 kuruş açık vermesi ve giderlerini karşılayamamasına neden olmuştur.

Tablo V - 17509 Numaralı Evkâf Defterinde Yer Alan H.1278 Tarihinde Emînüddin Câmî'i Şerîfi Vakfına Ait Muhasebe Kaydı⁵⁸⁰

Vâridât (Gelir)	Kuruş
Mardin sancağına bağlı Dukadri(?) nahiyesindeki Amude köyünün 4'te 1 hissesinden alınan bedel	100
Yaşanan çekirge istilasından dolayı arazinin verimsizleşmesi ve mahsul elde edilememesi	0
Tomuda(?) köyünün 4'te 1 hissesinden alınan bedel	0
Bu dahi ⁵⁸¹	0
Zürrâ'ı köyünün 4'te 1 hissesinden alınan bedel	0
Bu dahi	0
Hüseyn Mumu(?) köyünün 4'te 1 hissesinden alınan bedel	0
Yekûn (Toplam)	100
Hamam ve arastândan alınan kira bedeli	60
	160

Mesârifât (Masraflar)	Kuruş
Vazife-i Hacı Kemâl Efendi seneviyesi	15
Vazife-i bevvâb Esad Efendi senevî	12
Vazife-i imâmet ve cibâyet Esad Efendi senevileri	18
Vazife-i dersiâm Bekir Efendi seneviyesi	45
Vazife-i hâtib ve kâtib Ahmed Efendi senevî	21
Vazife-i imâmet ve hitâbet Abdürrezzak senevî	100
Câmî'-i şerîfe mesârifât	300
Ma'âş-ı muharrer ve harc-ı muhâsebe (Yapılan muhasebe hesabı için kesilen ücret)	0
Yekûn (Toplam)	511

El-mizân (Gelir ve giderler toplamlarının tamamı)	Kuruş
Mesârifât (Gider)	511
Vâridât (Gelir)	160
	350

Tablo VI - 18247 Numaralı Evkâf Defterinde Yer Alan Emînüddin Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁵⁸²

Eminüddin Vakfının Mütevellileri Said ve Mehmed Said'in Tuttuğu Muhasebe Kaydı	Kuruş
Amude köyünün 4'te 1 hissesinden alınan bedel	750
Amude köyünün 4'te 1 hissesinden alınan bedel	550

⁵⁷⁹ EV.MH. 1028. 81.

⁵⁸⁰ EV.d. 17509. 8, Numro 20.

⁵⁸¹ Burada bahsi geçen olay bir önceki der-kenarda yer alan çekirge istilasıdır.

⁵⁸² EV.d. 18247. 3.

Berberi köyünün 4'te 1 hissesinden alınan bedel	350
Hüseyin Rûmî köyünün 4'te 1 hissesinden alınan bedel	350
Vâridâtı (Gelir)	2000
Ma'âş-ı muharrer ve harc-ı muhâsebe (Yapılan muhasebe hesabı için kesilen ücret)	200
Der-zimmet-i mütevellî (Mütevellîye teslim edilen fazla para)	1800

1832 tarihli bir kayıtta Hacı Ahmed Efendi b. Seyh Musa Efendi b. Mehmed Efendi'nin Eminüddin Tımarhanesinden aldığı 30.570 kuruş 20 parayı atanan mütevellîye temini için Hacı Ahmed Efendi'den talep edildiği bilgisi yer almaktadır⁵⁸³. Bîmârhane vakfı ile ilgili son bilgi XX. yüzyılın başlarına ait olan bir Evkâf defterinde bulunan hitâbet, imâmet ve muallim-i Sıbyan vazifelerinin atanmasına dair kayıttır. 1911-1912 tarihinde yazılan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti bütçesinde “*Eminüddin Cami-i Şerifi*” şeklinde vakıf ismi bulunmaktadır⁵⁸⁴. Görüldüğü üzere vakfın bîmârhane işlevini, XX. yüzyılın ortalarına kadar sürdürdüğü ve bu süreçten sonra isminin kayıtlarda yer almadığı bilgisine ulaşılabilmektedir. Câmiu'l-Asfar'ın karşısında konumlanan bîmâristan günümüze kadar gelememiş olsa da cami, medrese ve çeşme birçok onarımdan geçerek kısmi bir şekilde zamanımıza kadar ulaşmıştır⁵⁸⁵.

2.3.2.1.2. Necmeddin Külliyesi/Mescidi

Emînüddin Külliyesi'nin biraz doğusunda yer alan ve “*Şeyh Necmeddin Gazi, Câmiu'l-Asfar*” olarak da adlandırılan bu yapı 1122 yılında vefat eden Necmeddin İlgazi'nin naaşının bulunduğu yerdir⁵⁸⁶. Yapının kuzey-güney doğrultusundaki kanadı incelendiğinde eserin sadece mescit veya cami şeklinde yapılmamış olduğu anlaşılmaktadır⁵⁸⁷. Külliye'nin kitabesi günümüze ulaşamamıştır. Arşiv kayıtlarına bakıldığında yapı hakkında cami veya mescid şeklinde bahsedildiği görülmektedir.

XVI. yüzyıla ait kayıtların ilkinde 1518 tahririnde gelirlerin iki mezra'anın rub (dörtte bir) malikâne hissesi ve gayrimenkul kiralari olduğu görülmektedir⁵⁸⁸. Sonraki dönem kayıtlarında ise caminin vâridâtının iki bağ, iki dükkân ve Tel-Ulîn mezasının ¼ hububat hissesinden toplam 1523'te 2260 akçe, 1526 senesinde 2260 akçe, 1540 yılında 2695 akçe, 1565'te ise 3903 akçe olduğu kaydedilmektedir⁵⁸⁹. 15 Recep 1006/21 Şubat 1598 tarihinde

⁵⁸³ Yılmaz, a.g.m., s.34.

⁵⁸⁴ Yılmaz, a.g.m., s.35.

⁵⁸⁵ Dirier-İnan, a.g.m., s.345.

⁵⁸⁶ Kâtip Ferdi, a.g.e., s.35; Altun, *Mardin'de Türk Devri*, s.71; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.21; Külliye içindeki Sarı Cami'ye gömülmüştür. Bk. H. Arslan, a.g.t., s.67; Bilgicioğlu, a.g.mad., s.48.

⁵⁸⁷ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.22.

⁵⁸⁸ Bizbirlik, a.g.e., s.209.

⁵⁸⁹ Gündüz, a.g.t., s.73; Göyünç, a.g.e., s.109.

günlük 1 akçe ile müezzinlik yapan Mehmed adındaki şahsın görevini ifa edememesinden dolayı yerine aynı ücret ile Satılmış ismindeki kişi tayin edilmiştir⁵⁹⁰. 1699 senesinde mescitte günlük 2 akçe ile imamlik görevini yapan İbrahim ismindeki şahsın vefat etmesiyle yerine Ali adında biri geçmiştir⁵⁹¹. XVIII. yüzyıla ait arşiv belgelerinde yapının ismi “*Şeyh Necmeddin Gazi Mescidi*” şeklinde yazılmaktadır. Cemazeyilahir 1184/Eylül-Ekim 1770’te Şeyh Necmeddin Gazi Mescidi’nin yevmî iki akçe ile imamı olan Seyyid Mustafa’nın bilâ-veled ölümüyle vazife Seyyid Ömer’e Amed nâbi Mollazâde Seyyid Mehmed Said arzıyla tevcih edilmiştir⁵⁹². Mütevelli es-Seyyid Mehmed Hulusi tarafından 1864 ve 1866 yıllarına ait iki belgede tutulan muhasebede Necmeddin el-Gazi vakfının köylerden elde ettiği gelirin H.1280’de 400 kuruş, H.1282’de 600 kuruş olduğu ve bu gelirden herhangi bir aidatın alınmadığı yazılmaktadır⁵⁹³. 7 Şubat 1309/19 Şubat 1894 tarihinde vakfın tevliyetinin, idaresinin ve mali işlerinin Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti cihat kaleminin üzerine alındığı anlaşılmaktadır⁵⁹⁴. XIX. yüzyılda da yapının aynı işlevine devam ettiği bilinmektedir⁵⁹⁵.

2.3.2.2. Camiler/Mescitler

Mardin Artuklu koluna ait çok sayıda cami ve mescid bulunmaktadır. Şehir hayatının bahsi geçen camiler etrafında şekillendiği bilinmektedir. Çalışma içerisinde Mardin Artuklu devrine ait üç tanesi Ulu Cami olmak üzere toplam on tane yapı tespit edilip incelenmiştir.

2.3.2.2.1. Mardin Ulu Cami

Cami, Mardin’i batıdan doğuya doğru iki kısma ayıran ana caddenin güneyinde, çarşıların içinde yer almaktadır⁵⁹⁶. Artuklu eserleri arasında son derece önem arz eden Ulu Cami’nin hangi tarihte inşa edilmeye başlandığına dair net bir kayıt olmadığı lakin XIII. yüzyılda tamamlandığı bilgisi mevcuttur⁵⁹⁷. Bu durumun yaşanmasında en büyük etken camiye

⁵⁹⁰ Ramazan Günay, *259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) Tarihli Mardin Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2002, s.248.

⁵⁹¹ Eken, a.g.m., s.244.

⁵⁹² H.D. No 1149, s.23.

⁵⁹³ Bunun sebebi gelirin gideri karşılayamamasıdır. Bk. EV.MH. 1161. 85; EV.MH. 1119. 52.

⁵⁹⁴ EV.MKT. 1988. 31.

⁵⁹⁵ Eken, aynı yer.

⁵⁹⁶ Altun, *Mardin’de Türk Devri*, s.29; XIX. yüzyıl seyyahlarından biri olan James Buckingham, Mardin’i ziyaret ettiği esnada şehirde 8 adet caminin mevcut bulunduğu ve bunların içinde yalnızca bir tanesinin büyük olduğunu ve Büyük Cami şeklinde tabir ettiği bu yapıdaki taş işçiliği ile mimari özelliklerden bahsetmektedir. Bilgi için bk. Nasıroğlu, a.g.t., s.66. Seyyahın bahsettiği yanının Ulu Cami olduğu düşünülmektedir.

⁵⁹⁷ H. Arslan, a.g.t., s.67.

ait farklı dönemler ile tarihlenmiş çok sayıda kitabenin bulunmasıdır⁵⁹⁸. 1173 senesinde inşa edildiği söylenmekle beraber 1176 yılında Kutbüddin II. İlgazi döneminde yaptırıldığı da belirtilmektedir⁵⁹⁹. Cami ile ilgili ikinci bir sorun ise çifte minaresinin olup olmadığıdır. Bu iki netleşmeyen husus ile ilgili net bilgi edinilmesini sağlayan en önemli belge vakfiyesidir. Artuklu vakıf eserler arasında vakfiyesine ulaşılabilen tek yapı Ulu Cami'dir. Vakfiyesi ışığında caminin doğusu ve batısında yer alan uzun minareleri bulunduğu öğrenilmektedir⁶⁰⁰. İncelenen kaynaklar neticesinde Timur'un Mardin şehri üzerine yapmış olduğu yağmalarda caminin batı kısmında yer alan minaresini yıktırdığı bilgisine ulaşılmıştır⁶⁰¹. Geride kalan minaresi ise 1887 senesinde yıldırım düşmesi sonucunda ağır hasar almışsa da bazı hayırsever şahıslar tarafından onarılmaya başlanmış⁶⁰² ve 1889 yılında Muhammedu'l- Fadıl adındaki mimar aracılığıyla bitirilmiştir⁶⁰³. Mardin Ulu Cami, Kızıltepe Ulu Cami ile birlikte Anadolu'da inşa edilmiş ilk çifte minareli yapıdır. Minberi ise Kara Arslan tarafından yeniletilmiştir⁶⁰⁴. Ulu Cami'nin kuzeyindeki kısımlarında Şafilere ait bir mescidin, altlı üstlü bir şekilde medreselerin ve imamların kalabilmeleri için yapılmış hücrelerin bulunduğu söylene de medresenin caminin batı kısmında yer aldığı vakfiyesinden hareketle anlaşılmaktadır⁶⁰⁵.

Arşiv belgelerinde ismi “*Câmi-i Kebîr*” şeklinde geçen Mardin Ulu Cami'ye ait vakfiye ise Zekai Erdal tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiştir⁶⁰⁶. Vakfiyesinde yer alan bilgiler şu şekildedir: “*Kutbeddin İlgazi'nin hükümrانlığı sırasında şahsi hazinesinden büyük bir cami, onun batısında yer alacak bir medrese, akarsular, iki uzun minare ve kuyular ile cami ve medresenin tüm müştemilatlarına aşağıda yer alan akarları vakfetmiştir.*”⁶⁰⁷

⁵⁹⁸ Caminin bir adet Selçuklu, altı adet Artuklu, iki adet Akkoyunlu ve üç adet Osmanlı devrine ait olmak üzere toplam 15 tane kitabesi vardır. Bk. Erdal, “Mardin Ulu Cami”, s.435; Bizbirlik, *a.g.e.*, s.78; Karakoyunlu Kara Yusuf Bey'in emirlerinden biri olan Mardin valisi Tanrı-vermiş'e ait bir kitabe bulunmaktadır. Bk. Göyünç, *a.g.e.*, s.107; Hüsâmeddin Yavlak Arslan'a ait kitabede şehirde toplanan birtakım vergilerin kaldırılması yer alırken o Nizâmeddin Alp-kuş isminin Yavlak Arslan'dan önce zikredilmesi ve bir hükümdar gibi unvanlar kullanılması dikkate şayandır. Karaçam, *a.g.t.*, s.151-152.

⁵⁹⁹ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.11; Bulduk, *a.g.e.*, s.227; Dolapönü, *a.g.e.*, s.45; Artuk, *Artukoğulları*, s.96; Minaresinin inşa kitabesinde Kutbüddin II. İlgazi'nin ismi yer almaktadır. Bk. Karaçam, *a.g.t.*, s.144.

⁶⁰⁰ Erdal, “Mardin Ulu Cami”, s.437.

⁶⁰¹ Bulduk, *a.g.e.*, s.228; Artuk, *Artukoğulları*, aynı yer.

⁶⁰² Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.66.

⁶⁰³ Erdal, “Mardin Ulu Cami”, aynı yer.

⁶⁰⁴ Bulduk, *a.g.e.*, s.229.

⁶⁰⁵ Erdal, “Mardin Ulu Cami”, aynı yer.

⁶⁰⁶ Vakfiyenin çevrilmemiş hali için bk. VGMA. Defter No. 605-0, s.50-52.

⁶⁰⁷ Erdal, “Mardin Ulu Cami”, s.438.

Tablo VII - Mardin Ulu Cami'ye Ait Vakfiyede Yer Alan Akarlar

Konum-Sınırlar	Akarlar
Oto pazarında güneyden batıdaki minareye kadar sınır	Birbirine bitişik beş adet dükkân
Oto pazarında doğudan güneydeki minareye kadar sınır	Birbirine bitişik altı tane dükkân
Caminin güneyi	Sekiz daire ve bir muğtesel (abdestlik/gusülhane?) ibaret dairenin tamamı
Mardin'e tabi Cosak Vadisi	Sultan Bağları adıyla bilinen birbirine bitişik yedi bağın tamamı
Bahçeler Vadisi	Cuneyne Bostanları adıyla anılan altı tane bostanın tamamı
Kılıçlar Çarşısı	Birbirine bitişik dokuz adet dükkân
Eski Un Hanı civarı ve harap şaraphane karşısı	Birbirine bitişik iki dükkân
Haffaflar (Ayakkabıcılar) Çarşısı	Birbirine bitişik üç adet dükkân
Küçük Çarşı	Kalender Dükkânı adıyla bilinen dükkân
Bakkallar Çarşısı'nın baş tarafı	Zımmi Sergü Dükkânı adıyla bilinen dokuz adet dükkân
Mardin'e tabi Karataş Köyü	Üç tane bağın tamamı

Yukarıda bahsi geçen vakıfların sınırları dâhilinde yer alan ne var ne yoksa tamamı vakfedilmiştir. Verilen bu bilgilerden o dönemde şehirde bulunan çarşıların varlığı ortaya çıkmış ve bu da Artukluların iktisadî açıdan güçlü bir beylik olduklarını kanıtlayan bir başka delil olmuştur. Vakfiyede giderler ile ilgili vakıf gelirlerinin ilk olarak inşa edilen cami ve medrese ile bunlara vakfedilen mülklerin tamiri için sarf edilmesi şart koyulduktan sonra cami ve medresenin bünyesinde yer alacak personeller ve aldıkları ücret şu şekilde belirtilmiştir⁶⁰⁸:

Tablo VIII - Mardin Ulu Cami'ye Ait Vakfiyede Yer Alan Personel ve Aldıkları Ücretler

Personel	Maaşı/Maaşları
Cami ve medresenin müstemilatında görev yapacak bir müteveli	Tamirden artan gelirlerden her gün 3 gümüş eşrefiye (1 eşrefiye = 8 Şahi)
Medreseye Hanefî ve Şâfiî mezheplerinden olmak üzere iki müderris	Her bir müderrise 1 gümüş eşrefiye
Bir bevvâb (Kapıcı)	½ eşrefiye
Camiye ait bir imam	Günlük 1 eşrefiye
Camiye ait bir hatip	Günlük 1 eşrefiye
Camiye ait bir vaiz	1/8 eşrefiye
Camiye ait bir imam yardımcısı	1/8 eşrefiye
Camiye ait bir muhaddis ⁶⁰⁹	1/8 eşrefiye
Camiye ait bir nasih (Öğüt veren)	1/8 eşrefiye
Camiye ait bir müderris	1/8 eşrefiye

⁶⁰⁸ Erdal, “Mardin Ulu Cami”, s.438-439.

⁶⁰⁹ Hadisleri nakleden kişidir. Detaylı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Muhaddis” mad., *DİA*, XXX, Ankara 2020, s.390-392.

Camiye ait bir muvakkit ⁶¹⁰	Günlük 1 eşrefiye
Camiye ait bir muvakkit yardımcısı	Günlük 1/8 eşrefiye
Vakfa dua edecek bir duâ-hân	Günlük 1/8 eşrefiye
Minarelere gece ve gündüz bakacak iki müezzin	Günlük 1 eşrefiye
Cuma günleri hatibe kılıç verecek bir kişi	Günlük 1/8 eşrefiye
Cemaat için bir ibrikdar	Günlük 1/8 eşrefiye
Çocuklar için bir muallim	Günlük 1/8 eşrefiye
Cami için kâri (Fetih, İhlas ve Kehf Surelerinin her birisi ile Kur'an cüzleri ve haftalık hatim için)	Kârilerin her birisine günlük birer adet eşrefiye, Kur'an üzlerini okuyana her gün 1.5 eşrefiye, haftalık hatim yapana 11 eşrefiye
Bir müsebbih (Tesbih eden)	Günlük 1/8 eşrefiye
Bir ferrâş (Temizlik görevlisi)	Günlük 1/8 eşrefiye
Bir süpürgeci	Günlük 1/8 eşrefiye
Bir kandilci	Günlük 1/8 eşrefiye
Bir marangoz	Günlük 1/8 eşrefiye
Bir mimar	Günlük 1/8 eşrefiye
Bir câbî ⁶¹¹	½ eşrefiye
Bir kâtip	½ eşrefiye
Bir nâzır	½ eşrefiye
Kâri ve müsebbihlerin toplandıkları yer için reis	Vakfiyede bu görevlinin aldığı ücret hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır lakin vakfiye çevirisinde yer alan “ <i>Ser mahfilden her birisine günlük 1/8 eşrefiye</i> ” kısmının bu görevli için olduğu düşünülebilir.
Cami ve medresenin, onlara ait müstemilatların, ahırların ve helalarının damlarına bakacak kişi/kişiler	Her bir bakana ½ eşrefiye

Vakfiyesinde personel ve maaşlardan sonra gelirlerin zaman içerisinde arttırılması ve cami ile medrese için lazım olan harcamalara, hasırlara, sergilere ve diğer gereken onarım işlerine ayrılması ifade edildikten sonra Melik Kutbüddin İlgazi vakıfların idaresini yaşadığı süreç boyunca kendisinin yürütmesine, onun ölümü ile yerine oğlu Hüsâmeddin’e, onun vefatı ile de büyük oğluna ve sonraki süreçte bu şekilde çocuklarının büyük olanına verilmesini şart olarak belirtilmiştir⁶¹².

Artuklu meliki el-Melikü’s-Sâlih, camiye Mardin’de yer alan otuz sekiz dükkânı, bir hamamı, Bâb-ı cedid yakınlarındaki bir bahçeyi ve Mardin’in köylerinden birçok bağı vakfetmiştir⁶¹³. 1518 tahririnde gelir olarak bir köyün malikâne hissesi, hamam, dükkân ve bağ kiralrı ifade edilirken giderinin 15 kişilik personel grubunun oluşturduğu ve yıllık gelir gider

⁶¹⁰ Büyük boyutta inşa edilen camilerin bünyesinde yer alan ve bir iki odalı mukavvithane olarak adlandırılan yapılarda görev yapan kişidir.

⁶¹¹ Vakıf yapılarına ait vâridâtları toplamakla yükümlü kişidir. Detaylı bilgi için bk. Mehmet İpşirli, “Câbî” mad., *DİA*, VI, İstanbul 1992, s.529-530.

⁶¹² Erdal, “Mardin Ulu Cami”, s.439.

⁶¹³ Göyünç, *a.g.e.*, s.107.

hesaplamasında vakfın fazla verdiği anlaşılmaktadır⁶¹⁴. 1523 yılına gelindiğinde ise vakfın gelirleri Mardin kazasındaki 36 dükkândan yıllık vâridâtı 4032 akçe, Hamam-ı Kebîr'den alınan yıllık kira bedeli 7920 akçe, Gök köyünün ¼'ü hububatından 1922 akçe, Kara-dere köyündeki 5 parça araziden 150 akçe, Mardin'deki Bâb-ı Cedid havalisindeki bahçenin kira bedeli 500 akçe, bir başka köyde yer alan araziden 100 akçe, cami evkâfından olan 9 parça bağdan 525 akçe şeklinde toplam yıllık vâridâtının 15.149 akçe olduğu kaydedilmiştir. Gider olarak ise vakıfta günlük 39 akçe ile vazife yapan tevliyet, hitâbet, imâmet, müezzin, ferrâş, huffaz, (?), nezâret, kitâbet, cübâyet, ferraş-ı helâ, türbedarî ve ismi net okunamadığı için görevi bilinmeyen iki personel gösterilmektedir⁶¹⁵. Bir önceki dönemle kıyaslandığında bu sene vakıf akarlarında bir miktar artış olduğu ve buna bağlı gelirlerin arttığı söylenebilmektedir.

Evkâfın 1526 senesinde 15.149 akçe, 1540 yılında 17.915 akçe, 1565'te ise 16.170 akçe vâridâtı olduğu görülmektedir⁶¹⁶. Verilen bu bilgi, gelirlerin seneden seneye değiştiğini kanıtlamaktadır. 1598 senesinde günlük 2 akçe vazife ile mimar olan Hasan b. Alaaddin görevini ifa edememesinden dolayı işinden alınmış ve yerine aynı maaş ile Abdulvehhap b. Hacı Salih tayin edilmiştir⁶¹⁷. XVI. yüzyılın sonlarında ise var olan personel sayısına on bir kişinin daha eklendiği ve bundan dolayı vakfın giderlerinin arttığı bilgisi mevcuttur⁶¹⁸. 1696 yılına ait bir arşiv kaydında Seyid Abdurrahman adlı şahsın cüzhan vazifesinin yenilendiği yazmaktadır. 1726 yılına ait şer'îye sicili kaydında camide yevmî 3 akçe vazife ile müezzinlik yapan Mehmed'in vefatı ile yerine Mehmed Halife ismindeki kişinin ve 1729'da yevmî 3 akçe ile duâgû görevini ifa eden Mehmed b. Abdülaziz'in ölmesi ile yerine Hindiye adlı şahsın Mardin kadısı nâibi Mevlana Seyyid Hüseyin'in talebi doğrultusunda getirildiği ifade edilmektedir⁶¹⁹. 1808 senesinde Câmi-i Kebîr evkafından yevmî 7 akçe ile dersiâm olan Mustafa Kâmil'in vefatı üzerine oğlu -kayıtlarda kendi oğlu anlamında sulbî tabiri ile geçmektedir- İsmail İzzet b. Mustafa Kâmil'e nâib Şefikzâde Şerîf Mehmed Sa'dullah'ın arzı ve Şeyhülislâm Mevlânâ Dürrizaâde es-Seyyid Abdullah Efendi'nin işaretiyle tevcih edilmiştir⁶²⁰. Aynı yıla ait bir başka kayıta Câmi-i Kebîr'in içinde bulunan el-Hâc Abdurrahman Paşa'nın yaptırdığı kütüphanede yevmî 20 akçe ile nısf-ı hâfız-ı kütüb

⁶¹⁴ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.78.

⁶¹⁵ Gündüz, *a.g.t.*, s.70.

⁶¹⁶ Göyünç, *a.g.e.*, s.107; M. 1564 senesine ait tahrir kaydında vakfın levazımat harcamaları yapmasından dolayı açık verdiği anlaşılmaktadır. Bk. Bizbirlik, *a.g.e.*, s.79.

⁶¹⁷ Murat Çağlayan, *Mardin Anıtsal Yapılarında Değişmişlik ve Özgünlük Sorunları*, (İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2017, s.42.

⁶¹⁸ Vakfın yıllara ait gelir gider durumunu gösteren detaylı tablo için bk. Bizbirlik, aynı yer.

⁶¹⁹ Çağlayan, *a.g.t.*, s.32.

⁶²⁰ *H.D.* No 533-102, s.219.

(kütüphane görevlisi) cihetindeki Mustafa'nın yerine vazife es-Seyyid Abdurrahman b. es-Seyyid Hebgel (?)'e verilmiştir⁶²¹.

1809 tarihli bir beratta yevmî 2 akçe ile kâtip, ser-mahfil, cüzhan, ihlâs-hânın görev yaptığı bilinmektedir⁶²². 14 Muharrem 1224/1 Mart 1809'de Câmi-i Kebîr evkafından almak üzere günlük 4 akçe ile kenef loğkeşi (helâ damına bakan görevli) cihetini yapan es-Seyyid Ebubekir ve es-Seyyid Hâlid adlı kardeşlerin çekilmesiyle vazifeye es-Seyyid Ahmed b. Ömer nâib el-Hâc Şerîf Abdullah'ın arzıyla getirilmiştir⁶²³. 3 Cemazeyilahir 1278/6 Aralık 1861 tarihinde Ulu Cami evkafının mütevellisi Ahmed Efendi b. Hacı Salih Efendi ile Mardin Kale Cami evkafı mütevellisi Salih b. İlyas arasında iki vakfa ortak olarak akar şeklinde yazılan hamamın gelirleri hususunda bir anlaşmazlık yaşanmıştır⁶²⁴. Bu anlaşmazlık neticesinde 16 hisseden 8 hissesi Ulu Cami vakfına, 8 hissesi de Kale Cami vakfına verilmesi uygun görülmüştür⁶²⁵. 14 Rabiulevvel 1246/2 Eylül 1830'da Câmi-i Kebîr vakfının mütevellisi, günlük 4 akçe alan Mehmed Salih Halife'dir⁶²⁶. 1847-1852 yıllarına ait 217 Numaralı şer'iyye sicilinde Câmi-i Kebîr'de Mehmed Efendi b. Hâcî Ahmed Efendi adındaki şahsın 8 akçe ile ferrâşlık, 3 akçe ile seyfdârlik ve 8 akçe ile vâ'izlik görevlerini yaptığı kaydı bulunmaktadır⁶²⁷. 9 Zilhicce 1264/6 Kasım 1848 tarihinde Cami evkafının muhasebecisi es-Seyyid eş-Şeyh Mûsâ b. eş-Şeyh'in yerine es-Seyyid Yusuf Sıdkı Efendi b. es-Seyyid Ömer Şevk Efendi getirilmiştir⁶²⁸. 29 Safer 1274/6 Kasım 1848 tarihli sicil kaydında Câmi-i Kebîr'in mütevellisi olarak Ahmed Efendi b. Hacı Salih Efendi gösterilmektedir⁶²⁹. 25 Cemazeyilevvel 1275/31 Aralık 1858'de ise Ulu Cami'de imâmet vazifesini Mesud Efendi b. Abdullah Efendi icra

⁶²¹ H.D. No 533-102, s.219. Burada bashi geçen Câmi-i Kebîr'in Mardin Ulu Cami olduğu düşünülmektedir. Lakin aynı isme sahip mahallenin olma ihtimali de bulunmaktadır.

⁶²² Bahsi geçen ihlâs-hân Seyid Ebubekir b. Seyid Mustafa'nın vefatı üzerine bilâ-veled olmasından ötürü yerine Seyid Mehmed Selim b. Seyid Hacı Gafur tayin edilmiştir. Bk. Eken, a.g.m., s.242.

⁶²³ H.D. No 533-102, s.220. Çalışmada çevirinin sadece Câmi-i Kebîr kısmının verilmesi uygun görüşmüştür. Yazılan kaydın Câmi-i Kebîr'den sonraki tam çevirisi şu şekildedir: Yiğid Ahmed mescid-i şerifinde iki akçe ile müezzin ve iki akçe ile muhâsib ve yine medine-i mezbûrede Hoca Ahmed evkafından bâ-mu'ayyene ile nâzırı olan es-Seyyid Ebubekir ve Es-Seyyid Hâlid nâm karındaşların ferağlarından es-Seyyid Ahmed b. Ömer'e nâ'ibi el-Hâc Şerîf Abdullah arzıyla tevcih buyruldu.

⁶²⁴ Sevim Sağlam, 244 Numaralı Mardin Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirmesi) (Hicri 1277-80 /Miladi 1860-63), (BATÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman 2014, s.106-109.

⁶²⁵ Sağlam, a.g.t., s.109.

⁶²⁶ EV.MH. 1148. 25.

⁶²⁷ Mehmet Dilmen, 217 Numaralı Mardin Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi, (MAÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin 2020, s.156.

⁶²⁸ Dilmen, a.g.t., s.171.

⁶²⁹ Dilmen, a.g.t., s.214; Şemsettin Atayoğlu, 249 Numaralı Mardin Şer'iyye Sicil Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, (MAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin 2017, s.81. Atayoğlu, ele almış olduğu bu çalışmada bahsi geçen Hicrî tarihin çevirisini 8 Ekim 1858 olarak vermektedir. Lakin TTK'nin çevirme klavuzu esas alındığında verilen bu tarih yanlıştır. Esas doğru olan tarih metinde verilir.

etmektedir⁶³⁰. H.1278/M.1861-1862 ve H.1279/M.1862-1863 senelerinin Câmî-i Kebîr vakfının mütevellisi olan Ahmed Efendi tarafından tutulan muhasebe kaydı şu şekildedir:

Tablo IX - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Câmî-i Kebîr Vakfının H.1278 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁶³¹

Yaşanan çekirge istilasından dolayı arazinin verimsizleşmesi ve mahsul elde edilememesi Mardin sancağına bağlı Havâs-ı Hümâyûn nahiyesindeki Dikûk köyünün 4'te 1 hissesinden alınan bedel	Kuruş
Dükkân be-dest-i Ali icârı (Ali adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	100
Dükkân be-dest-i Mustafa icârı (Mustafa adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	80
Dükkân Tütüncüoğlu icârı (Tütüncüoğlu adıyla bilinen kişiden alınan dükkân kirası)	100
Dükkân Tütüncü icârı (Tütüncü dükkânının kirası)	100
Dükkân Attar Sado icârı (Baharatçı/Aktar Sado'nun dükkânından alınan kira bedeli)	0
Dükkân Attar Tomi icârı (Baharatçı/Aktar Tomi'nin dükkânından alınan kira bedeli)	100
Dükkân Attar Şeyh Musa icârı (Baharatçı/Aktar Şeyh Musa'nın dükkânından alınan kira bedeli)	100
Dükkân Numan Kahveci icârı (Kahveci dükkânını işleten Numan adındaki kişiden alınan kira bedeli)	200
Dükkân Osi icârı (Osi adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	300
Dükkân Ali icârı (Ali adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	350
Dükkân Hüseyin icârı (Hüseyin adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	150
Dükkân Molla Ahmed icârı (Molla Ahmed adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	400
Dükkân Mehmed Emin icârı (Mehmed Emin adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	400
Dükkân Molla Bekir icârı (Molla Bekir adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	400
Dükkân Ali icârı (Ali adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	0
Dükkân Hasan icârı (Hasan adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	200
Dükkân Ahmed icârı (Ahmed adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	240
Dükkân Şeyh Musa icârı (Şeyh Musa adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	50
Dükkân Sahaf icârı (Sahaf dükkânından alınan kira bedeli)	50
Dükkân Seyyid Ömer icârı (Seyyid Ömer adındaki şahıstan alınan dükkân kirası)	400
Dükkân Amos icârı	250
Dükkân Hüseyin icârı	0
Hamam-ı câmi' on iki pay/hisse iki payın/hissenin bedeli	833
Hamam Hızır icâr-ı senevî	65
İki hisse Câmî-i Kale	35
Yekûn	4993

İcâre-i Bağçe Rişmil ⁶³² ve Kabala âb-ı zemîn-i vakf-ı mezbûr	Kuruş
İcâr-ı bağçe-i Cani seneviye	24
İcâr-ı bağçe-i Hanin(?) seneviye	12
İcâr-ı bağçe-i Şeyh seneviye	8
İcâr-ı bağçe-i Kahya seneviye	4,5
İcâr-ı bağçe-i Hacı Hızır seneviye	12
İcâr-ı bağçe-i Sulu seneviye	9
İcâr-ı bağçe-i Ahmed seneviye	5
İcâr-ı bağçe-i Hacı Ahmed seneviye	7
İcâr-ı bağçe-i Şemdin seneviye	9
İcâr-ı bağçe-i Hacı Mustafa seneviye	12
İcâr-ı bağçe-i seneviye	12
Yekûn	114,5

İcâr-ı zemîn-i hâne ve dekâkîn müfredâtı (Hane ve Dükkânların Ayrıntılı Listesi)	Kuruş
İcâr-ı hâne-i Lulu Abdurrahman seneviye	5
İcâr-ı hâne-i Ali Baba seneviye	6
İcâr-ı hâne-i Bekir bin Hüseyin seneviye	24
İcâr-ı hâne-i Sadullah seneviye	15
İcâr-ı hâne-i Şeyh Musa seneviye	1,5
Dükkân der-sûk-ı Kazaz câmi'-i mezbûr	6

⁶³⁰ Atayoğlu, a.g.t., s.100.

⁶³¹ EV.d. 17509. 18-19, Numro 34.

⁶³² Mardin'deki Yeşilli ilçesinin eski ismi olduğu tahmin edilmektedir.

Dükkân Kazaz Hüseyin icâr-ı seneviye	2
Dükkân Kazaz Ali icâr-ı seneviye	4,5
Dükkân-ı haffâf icâr-ı seneviye	2
Dükkân-ı Abdülbâkî icâr-ı seneviye	4
Dükkân-ı Abdülkerim berber icâr-ı seneviye	4
Dükkân-ı Millüzâde icâr-ı seneviye	4
Dükkân-ı Hacı İbrahim icâr-ı seneviye	5
Dükkân-ı Kâsım icâr-ı seneviye	1,5
Dükkân- Hacı Hızır icâr-ı seneviye	8
Dükkân-ı haffâf icâr-ı seneviye	10
Dükkân-ı kazaz Hacı Davud icâr-ı seneviye	2
İcâr-ı âb-ı zemîn-i hamam	3,5
Yekûn	106

Vezâ'if ve mesârifât (Personel ve Ücretleri)	Kuruş
Vazife-i mütevellî ve cüzhan nâzır ve duâgû	72
Vazife-i tevliyet Salih Efendi	90
Vazife-i vâ'iz Mehmed Hulusi Efendi	57
Vazife-i cüzhan ve muallimi sıbyân	24
Vazife-i İmâm ve hatîb Abdullah Efendi	120
Vazife-i duâgû ve cüzhan Ahmed Efendi	15
Vazife-i ser-mahfil Abdurrahman Efendi	45
Vazife-i cüzhan Hacı Hasan	15
Vazife-i imâm-ı sâni seneviye	9
Vazife-i ferrâş Molla Yusuf	15
Vazife-i nâzır ve vâiz Şeyh Yusuf	27
Vazife-i câbî Derviş Efendi seneviye	6
Vazife-i câbî Hacı Ömer seneviye	9
Vazife-i nâzır Nazzâr seneviye	24
Vazife-i kâtib Mehmed Salih seneviye	33
Vazife-i müezzîn ley1-i nehâr Hâfız İsmail	500
Vazife-i kennâs ve bevvâb	124
Vazife-i kandildâr Mehmed seneviye	125
Yekûn	1310
Mum bahâ (Masraf/Bedel/Ücret)	160
Kerm bahâ (Asma Masrafı/Bedeli/Ücreti)	120
... keşâne	300
Süpürge bahâ	100
Hasır bahâ	165
Zeyt bahâ (Zeytinyağı Masrafı/Bedeli/Ücreti)	215
Müezzîn-i Cuma	15
Mu'in-i eytâm (Yetimlere Yardım Eden)	9
... 'l-gasl	157,5
Hamam masrafı	395
Minareye tahta	87,5
Kapılar tamiri	185
Keçe bahâ	132
Kandile tel bahâ	95
Hâfız ve vâizlere döşek	75
Sahrâlar tamiri	112
Câmi'in su yolu tamiri	235
Hücre duvarlarının tamiri	167,5
Kandil ve minareye tahta bahâ	84
Dekâkin tamiri (Dükkânların tamiri)	511
Ma'âş-ı muharrer ve harc-ı muhâsebe	448
Yekûn	3770

El-mîzân	Kuruş
Vâridâtı (Gelir)	4997
Mesârifâtı (Gider)	3770
Fazla-i vakf (Fazla Para)	1227

Tablo X - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Câmî-i Kebîr Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁶³³

Mardin sancağına bağlı Havâs-ı Hümâyûn nahiyesindeki Dikûk köyünün 4'te 1 hissesinden alınan bedel	Kuruş
Dükkân-ı Neccâr Ali seneviye	100
Dükkân-ı Lulu Mustafa seneviye	60
Hâlî (Tenha/Boş) Dükkân-ı tütüncü seneviye	0
Bu dahî Dükkân-ı tütüncü seneviye	0
Dükkân-ı tütüncü Sado seneviye	80
Dükkân-ı Attar Lulu	100
Dükkân-ı Ata Toma seneviye	100
Dükkân-ı tütüncü Şeyhmus seneviye	80
Dükkân-ı kahve 2 bâb (adet) seneviye	200
Dükkân-ı kasab İvaz seneviye	200
Dükkân-ı Bakkal Ömer seneviye	200
Dükkân-ı Hasan seneviye	150
Dükkân-ı Ahmed Şalaf (?) seneviye	400
Dükkân-ı kazaz ⁶³⁴ Mehmed Emin seneviye	400
Dükkân-ı kazaz Bekir seneviye	400
Dükkân-ı bakkal Ali seneviye	150
Dükkân-ı bakkal Hami seneviye	200
Dükkân-ı Şeyhmus seneviye	90
Dükkân-ı sahaf seneviye	30
Dükkân-ı Seyyid İsa seneviye	200
Dükkân-ı Amos seneviye	250
Dükkân-ı helvacı seneviye	48
Câmî'ü'l-hamam on iki pay/hisseden iki payın/hisseninin bedeli	1500
Dükkân-ı Hacı Hızır seneviye	65
Diğer hisse-i Câmî'-i Kal'a seneviye	35
Yekûn	6018

İcâre-i Bağçe Rişmil ve Kabala âb-ı zemîn-i vakf-ı mezbur	Kuruş
İcâr-ı bağçe-i Cani seneviye	44
İcâr-ı bağçe-i Hanin(?) seneviye	12
İcâr-ı bağçe-i Şeyh seneviye	8
İcâr-ı bağçe-i Kahya seneviye	4,5
İcâr-ı bağçe-i Hacı Hızır seneviye	12
İcâr-ı bağçe-i Ahmed Çelebi seneviye	9
İcâr-ı bağçe-i Ahmed seneviye	5
İcâr-ı bağçe-i Hacı Ahmed seneviye	7
İcâr-ı bağçe-i Şemdin seneviye	9
İcâr-ı bağçe-i Hacı Mustafa seneviye	12
İcâr-ı bağçe-i Vaziye seneviye	12
Yekûn	114,5

İcâr-ı zemîn-i hâne ve dekâkîn seneviyeleri (Hane ve Dükkânların Yıllık Geliri)	Kuruş
İcâr-ı hâne-i Lulu seneviye	5
İcâr-ı hâne-i Ali Baba seneviye	6
İcâr-ı hâne-i Bekir bin Hüseyin seneviye	24
İcâr-ı hâne-i Sadullah seneviye	15
İcâr-ı hâne-i Şeyhmus seneviye	1,5
İcâr-ı Dükkân-ı vakf-ı Hameyn der-sûk-ı Kazazlar	6
İcâr-ı Dükkân-ı Kazaz Hüseyin seneviye	2
İcâr-ı Dükkân-ı Hacı Ali Ağa seneviye	4,5
İcâr-ı Dükkân-ı Hacı Ali Ağa seneviye	2
İcâr-ı kahve ayn-e'l-gasl seneviye	4
İcâr-ı Dükkân-ı berber seneviye	4

⁶³³ EV.d. 17509. 19-20, Numro 35.

⁶³⁴ İpekçi.

İcâr-ı Dükkân-ı İbrahim seneviye	5
İcâr-ı Dükkân-ı Neccâr Kâsım seneviye	1,5
İcâr-ı Dükkân- Hacı Hızır seneviye	8
İcâr-ı Dükkân-ı Abdülvehhâb seneviye	10
İcâr-ı Dükkân-ı Hacı Davud seneviye	2
İcâr-ı âb-ı zemîn-i hamam	3,5
Yekûn	106

Vezâ'if ve mesârifât (Personel ve Ücretleri)	Kuruş
Vazife-i mütevellî ve cüzhan ve nâzır seneviye	72
Vazife-i tevliyet Salih seneviye	90
Vazife-i vâ'iz Mehmed Hulusi Efendi seneviye	57
Vazife-i cüzhan Said Efendi seneviye	24
Vazife-i İmâm ve hatîb Abdullah Efendi seneviye	24
Vazife-i duâgû ve cüzhan Ahmed seneviye	15
Vazife-i ser-mahfil Abdurrahman Efendi seneviye	45
Vazife-i cüzhan Hacı Hasan seneviye	15
Vazife-i imâm-ı sâni seneviye	90
Vazife-i ferrâş Molla Hüseyin seneviye	15
Vazife-i vâiz ve nâzır Şeyhmus seneviye	97
Vazife-i câbî Derviş Efendi seneviye	6
Vazife-i diğer câbî Hacı Ömer seneviye	9
Vazife-i nâzır Nazzâr Molla Mustafa seneviye	24
Vazife-i kâtib Mehmed Salih seneviye	33
Müezzin leyl-i nehâr Hâfız İsmail ve Molla İsmail	500
Vazife-i kennâs ve bevvâb Es-Seyyid İbrahim seneviye	124
Vazife-i kandildâr Mehmed seneviye	125
Yekûn	1310
Su bahâ	160
Kerm bahâ	120
... keşâne	300
Süpürge bahâ	100
Hasır bahâ	165
Zeyt bahâ	215
Müezzin-i Cuma	25
Mu'in İmam Molla Mehmed	9
Mesârif-i hamam	715
Kapılara keçe ve tahta	112
Cam-ı kandil bahâ	75
Mesârif-i minare	115
Mum-ı kebîr ve sagîr	230
Mesârif-i dekâkin	720
Câmi'in su yolu ve anbar tamirine	315
Ma'âş-ı muharrer ve harc-ı muhâsebe	255
Yekûn	3988

El-mizân	Kuruş
Vâridâtı	6018
Mesârifâtı	3988
Fazla-i vakf	3030

18247 numaralı evkaf defterinde de Mardin Ulu Cami vakfının H.1279 senesine ait muhasebesi yer almaktadır. Verilen muhasebe şu şekildedir:

Tablo XI - 18247 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Câmî-i Kebîr Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁶³⁵

Câmî-i Kebîr Vakfı Mütvellisi Ahmed'in H. 1279 Senesine Ait Muhasebesi	Kuruş
Mardin sancağına bağlı Havâs-ı Hümâyûn nahiyesindeki Dikük köyünün 4'te 1 hissesinden alınan bedel	750
Vâridâtı	750
Ma'âş-ı muharrer ve harc-ı muhâsebe	90
Der-zimmet-i müteveli (Müteveliye kalan para)	660

1832 yılında Osmanlı merkez güce karşı gerçekleşen isyanda patlatılan bombalar yüzünden Ulu Cami'nin büyük bir tahribata uğradığı ve geniş çaplı bir tadilattan geçtiği bilinmektedir⁶³⁶. 1900'da caminin onarım gördüğü ifade edilmektedir⁶³⁷. 1967 senesinde Mardin müftülüğü olarak faaliyet gösteren cami 1968'de tahliye edilmiştir⁶³⁸. Verilen tüm bilgiler ve vakfiyesinden hareketle Ulu Cami'nin tek bir yapı şeklinde inşa edilmediği aksine bir külliye gibi cami, medrese, ahır, dükkânlar vb. birçok yapıyı bağlantılarla kendisine bağladığı görülmektedir. Ulu Cami olarak tabir edilse de külliye nitelendirilmesi yapı için daha uygundur. Bundan dolayı Ulu Cami Anadolu'da inşa edilen diğer yapılara kılavuzluk etmiştir. Günümüzde hala ibadete açıktır.

2.3.2.2.2. Şeyh Aban (Libben) Melik Mansur Mescidi

Mardin'deki Koçhisar köyünde bulunan mescidin bânisinin Melik Mansur Necmeddin Gazi olduğu vakfın isminden anlaşılmaktadır. İnşa tarihi ise XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başı olarak verilmektedir⁶³⁹. 1523 senesine ait tahrir kaydında vakfın Harabü'l-mesâ köyünden hububat gelirinin yarısı 2018 akçe –diğer yarısı Şehidiye Medresesi evkafına aittir- ve gayrimenkul kiralalarının –Koçhisar köyündeki 1 değirmenin kira bedeli 800 akçe- akar olarak gösterildiği yekûn 2818 akçe ve giderleri personel ücretleri –günde 7 buçuk akçe verilmekle hitâbet, imâmet, müezzin, tevliyet cihetleri- ile levazımat masrafları şeklinde ifade edildiği anlaşılmaktadır⁶⁴⁰. 1564'e gelindiğinde ise gelirlerin arttırıldığı ve vakfın fazla verdiği bilgisine ulaşılmaktadır. XVI. yüzyılın sonlarına doğru ise personel sayısının üç olduğu

⁶³⁵ EV.d. 18247. 3.

⁶³⁶ Albert Gabriel, *Şarkî Türkiye'de Arkeolojik Geziler*, Çev. İdil Çetin, Ankara 2014, s.37; Çağlayan, a.g.t., s.15.

⁶³⁷ Çağlayan, a.g.t., s.43.

⁶³⁸ Bizbirlik, a.g.e., s.79.

⁶³⁹ Bilgicioğlu, a.g.mad., s.50.

⁶⁴⁰ Gündüz, a.g.t., s.72.

görülmektedir⁶⁴¹. 12 Rabiulahir 1075/2 Kasım 1664 tarihinde Melik Mansur Cami'nin serabdarlığını yapan Mehmed adındaki kişinin beratı geçersiz sayılarak göreve Hüseyin isimli şahıs tevcih edilmiştir⁶⁴². 4 Zilhicce 1256/27 Ocak 1841'de vakfın mütevelliliğini yapan el-Hâc Mehmed Halife b. Abdülkadir'in vefatı ile boş kalan vazifeye nâib Abdülhamid Efendi'nin arzıyla her yönden ehliyetli ve bu işe uygun görülen dört oğluna ortak bir şekilde verilmiştir⁶⁴³.

17 Şevval 1282/5 Mart 1866 tarihinde vakfın mütevellileri olan es-Seyyid Halil Sıtkı ve Abdurrahim tarafından kaleme alınan ve Siirt ile Mardin Evkâf müdürünün onayı bulunan gelir kaydı şu şekildedir: 4'te 1'lik hissesi olan Harâbü'l-Mâ(?) köyünün bağlı olduğu Kiki Çerkan-Çırgan nahiyesinden 875 kuruş, 4'te 1'lik hissesi olan Resm-i Hamam köyünün bağlı olduğu Kiki mezbur nahiyesinden 875 kuruş alınmak üzere toplam 1750 kuruş sandığa teslim edilmiş ve mütevelliler tarafından alınmıştır⁶⁴⁴. 6 Zilkade 1283/12 Mart 1867 tarihinde yazılan müteveli Abdurrahim'in mührünü taşıyan belgede ise 4'te 1'lik hissesi olan Harâbü'l-Mâ(?)'dan 760 kuruş, 4'te 1'lik hissesi olan Resm-i Hamam'dan 760 kuruş olmak üzere toplam 1520 kuruş gelir; 169 kuruş personel maaşları ve 42 kuruş 35 para harcı muhasebe olmak üzere yekûn 211 kuruş 35 para gider kaydedilmiştir⁶⁴⁵. 1520 kuruştan gider olarak gösterilen 211 kuruş 35 para çıkartıldığında ise kalan 1308 kuruş 5 para vakfın mütevellisine teslim edilmiştir. Her iki belge karşılaştırıldığında gelirlerin bir sonraki sene bir miktar düştüğü anlaşılmaktadır. 19 Kanunusani 1328/1 Şubat 1913 yazılış tarihli metinde eski eserlerden olduğu anlaşılan Koçhisar'da Melik Mansur Câmî-i Şerîf'in tamiratına dair Evkâf Nezareti'nden istenen izne cevaben gönderilen belgede keşif belgesinin yapının aslî unsurlarını bozacağı için kabul edilmediği ve aslî unsurun bozulmaması için tekrardan bir keşif yapılması gerektiği bildirilmiştir⁶⁴⁶. Yapının günümüze ulaşan kısımlarından biri mescit şeklinde kullanılmaktadır⁶⁴⁷. Aynı isimle Gül Mahallesi'nde bir medresenin bulunduğu belirtilmekteyken araştırma konusunun ana kaynakları olan arşiv belgelerinde medrese ile ilgili bir kayda rastlanılmamıştır.

⁶⁴¹ XVI. yüzyıla ait vakfın gelir ve gider tablosunun detaylı hali için bk. Bizirlik, *a.g.e.*, s.218.

⁶⁴² BOA, (AE.SMMD.IV), Defter No. 81/9600.

⁶⁴³ EV.ZMT. 135; oğullarının isimlerinden transkribe edilebilenler Abdurrahman, Halil ve İbrahim isimleridir. Bk. EV.MH. 1148. 25.

⁶⁴⁴ EV.MH. 1161. 85.

⁶⁴⁵ EV.MH. 1260.

⁶⁴⁶ EV.MH.TİK. 136. 127.

⁶⁴⁷ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.167; H. Arslan, *a.g.t.*, s.73.

2.3.2.2.3. Bâbü's-sûr (Melik Mahmud) Cami

Cami, Mardin'in doğu kısmında Savur Kapısına giden yol üstünde inşa edilmiştir⁶⁴⁸. Kitabelerden hareketle yapının adını Melik Mânsur Ahmed'in babası Melik Sâlih Şemseddin Mahmud'dan aldığı söylenebilir⁶⁴⁹. Genel kanı ise caminin XIV. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edildiğidir⁶⁵⁰. Melik Mahmud'un bu camide defnedildiği verilen bilgiler arasındadır⁶⁵¹. Caminin minaresi Abdullah Ağa tarafından 1801 senesinde yaptırılmıştır⁶⁵².

Arşiv kaynakları incelendiğinde cami hakkında daha detaylı bilgi edinilmiştir. 1518 yılına ait tahrir kaydında gelirlerin gayrimenkul kiralari giderlerin ise üç kişilik personel ücreti olduğu ve yıllık gelir gider durumunda küçük bir miktar fazla verdiği, 1523 senesinde ise Musul Atabeyi Bedreddin Lü'lü'nün bir dükkân ve beş bağ; Melik Mahmud'un ise on dört dükkân ve Bâb-ı Savur civarındaki vakfettiği bağın halen camiye ait evkaflar arasında olduğu görülmektedir⁶⁵³. Bu seneye ait gelirlerin bir önceki döneme göre arttığı ve personel sayısının dörde çıktığı kaydedilmiştir⁶⁵⁴. Vakıf, 1526 senesinde 2391 akçe, 1540 yılında 3072 akçe, 1565'te ise 3736 akçe vâridâta sahiptir⁶⁵⁵. XVI. yüzyılın sonunda ise vakfın ismi "*Vakıf-ı Mescid-i Melik Mahmud*" şeklinde geçmektedir⁶⁵⁶.

1 Ramazan 1139/22 Nisan 1727'de Melik Mahmud Cami'sinde günlük 3 akçe ile kenif ferrâşlığı (tuvalet temizliği) yapan Ömer ismindeki kişinin ölmesi üzerine yerine el-Hâc Mustafa tayin edilmiştir⁶⁵⁷. 1770/1771 tarihli hurufat defterinde Recep ayında yevmî bir akçe ile ferrâş, yevmî bir akçe ile kennâs⁶⁵⁸, yevmî bir akçe ile bevvâb ve yevmî bir akçe ile vekkâd(?) olan Seyyid Ali'nin ölmesi üzerine yerine Seyyid Ömer'in getirilmesi ile ilgili bir kayıt yer almaktadır⁶⁵⁹. 1773 senesinde ise yevmî 2 akçeye imam ve yevmî 2 akçe ile hatiplik yapan Ahmed adlı şahsın vefatı nedeniyle bahsi geçen vazifelere kardeşi İbrahim

⁶⁴⁸ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.109; Göyünç, *a.g.e.*, s.107; H. Arslan, *a.g.t.*, s.71; Bizbirlik, *a.g.e.*, s.83.

⁶⁴⁹ Banisinin Mansûr Ahmed olduğu da söylenmektedir. Bk. Bulduk, *a.g.e.*, s.227.

⁶⁵⁰ Bilgicioğlu, *a.g.mad.*, s.48; Abdulgani Efendi yapım yılını 1363 olarak vermektedir. Bk. Bulduk, aynı yer.

⁶⁵¹ Kâtip Ferdi, Melik Mahmud'un 1366/1367 senesinde öldüğünü ve Bâbü's-sûr yakınında inşa ettiği camide defnedildiğini yazmaktadır. Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.24; Dolapönü, *a.g.e.*, s.57; Hüsâmiye Medresesine gömüldüğü de verilen bir başka bilgidir. Bk. Dolapönü, aynı yer.

⁶⁵² Bulduk, aynı yer.

⁶⁵³ Göyünç, *a.g.e.*, s.108, Lülû'nün vakfetmiş olduğu dükkândan alınan yıllık kira bedeli 120 akçe, Melik Mahmud'un vakfettiği 14 dükkândan yıllık 1121 akçe, 4 parça bağın kirasından ise 970 akçe olmak üzere yekûn 2391 akçe gelir elde edilmiştir. Bk. Gündüz, *a.g.t.*, s.70.

⁶⁵⁴ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.83-84.

⁶⁵⁵ Göyünç, aynı yer.

⁶⁵⁶ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.84.

⁶⁵⁷ *H.D.* No 1128, s.117.

⁶⁵⁸ Süpürgeci veya çöpçüdür.

⁶⁵⁹ *H.D.* No 1149, s.23.

getirilmiş⁶⁶⁰. 1803 yılına ait bir başka belgede günlük 3 akçe ile cüzhan, günlük 3 akçe ile câbi, günlük 2 akçe ile kennâs, günlük 2 akçe ile bevvâblık yapan El-Hac Ömer adındaki kişinin vefat etmesi üzerine oğlu İbrahim'in aynı vazifeleri ifa etmek için yerine getirildiği bilgisi mevcuttur. 1847-1852 yıllarına ait 217 Numaralı şer'iyeye sicilinde yer alan bir kayıttan hareketle camide imâmet görevini yapan şahsın Ali Efendi b. Osmân Efendi olduğu anlaşılmaktadır⁶⁶¹. 27 Zilkade 1274/9 Temmuz 1858 tarihinde Melik Mahmud Cami vakfının gelirlerinden olan Vadi's Sefa olarak adlandırılan arazideki üzüm bağından alınması gereken kiranın temin edilemediği anlaşılmış ve gereken meblanın vakfın mütevellisi Müftizâde Mehmed Hulusi Efendi b. Hacı Ahmed Efendi'ye verilmesi istenmiştir⁶⁶². 6 Zilhicce 1278/4 Haziran 1862 senesine ait şer'iyeye sicili kaydında Elmas Hatun binti Abdullah Halil adındaki kişinin birkaç malını vakfettiği ve bu vakfın evladından evladına devredilmesini kız çocuğu kalmadığı vakitte Bâbü's-sûr Cami'sine dönmesini istediği belirtilmektedir⁶⁶³. Cami, günümüze kadar gelerek işlevine devam etmektedir.

2.3.2.2.4. Abdüllatif (Latifiye) Cami

Mardin'de Cumhuriyet Meydanı'nda yer alan cami 1371 senesinde Melik Sâlih'in oğlu veyahut azatlı köle emir Abdüllatif tarafından yaptırılmıştır⁶⁶⁴. Günümüze ulaşan minaresini ise 1845 yılında Musul valisi Gürcü Mehmet Paşa inşa ettirmiştir⁶⁶⁵. Emir Mansûr Ahmed bu camiye defnedilmiştir⁶⁶⁶. Artuklu hâkimiyetinde camiye ait sahanlıktan mahkeme alanı olarak faydalanıldığına dair bir bilgi mevcuttur⁶⁶⁷.

Yapıya ait vakfiye kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin çevirisi şu şekildedir: “...*Sultan Şehid Melik Muzaffer Fahrü'd-dünya ve'd-din Ebu'l-Me'âlî Davud'un vakfettiği şeydir. Zağfan Köyü ve Muhammed(iyye) Köyünün tamamı, ...ve Midyat Dağına bakan sulak bostan ve mezkûr yerde Mansûriyye adlı sulak arazi parçası, Madak/Mazak(?) şehri dışındaki içinde ceviz*

⁶⁶⁰ Eken, a.g.m., s.242.

⁶⁶¹ Dilmen, a.g.t., s.167.

⁶⁶² Atayoğlu, a.g.t., s.153-154.

⁶⁶³ Sağlam, a.g.t., s.170.

⁶⁶⁴ Oğlu olduğunu iddia eden kaynaklar için bk. Kâtip Ferdi, a.g.e., s.47; Abdulgani Efendi, Melik Sâlih'in oğlu Latif veyahut Latif adına babasının 1369 senesinde yapıyı inşa ettirdiğini belirtmektedir. Bk. Bulduk, a.g.e., s.232; krş. Melik Sâlih ve Melik Kara Arslan dönemlerinde hizmette bulunmuş biri olduğunu söyleyen bilgilerde mevcuttur. Bk. Karaçam, a.g.t., s.192; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.100-101; Göyünç, a.g.e., s.108; Bizirlik, a.g.e., s.76; tam adı Abdüllatif b. Abdullah şeklinde yazılmıştır. Bk. Gündüz, a.g.t., s.70-71.

⁶⁶⁵ H. Arslan, a.g.t., s.71; Bizirlik, aynı yer; Kâtip Ferdi, aynı yer; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.101; krş. İsmi'nin Mehmet Teyyâr Paşa olduğu söylenmektedir. Bk. Bulduk, a.g.e., s.233.

⁶⁶⁶ Kâtip Ferdi, a.g.e., s.48; Melik Sâlih'in de defnedildiği belirtilmektedir. Bk. Bulduk, a.g.e., s.76.

⁶⁶⁷ Fasih Dinç, *235 Nolu Şeriye Sicil Defterine Göre Mardin*, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2007, s.12.

ağaçlarının bulunduğu sulak arazi parçası, oradaki Ayı Arazisi(?),..., arazisinde Çomak(?)...içinde zeytin ağaçlarının bulunduğu sulak arazi parçası,...diye isimlendirilen Na'kar Tell(?), -Ağaçların adeti 125'tir- İçinde ... ağaçları bulunan arazi parçası,...Deyrû'l-Zağferan, kuzeyinde Menâzir evi (adak evi) (?), Menârik(?) ve bir mızrak boyu kuzeyinde Küruf(?) Hanı, bir mızrak boyu batısında cami ve ev ve mezkûr yerdeki Numân eş-Şavnibiti/Şavenbiti(?) arkı ve iki dükkân ve o ikisinden kible tarafındaki dükkânda bulunan tahıl...sulak arazi parçası...içinde ağaçların bulunduğu...Gaffar Karye(?) diye bilinen sulak arazi parçası,...sulak arazi parçası,...un..., Un Hanı mahallindeki...Argun'daki(?) dağıtım(?) yeri, caminin üstündeki vakıf çarşının kiblesindeki cami vakıfları...Un Hanı mahallesindeki Munzur Taş ve...,...diye bilinen Fusûr(?) Köyünün batısındaki mekanın mürûreti(?), mezkur cami mahallesindeki ev. Abdullah oğlu Hasan'ın kızı Hatune, doğu camisinin kapısındaki yenilenmiş çarşısı...müştemilatından 18 dükkânı....vakfetti(?). Muhammed el-Haymî diye bilinen ve eski değirmenin...mülhakatından...Bostan Vadisi...diye bilinen...un hanı mahallindeki... 'nın oğlu Emir merhum Şeyh Muhammed'in kızı kerem sahibi yüce İl Kutluğ Hatun...772(1370/1371) yılında.⁶⁶⁸ Kitabede verilen bilgiler doğrultusunda Melik Dâvud, Hatune ve İl Kutluğ Hatun adlarında üç vâkıfın bulunduğu görülmektedir. Dâvud'un kimliği açısından soru işaretleri olsa da bu kişinin Mardin Artuklu kolunda belli bir müddet hükümdarlık yaptığı ve 1376 senesinde ölmesi ile idareye geçen Mecdüddin İsâ'nın babası olduğu kabul edilmiştir. Diğer iki isim olan Hatune ve İl Kutluğ⁶⁶⁹ adındaki şahısların kim oldukları ise netleştirilememiştir. Muhtemelen zaman içerisinde kendilerine ait birtakım yerleri bahsi geçen camiye vakfetmelerinden hayırsever kişi olarak tabir edilebilecek iki birey olduğu kanısına varılabilmektedir. Ayrıca cami vakfının gelirleri yıllar içerisinde artmıştır.

1518 senesine ait bir tahrir kaydında akarların gayrimenkul kiralardan oluştuğu yer alırken gider olarak ise 5 tane personelin maaşları gösterilmektedir⁶⁷⁰. 1523'de ise gelirlerin 5 parça bağdan alınan yıllık kira bedeli 1670 akçe, 9 adet dükkânın kira bedeli 1092 akçe ve iki köyden tahsil edilen malikâne hissesi 400 akçe olmak üzere yekûn 3162 akçe şekildedir. Giderler ise günlük 5 akçe ile imâmet ve tâaziyet, günlük 1 akçe ile tevliyet, günlük 2 akçe ile nezâret ve biri günlük 1 akçe diğeri günlük 1 buçuk akçe alan vazifeleri bilinmeyen 2 adet personel olmak üzere günlük yekûn 11.5 akçe şeklinde belirtilmiştir⁶⁷¹. Bir önceki döneme kıyasla gelirlerin yükseldiği ve personel sayısının arttığı bilgisine ulaşılmaktadır. Sonraki

⁶⁶⁸ Karaçam, a.g.t., s.195-196.

⁶⁶⁹ Hüseyin Karaçam, bu şahsın Sultan İsâ'nın annesi olabilme ihtimalinden bahsetmektedir. Bk. Karaçam, a.g.t., s.197.

⁶⁷⁰ Bizbirlik, a.g.e., s.76.

⁶⁷¹ Gündüz, a.g.t., s.71.

yıllara ait vâridâtına bakıldığında beş kıt'a bağ, 9 dükkân ve bir tanesi harap olmuş iki köyden 1526 senesinde 3162 akçe, 1540 yılında 4046 akçe, 1565'de ise 5013 akçe elde edildiği görülmektedir⁶⁷². 3 Rabiulevvel 1007/4 Ekim 1598 tarihinde cami imamının Mevlana Muhammed olduğu bilinmektedir⁶⁷³. 5 Ramazan 1007/1 Nisan 1599'da ise caminin imâmet ve tevliyet cihetlerini Molla Mehmed adındaki şahıs icra etmektedir⁶⁷⁴.

1714 senesinde caminin temizlik görevini yerine getiren İsmail adlı kişinin yaşlanması üzerine yerine Abdulkadir ismindeki şahsın tayin edildiği, 1817 yılında ise cami bünyesinde Seyid Hüseyin adındaki birinin günlük 2 akçe ile cüzhanlık görevini yaptığı bilinmektedir⁶⁷⁵. 29 Cemazeyilevvel 1262/19 Mayıs 1846'da caminin temizlik işleri için 1261 senesine ait 80 kuruşluk bir masraf çıkartılmış ve bu masrafın Evkâf-ı Hümâyûn hazinesinden temin edilmesine karar verilmiştir⁶⁷⁶. 13 Rabiulahir 1270/13 Ocak 1854'de cami vakfının mütevellisi Şeyh Osman'ın 1269 senesi için kaleme aldığı muhasebe kaydında Nusaybin'e bağlı iki köyden alınan 715 kuruşluk gelire 100 kuruş indirim yapıldığı ve toplam 615 kuruş alındığı ifade edilmiştir⁶⁷⁷. 7 Zilhicce 1279/26 Mayıs 1863 tarihinde Latifiye Cami'nin hatibinin Abdüllatif Efendi b. Dervîş Ömer Efendi olduğu verilen bir şer'iyye sicili kaydından anlaşılmaktadır⁶⁷⁸. H.1279'a ait Evkâf müdürü Hurşid Efendi'nin alınan vergilerden vakıflara tahsis edilecek olan ödenek ile ilgili vakıf mütevellilerine vermiş olduğu H.1278 senesinin muhasebe kaydı mevcuttur. Latifiye Cami vakfının mütevellisi es-Seyyid Eyüb Sıdkı Efendi tarafından tutulan muhasebe kaydında 1383,5 kuruşun Mardin mal sandığından temin edildiği yazmaktadır⁶⁷⁹. 11 Kanunuevvel 1282/23 Aralık 1866 tarihli tutulan muhasebe kaydında vakfın mütevellisinin Bekir Efendi olduğu öğrenilmektedir. Ayrıca bahsi geçen yılın gelir ve giderleri şu şekilde belirtilmiştir:

Tablo XII - Latifiye Câmi'i Şerîfi Vakfının H.1282 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁶⁸⁰

	Kuruş
Nusaybin'e bağlı Latifiye köyünden alınan 4'te 1 hisse	2562 Kuruş 30 Para
Tel(?) köyünden/mezrasından temin edilen gelir	121 Kuruş 20 Para
Yekûn	2684 Kuruş 10 Para

⁶⁷² Göyünç, *a.g.e.*, s.108; M.1564 senesine ait gelirlere bakıldığında köy sayısının 3'e çıktığı ve diğer gayrimenkullerin artış gösterdiği anlaşılrken vakfın giderlerini karşılayamayıp açık verdiği bilgisine ulaşılmaktadır. Yıllara ait personel, gelir ve gider durumlarının detaylı tablosu için bk. Bizbirlik, *a.g.e.*, s.77.

⁶⁷³ Günay, *a.g.t.*, s.53.

⁶⁷⁴ Günay, *a.g.t.*, s.110.

⁶⁷⁵ Eken, *a.g.m.*, s.243.

⁶⁷⁶ *EV.SRG.* 363.

⁶⁷⁷ *EV.MH.* 435. 44.

⁶⁷⁸ Sağlam, *a.g.t.*, s.223.

⁶⁷⁹ *EV.MH.* 1028. 81.

⁶⁸⁰ *EV.MH.* 1254. 74.

El-mesârifât	Kuruş
Personel Maaşları	79 Kuruş
Harcı Muhasebe	25 Kuruş 30 Para
Yekûn	104 Kuruş 30 Para
El-Mîzân	Kuruş
Vâridâtı (Gelir)	2684 Kuruş 10 Para
Mesârifâtı (Gider)	104 Kuruş 30 Para
Mütevelliye Teslim Edilen Miktar	2579 Kuruş 20 Para

6 Cemazeyilevvel 1302/21 Şubat 1885’de Latifiye Cami’sinin yevmî 1 akçe ile mütevellisi olan Adem Safvetî Efendi’nin vefatıyla yerine es-Seyyid Hafız Ali Efendi’nin getirilmesi uygun görülmüş ve bu tevcihin yapılmasından evvel önceki senelerin muhasebe kayıtları gözden geçirilmiş ve vakfa ait bir vakfiyenin olmadığı tespit edilmiştir⁶⁸¹. 25 Mayıs 1305/6 Haziran 1889 tarihinde yazılan bir arzuhal belgesinde es-Seyyid Abdulcabbar b. es-Seyyid Derviş Ömer, bu yazıyı yazmasından 10 sene önce -1205- babasının vefat ettiği ve babasının camide imâmet ve hitâbet cihetlerini 50 seneye yakın yaptığını belirttikten sonra kardeşleri Abdüllatif ile Abdülfettâh’ın da öldüğünü, kendisinin ise 1301 senesinden belgenin yazıldığı tarihe kadar bahsi geçen görevleri verilen bir mazbata ile icra ettiğini açıklamıştır. Belgenin devamında ise Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti’nden kendisine berat verilmesini talep etmiştir⁶⁸². 19 Kanunuevvel 1327/1 Ocak 1912 tarihli belgede caminin kubbesinin tamir ve yenilenmesi için 12.350 kuruş masraf çıktığı merkeze bildirilmiştir⁶⁸³. Bu belgenin önemi XX. yüzyılın başlarına kadar yapının işlevine devam ettiğini göstermesidir. Cami, günümüze kadar gelebilen Artuklu yapılarından bir tanesidir.

2.3.2.2.5. Süleyman Paşa (Molla Hari) Cami

Mardin merkezinde Şehidiye adlı mahallede yer almaktadır⁶⁸⁴. Artukluların son dönemlerinde yapıldığı düşünülmektedir⁶⁸⁵. Günümüze kadar birçok onarıma uğramıştır.

⁶⁸¹ EV.MKT. 1310. 40.

⁶⁸² EV.MKT. 1603. 65.

⁶⁸³ EV.MH.TİK. 123. 33.

⁶⁸⁴ H. Arslan, a.g.t., s.71.

⁶⁸⁵ Bilgicioğlu, a.g.mad., s.48.

2.3.2.2.6. Silvan (Meyyâfârikîn) Ulu Cami

Eyyûbî Cami olarak da bilinmektedir. Bu durumun yaşanmasındaki en büyük sebep Eyyûbî devrinde caminin büyük bir kısmının tamir ettirilmesi olmalıdır. Yapıya ait inşa kitabesinden hareketle Necmeddin Alpî'nin yaptırdığı bir eser olarak kabul edilmektedir⁶⁸⁶. Yapı birden fazla onarım görmüş olduğu için orijinal hali hakkında net bilgi bulunmamaktadır⁶⁸⁷. Günümüze kadar gelebilmiştir.

2.3.2.2.7. Kızıltepe (Düneysir) Ulu Cami

Artuklu şehirleri arasında ticaret merkezi olarak geçen Düneysir'de yer alan bu yapının kitabesinden inşasına Yavlak Arslan devrinde başlanıldığı ve onun ölümü ile 1204 senesinde kardeşi Artuk Arslan döneminde tamamlatıldığı öğrenilmektedir⁶⁸⁸. Caminin en dikkat çekici özelliği inşası sırasında iki farklı renk taşın kullanılmasıyla ortaya çıkan taş işlemleridir⁶⁸⁹. Geniş bir avluya sahiptir. Bunun nedeni ise Düneysir'de herhangi bir kervansarayın olmamasından dolayı bu kısmın o amaç niyetiyle kullanılması olabilir. Caminin avlusunun temizlenmesiyle iki köşesinde minare kalıntılarına rastlanması Mardin Ulu Cami ile birlikte yapılmış olan çifte minareli medrese olması açısından önemlidir⁶⁹⁰. Zaman içerisinde ahır görevi görerek aşırı tahribe uğrayan caminin taşlarından bir kısmı sökülmüş ve başka yerlerde kullanılmıştır⁶⁹¹. Albert Gabriel, bölgeyi ziyaret ettiği dönemde -1930 ile 1940'lı seneler- caminin çok kötü bir durumda olduğunu ifade etmektedir⁶⁹². Sonraki dönemlerde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarım görmüştür.

⁶⁸⁶ Eser, *a.g.t.*, s.20; Karaçam, *a.g.t.*, s.142; krş. Necmeddin Alpî devrinde inşa ettirilmediği sadece onarımlar yaptırıldığı belirtilmektedir. Bk. Yıldız, *a.g.t.*, s.59.

⁶⁸⁷ Yavuz, *a.g.t.*, s.369.

⁶⁸⁸ Karaçam, *a.g.t.*, s.156; Dolapönü, *a.g.e.*, s.50; Alptekin, "Artuklular", s.417; H. Arslan, *a.g.t.*, s.70; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.84; Abdüsselâm Uluçam, "Kızıltepe Ulucamii" mad., *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s.105.

⁶⁸⁹ Oktay Aslanapa, *Türk ve İslâm Sanatı*, III, İstanbul 1971, s. 57. Bu açıdan Zengîlerin mimari yapısıyla benzerdir. Bk. H. Arslan, aynı yer.

⁶⁹⁰ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.80.

⁶⁹¹ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.79; I. Dünya Savaşı sırasında taşların sökülerek Ermeni kiliselerinde yapı malzemesi olarak kullanıldığı söylenmektedir. Bk. İbrahim Artuk, *Dunaysir'da Artuk Oğullarının Ulu Camii*, Ankara 1946, s.167.

⁶⁹² Gabriel, *a.g.e.*, s.57.

2.3.2.2.8. Şeyh Şeyhullah Cami

Mardin merkezdeki Şeyh Şeyhullah Mahallesi'nde yer almaktadır⁶⁹³. Yapıya dair mimarî unsurların Artuklu geleneği ile özdeşleşmesinden hareketle Artuklu devrinde inşa ettirildiği düşünülmektedir. Yapılış tarihi net olmamakla beraber XIV. yüzyıl olarak sınıflandırabilecek bünyesinde yazlık namazgâh, medrese, çeşme ve avluyu barındıran bir yapıdır⁶⁹⁴. 1808 yılına ait bir hurufat kaydında Şeyh Şeyhullah Cami evkafından almak üzere yevmî 2 akçe ile imâmet (imamlık), yevmî 2 akçe ile hitâbet (hatip) ve yevmî 5 akçe ile nâzır olan Ebubekir'in görevinden çekilmesiyle vazifelere Âmid nâibi Şefizâde Şerîf Mehmed Sa'dullah'ın arzıyla es-Seyyid Mahmud'un tevcih edildiği yer almaktadır⁶⁹⁵. Aynı kaydın yanında bulunan der-kenarda es-Seyyid Mahmud'un Cemazeyilahir 1226/Haziran-Temmuz 1811 yılında vefat ettiği yazmaktadır. 3 Şaban 1274/19 Mart 1858 tarihine ait şer'îyye sicili kaydında yevmî 2 akçe ile mütevellî olan es-Seyyid Hızır b. el-Hâc Salih'in geride çocuğu kalmadan ölmesi üzerine yeğeni es-Seyyid Abdülkadir b. Mahmud'un ilgili vazifeye getirildiği yazmaktadır⁶⁹⁶. 1950 senesinde yapılan tamirat sayesinde yapıya mescit kısmı eklenmiştir.

2.3.2.2.9. Mardin Kale Cami

Hızır Cami olarak da adlandırılan yapı Artukluların kuruluş devrinde inşa edilmiştir⁶⁹⁷. Bânisi hakkında bir bilgi olmamasına karşın 1285-1309 yılları arasında emir II. Necmeddin Gazi tarafından mihrabının yenilendiği kitabesinden bilinmektedir⁶⁹⁸. Camiye ait minarenin çok uzun olduğu lakin zaman içerisinde minareye ait taşların sökülerek başka inşaatlarda kullanıldığı kaydedilmektedir⁶⁹⁹. Arşiv kaynakları doğrultusunda 1714 yılında camide ferrâşlık görevini yapan Aziz adlı kişinin vefat etmesi sonucu yerine Molla Bekir isimindeki birinin getirildiği ve 1815 senesinde mütevellilik yapan Seyid Abdülaziz b. Salim'in vefatı ile yerine oğlu Seyid İlyas'ın tayin edildiği bilinmektedir⁷⁰⁰. 18 Recep 1259/14 Ağustos 1843 tarihine ait bir il'âmda Kale Cami vakfından almak üzere yevmî 5 akçe vazife ile nâzır olan Seyyid Mahmud'un vefat etmesiyle yerine evladlarından hak eden kişi olarak es-Seyyid Mahmud

⁶⁹³ Bulduk, *a.g.e.*, s.231; Birgül Açıkyıldız Şengül, "Mardin Mimarisinin Bilinmeyen Bir Kesiti: Şeyh Şeyhullah Camii", *Vakıflar Dergisi*, 49, Ankara 2018, s.43.

⁶⁹⁴ Şengül, *a.g.m.*, s.54.

⁶⁹⁵ *H.D.* No 533-102, s.219.

⁶⁹⁶ Atayoğlu, *a.g.t.*, s.119.

⁶⁹⁷ Hasan Hüseyin Palabıyık, *Yaygın Din Eğitimi Kurumu Olarak Camilerin Sosyo-Kültürel Hayata Etkileri (Mardin Örneği)*, (NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2013, s.38.

⁶⁹⁸ Göyünç, *a.g.e.*, s.93; Bulduk, *a.g.e.*, s.234.

⁶⁹⁹ Göyünç, *a.g.e.*, s.93-94.

⁷⁰⁰ Eken, *a.g.m.*, s.243.

Halife'nin getirilmesi uygun görülmüş ve merkezden bu husus ile ilgili bir berat talebinde bulunulmuştur⁷⁰¹.

Kale Cami evkafının gelirleri arasında bir hamamın olduğu H.1278/M.1861-1862 ve H.1279/M.1862-1863 yıllarının kaydının tutulduğu Evkaf defterinden öğrenilmektedir. Vakfın mütevellisi Salih tarafından verilen bilgiden 1278 senesinde 833 kuruş, 1279 yılında 1500 kuruş, ayakkabıcı dükkânlarından kira bedeli olarak 10 kuruş alındığı bunlara ek olarak 1277 senesinden vakfa kalan 366,5 kuruş fazla para ile toplam 2709,5 kuruş gelirin olduğu lakin 147 kuruş masraf ücretinin çıkartılmasıyla yekûnun 2562,5 kuruş ettiği öğrenilmektedir.

Tablo XIII - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Mardin Kale Câmî'i Şerîfi Vakfına Bağlı Olan Hamamın H.1278 ve H.1279 Senelerine Ait Muhasebe Kaydı⁷⁰²

Câmî'-i Kebîr hamamının on iki hisseden itibaren iki hissenin bedeli	Kuruş
Vâcib-i sene 78	833
Vâcib-i sene 79	1500
78 ve 79 senelerinin yekûnu	2333
İcâr-ı dekâkin-i haffâf (Ayakkabı dükkânının kira bedeli)	10
Yekûn	2343

El-mîzân	Kuruş
Vâridâtı	2343
Binde altmış iki buçuk hesâbıyla mürettebâtı	147
Sene 77 senesinden fazla-i vakf zam-şod (1277 Senesinden vakfa kalan fazla para)	366,5
	2562,5

Verilen bu bilgiler doğrultusunda caminin ibadet görevini XIX. yüzyılın sonlarına kadar icra ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra ise kale boşaltılmış ve cami bakımsızlıktan yıkılacak duruma gelmiştir. 18 Cemazeyilevvel 1320/23 Ağustos 1902 tarihinde yazılmış bir belgede Kale Cami'nin tamamen yok olduğunu bundan dolayı da onun arazisine cami vakıflarından gelen gelirleri aktarmak üzere mektep inşa ettirileceği yazmaktadır⁷⁰³. Yukarıda ifade edildiği gibi cami günümüze kadar gelememiştir.

⁷⁰¹ EV.BKB. 134.

⁷⁰² EV.d. 17509. 4, Numro 4.

⁷⁰³ EV.MKT. 2761. 108.

2.3.2.2.10. Şeyh Mahmud Turkî Mescidi

Necmeddin Mahallesi'nde yer alan bu mescidin 1925 ile 1930 senelerinde sadece minaresinden bir kısmının durduğu ifade edilmektedir. Yapının Artuklu dönemine ait olduğu söylenirken XV. yüzyıl yapılarından biri de olabileceği belirtilmektedir⁷⁰⁴. Bânisi ve yapılma tarihi ile ilgili herhangi bir kaydı bulunmayan bu mescidin 1523 senesine ait tahrirde iki köyün malikâne hissesi ile gayrimenkul kiralaları gelir olarak geçerken giderlerin çoğu personellere ve levazımatlara harcandığı anlaşılmaktadır⁷⁰⁵. Vakıf vâridâtının Mardin'de 3 dükkân, 9 parça bağ ile Kavs ve Harâbü'd-darb köylerinin ¼'lük hububat hisselerinden toplam 1526 senesinde 1170 akçe, 1540 yılında 3178 akçe, 1565'te ise 5514 akçe olduğu kaydedilmektedir⁷⁰⁶. 9 Zilkade 1110/9 Mayıs 1699 tarihinde Şeyh Mahmud Turkî Mescidi vakfının nâzırı Osman'ın ölmesi üzerine vazifeye evlâd-ı vâkıftan Seyyid Ebubekir, Mardin nâibi Yusuf'un arzıyla getirilmiştir⁷⁰⁷. Recep 1184/Ekim-Kasım 1770'te Şeyh Mahmud Turkî Cami'nde yevmî iki akçe ile müezzîn olan Şeyh Mustafa'nın vefatı ile oğlu Şeyh Ahmed'e; aynı tarihe ait yevmî dört akçe ile imam olan Seyyid Şeyh Mustafa'nın ölmesi ile oğlu Seyyid Şeyh Mehmed'e boş kalan vazifeler nâib Seyyid Mustafa arzıyla tevcih edilmiştir⁷⁰⁸. 1800 senesine ait bir beratta vakıfta câbilik vazifesini yapan evlâd-ı vâkıftan Seyid İbrahim'in bilâ-veled ölmesi üzerine yerine yine evlâd-ı vâkıftan kardeşi Seyid Abdullah'ın getirildiği yer almaktadır⁷⁰⁹. 8 Şaban 1262/1 Ağustos 1846'da günlük 2 akçe ile bevvâb olan Seyyid Ahmed b. İsmail Halife'nin vefatıyla yerine oğlu es-Seyyid Ebû Bekir Halife tayin edilmiştir⁷¹⁰. 1 Cemazeyilahir 1273/27 Ocak 1857'de yevmî 2 akçe ile cibâyet ve nezâret görevlerini ifa eden es-Seyyid Ömer Halife b. es-Seyyid Abidin'in vefatı üzerine yerine eski Mardin müftüsü olan Yusuf Sıtkı Efendi getirilmiştir⁷¹¹.

H.1279'a ait Evkâf müdürü Hurşid Efendi'nin alınan vergilerden vakıflara tahsis edilecek olan ödenek ile ilgili vakıf mütevellilerine vermiş olduğu H.1278 senesinin muhasebe

⁷⁰⁴ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.199. Alpay Bizbirlik, 1518 senesindeki tahrir de vakfın yer almadığını söylemektedir. Bk. Bizbirlik, aynı yer.

⁷⁰⁵ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.199-200; Kavs ve Harâbü'd-darb köylerinin rub'u hububat hissesinden 2853 akçe, Mardin'deki 3 dükkandan alınan kira bedeli 120 akçe ve Mardin'e bağlı yerlerden 9 parça bağın kira bedeli 1170 akçe olmak üzere yekûn 4143 akçedir. Giderleri ise günlük 11 buçuk akçe verilmek üzere imâmet, müezzîn, nezâret, cibâyet, tevliyet ve vazifesi bilinmeyen 2 adet cihetlerdir. Bk. Gündüz, *a.g.t.*, s.72.

⁷⁰⁶ Göyünç, *a.g.e.*, s.109.

⁷⁰⁷ BOA, (İE.EV), Defter No. 27/3135.

⁷⁰⁸ H.D. No 1149, s.23.

⁷⁰⁹ Eken, *a.g.m.*, s.245.

⁷¹⁰ Bahsi geçen Seyyid Ahmed'in aynı zamanda Kasım Padişah vakfında günlük 10 akçe ile duâgû olduğu da verilen diğer bir bilgidir. Bk. EV.BKB. 174.

⁷¹¹ EV.MH. 591. 4.

kaydı mevcuttur⁷¹². Buna göre vakfa bir köyden temin edilen 25 kuruş verilmiştir. H.1278/M.1861-1862 senesinde mütevellî vekili olan evlâd-ı vâkıfdan vakf-ı mezkûrun câbisi bulunan Mardin Müftüsü Yusuf Sıdkı Efendi tarafından hazırlanan muhasebe şu şekildedir:

Tablo XIV - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Şeyh Mahmud Turkî Mescid-i Şerîfi Vakfının H.1278 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁷¹³

	Kuruş
Bahsi geçen senede yaşanan çekirge istilasından mahsul elde edilememiştir Mardin sancağına bağlı Havâs nahiyesindeki Tusi köyünden bir buçuk hisselik bedel	0
Bu dahî Mardin sancağına bağlı Havâs nahiyesine bağlı Harâb el-Medri (?) köyünün 4'te 1'lik hisse bedeli	0
Yekûn	0

El-mesârifât (Giderler)	Kuruş
Vazîfe-i mütevellî Abdulfettâh Efendi seneviyesi	12
Vazîfe-i nâzır ve câbî Yusuf Sıdkı Efendi senevî	12
Vazîfe-i imâmet ve hitâbet Şeyh Ahmed Efendi	12
Vazîfe-i tevliyet Bekir Efendi	3
Vazîfe-i saraydâr Ahmed Efendi	6
Ücret-i sıbyân ve hâdim	360
Loğkeşlik ücreti	120
Sarrâciye mesârifî (Deri işleri)	370
Sene-i sâbıkdan duyûn-ı vakf	44
Ma'âş-ı uharrer ve harc muhâsebesi	0
Yekûn	939

El-mizân (Toplam)	Kuruş
Mesârifât	939
Vâridâtı	25
Deyn-i ale'l-vakf (Vakfın vermiş olduğu açık, borç)	914

Çekirge istilasının zarar verdiği diğer bir vakıf Şeyh Mahmud Turkî Mescidi'dir. Yukarıda belirtildiği gibi herhangi bir gelir elde edilememiştir. Lakin muhasebe sonunda yapılan değerlendirmede vâridât kısmına 25 kuruş yazılmıştır. Bahsi geçen bu 25 kuruşluk gelirin nereden temin edildiği ise defterde ifade edilmemiştir. 26 Rabiulahir 1281/28 Eylül 1864 tarihinde günlük 4 akçe ile imâmet cihetini yürüten es-Seyyid Şeyh Ali b. es-Seyyid Mustafa'nın vefatıyla görev oğlu Şeyh Numan'ın rızası dâhilinde diğer oğlu Şeyh Mustafa Efendi'ye tevcih edilmiştir⁷¹⁴. Cami günümüze gelememiştir.

2.3.2.3. Medreseler

Eğitime oldukça önem veren Artuklular, hâkimiyet kurdukları birçok belde medrese yaptırmışlardır. İnşa edilen medreselerde İslâmî ilimlerin yanında tıp, matematik ve felsefe

⁷¹² EV.MH. 1028. 81.

⁷¹³ EV.d. 17509. 9, Numro 25.

⁷¹⁴ EV.MKT. 265. 4.

dersleri de verilmiştir⁷¹⁵. Artuklulara ait ilk medrese 1122 tarihinde İlgazi'nin kardeşi Halep valisi Süleyman b. Abdüşebbar b. Artuk tarafından Halep'te inşa ettirilmiştir⁷¹⁶. Halep'te Sunnîlik üzerine yapılan ilk medrese olan bu yapının inşası sırasında bölgedeki Şîî kesim sıkıntı çıkartmış ve her gece gizli gizli medresenin yapılan kısımlarını yıkmışlardır. Bu durum üzerine Süleyman, alevîlerin lideri olan Şerif Zuhre b. Ali'nin nüfuzundan istifade ederek medreseyi inşa ettirebilmiştir⁷¹⁷.

2.3.2.3.1. Hatuniye Medresesi

Sitti Radviyye/Radaviyye olarak da isimlendirilen ve Mardin şehrinin Gül mahallesinde bulunan medrese Kutbüddin II. İlgazi'nin saltanatı sırasında annesi, Necmeddin Alpı'nın eşi olan Sitti Radviyye/Raziyye tarafından iki katlı bir şekilde inşa ettirilmiştir⁷¹⁸. Kutbüddin II. İlgazi vefat ettiğinde bu medreseye defnedilmiştir⁷¹⁹. 1206 senesinde ise Artuk Arslan tarafından aynı isimle anılan bir mescit yaptırılmıştır⁷²⁰. Medresenin Anadolu'da inşa edilen açık avlulu medreselerin ilki olması yapıyı son derece kıymetli yapmaktadır⁷²¹. Yapıya ait medresenin güney kısmındaki girişin doğusunda yer alan türü vakfiye olan kitabesi bulunmaktadır⁷²². Kitabeden hareketle medrese vakfının gelirlerinin güney kısmında yer alan hamamın kirası, Mardin'de Benâbîl olarak bilinen boyahane ve Hüseyi mezrası, Mardin'de Nakrû'l-Kehf şeklinde tanınan bölge, Mardin'de Mor Hisâs/Hassâs Manastırı ve o çevredeki mekânların haracı ile okunamamış bir havalinin veyahut mekânın bedelleri olduğu öğrenilmektedir⁷²³. Bahsi geçen gelirlerin Artuk Arslan'dan önce idarede olan Yavlak Arslan tarafından vakfettirildiği ve sonrasında Artuk Arslan'ın vakfiyenin yazdırılmasını emrettiği de kitabe sayesinde anlaşılmaktadır⁷²⁴. Vakfiye kitabesinde yer alan “...*bu mübarek Hatuniye Medresesine... Şâfiî talebelere (fukahâ) (eğitim?) ve icazet (verilmesi için)...*”⁷²⁵ kısmından medresede eğitim alan öğrencilerin mezhepleri hakkında bir bilgi elde edilebilmektedir. Lakin buradan hareketle medrese de tek mezhep üzerine bir eğitim anlayışı sürdürüldüğü kanısına

⁷¹⁵ Alptekin, “Artuklular”, s.417; Ali Bakkal, “İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXX/30, Şanlıurfa 2013, s.38.

⁷¹⁶ Turan, *a.g.e.*, s.231; krş. tarihin 1197 olduğu da belirtilmektedir. Bk. Artuk, *Artukoğulları*, s.62.

⁷¹⁷ Turan, aynı yer.

⁷¹⁸ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.37; H. Arslan, *a.g.t.*, s.72; Ahmet Acıduman-Kemal Tuzcu, “Meyyâfârikîn Bîmâristânı Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme”, *Belleten*, LXXX/289, Ankara 2016, s.752.

⁷¹⁹ Dolapönü, *a.g.e.*, s.46; Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.12.

⁷²⁰ Bulduk, *a.g.e.*, s.234-235.

⁷²¹ Bilgicioğlu, *a.g.mad.*, s.50; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.116.

⁷²² Karaçam, *a.g.t.*, s.160.

⁷²³ Karaçam, *a.g.t.*, s.161-162.

⁷²⁴ Karaçam, *a.g.t.*, s.162.

⁷²⁵ Karaçam, *a.g.t.*, s.161.

varmak doğru değildir. Artuklu medreseleri incelendiğinde eğitimin genel anlamda mezhepler arasında ayırım yapılmaksızın verildiği net bir şekilde görülmektedir.

1518'deki tahrir kayıtlarında vakfın gelirleri gayrimenkul kiralari, 2 köyün ve 1 mezra'anın –bahsi geçen mezranın adı Deyrû'l-Zağferan'dır- malikâne hisseleridir. Giderleri ise 7 kişilik personel ücretleri, öğrenci ciheti ve levazımat harcamalarıdır⁷²⁶. 1523 senesindeki tahrirde ise bir önceki dönem bahsi geçen mezra köy şeklinde kaydedilmiştir. Bu yıla ait yıllık gelir ise 9080 akçedir⁷²⁷. Gideri ise yevmî 25 akçe verilen personellerdir⁷²⁸. Vakfın sonraki dönem kayıtlarından hareketle hamamdan gelen kira, Benabil köyünün ¼ hububat hissesi, Deyr-i Zaferan'da bir bağ ve Nakr al-Kav mezrasından oluşmak üzere senelere göre toplam vâridâtı 1526 senesinde 9080 akçe, 1540 yılında 10.484 akçe, 1565'te ise 10.451 akçe şeklinde olduğu anlaşılmaktadır⁷²⁹. XVI. yüzyılın sonlarında vakıfta personel sayısı on beşe yükselmiştir⁷³⁰. 28 Zilhicce 1006/1 Ağustos 1598 tarihinde medrese vakfında mimar ve câbi olarak vazife yapan kişi Memi Çelebi b. Molla Zeynel'âbidin'dir⁷³¹. 28 Cemazeyilahir 1007/26 Ocak 1599 tarihinde medrese müderrisliğine 1 seneliğine günlük 15 akçe maaş ile Mevlana Mahmud tayin edilmiştir⁷³². 23 Şaban 1007/21 Mart 1599'da ise medresede müderrislik vazifesini İbrâhim Çelebi b. fahrû'l-kudat Mevlana Ahmed Efendi ifa etmektedir⁷³³. Verilen bu iki tevcih tarihine bakıldığında bahsi geçen bir yıllık süreç dolmamasına rağmen müderrislik görevini yapan şahsın değiştiği görülmektedir. Bunun arkasındaki sebep şahsın ölmesi, başka bir yere görevlendirilmesi veyahut görevini ifa edememesi olabilir. 1 Ramazan 1139/22 Nisan 1727'de Hatuniye vakfından günlük 3 akçe ile mutasarrıf olan Seyyid Hüseyin'e yeniden inayet buyrulmuştur⁷³⁴. Zilkade 1182/Mart-Nisan 1769 tarihinde günlük 5 akçe ile muîd⁷³⁵ olan Seyyid Hüseyin'in el çektirilmesiyle Seyyid Abdullah'a tevcih edilmiştir⁷³⁶. Aynı senede günlük 2 akçe ile noktacı olan Seyyid Hüseyin'in ölmesi üzerine yerine Abdülgafur isimli şahıs

⁷²⁶ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.309.

⁷²⁷ Radviyye Hamamı kira bedeli 7920 akçe, Benâbil köyü rub'u hububat hissesi 710 akçe ve bir bağdan elde edilen 450 akçe. Bk. Gündüz, *a.g.t.*, s.75.

⁷²⁸ Gündüz, *a.g.t.*, s.76.

⁷²⁹ Göyünç, *a.g.e.*, s.114.

⁷³⁰ Bizbirlik, aynı yer.

⁷³¹ Günay, *a.g.t.*, s.22-23.

⁷³² Günay, *a.g.t.*, s.289.

⁷³³ Günay, *a.g.t.*, s.108.

⁷³⁴ *H.D.* No 1128, s.117.

⁷³⁵ Müderrislerden sonra dersi tekrarlatan kişidir. Hakkında detaylı bilgi için bk. Sâmi es-Sakkâr, "Muîd" mad., *DİA*, XXXI, Ankara 2020, s.86-87.

⁷³⁶ *H.D.* No 1146, s.27.

getirilmiştir. Rabiulevvel 1184/Haziran-Temmuz 1770'de evkaftan temin edilmek üzere günlük 2 akçe ile cüzhan olan Seyyid Ahmed'in ölmesiyle göreve Seyyid Ali tayin edilmiştir⁷³⁷.

1813 tarihli hurufat defterinde vakfın mütevelliliğini yapan Seyid Ahmed b. Mehmed'in ölmesi ile oğulları Seyid Mehmed ile Seyid Mustafa'nın ortaklaşa görevi icra etmeleri ile ilgili bir kayıt yer almaktadır⁷³⁸. 14 Safer 1253/20 Mayıs 1837'de Hatuniye Medresesi vakfında yevmî 5 akçe vazife ile müfettişlik(?) cihetini icra eden Seyyîd Mehmed Emin Halife'nin bilâveled ölmesi üzerine göreve Seyyîd Ömer b. Seyyid Abîd Halife tayin edilmiştir⁷³⁹. 2 Zilhicce 1263/11 Kasım 1847'de Hatuniye Medresesi vakfının mütevellisi ve müderrisi günlük 19 akçe alan Mehmed Kemal Halife'dir⁷⁴⁰. Bu bilgiye ek olarak arşiv belgeleri arasında Hatuniye Medresesi'nde yevmî 19 akçe ile müderrislik yapan es-Seyyid Mehmed Necîb b. Seyyid'in vefatıyla yerine es-Seyyid Mehmed Kemal Halife'nin getirildiği ile ilgili bir malumat bulunmaktadır⁷⁴¹. Her iki belgenin de birbirini desteklemesi önemli bir ayrıntıdır.

1861/1862 senesinde Sitti Raziye Mescidi vakfının mütevellileri Molla Ömer, Hacı Mehmed ve Hacı Mustafa tarafından tutulan muhasebe kaydından hareketle H.1278 senesinde Mardin sancağına bağlı Etrak(?) nahiyesinin Benâbil köyünden 550 kuruş, İmrahan kazasına bağlı Germi köyünden 375 kuruş, gayrimenkul kiralardan 91,5 kuruş, H.1277 senesinden vakfa kalan 767,5 kuruş fazla para ile toplam 1784 kuruş gelirin olduğu lakin masraf ücreti olan 673,5 kuruşun çıkartılmasıyla yekûnun 1110,5 kuruş ettiği öğrenilmektedir. Aynı sene Hatuniye vakfından kurâ bedelâtı olarak 675 kuruş temin edilmiştir⁷⁴². Aynı seneye ait bir başka kayıta 675 kuruş gelir elde edildiği yazmaktadır⁷⁴³. H.1279'a ait Evkâf müdürü Hurşid Efendi'nin alınan vergilerden vakıflara tahsis edilecek olan ödenek ile ilgili vakıf mütevellilerine vermiş olduğu H.1278 senesinin muhasebe kaydı mevcuttur⁷⁴⁴. Bu kayıta Sitti Raziye vakfına 1. köyden 550, 2. köyden 375 kuruş olmak üzere toplam 925 kuruş verildiği öğrenilmektedir. 28 Şubat 1281/7 Mart 1866'da ise vakfın yıllık vâridâtının 3100 kuruş olduğu ifade edilmiştir⁷⁴⁵.

⁷³⁷ H.D. No 1146, s.27.

⁷³⁸ Eken, a.g.m., s.247.

⁷³⁹ EV.THR. 74. 33.

⁷⁴⁰ EV.MH. 1148. 25.

⁷⁴¹ Bu kaydın farklı bir yanı es-Seyyid Mehmed Necîb b. Seyyid, aynı zaman da İbrahim Bey Câmî-i Şerîf'inde yevmî 4 akçe ile imam ve hatiplik görevlerini de yerine getirdiğidir. Yerine gelen es-Seyyid Mehmed Kemal Halife ise hatiplik görevi dışındaki cihetlere tevcih edilmiştir. Bk. EV.BKB. 196.

⁷⁴² EV.d. 17509. 20, Numro 37.

⁷⁴³ EV.MH. 1028. 81.

⁷⁴⁴ EV.MH. 1028. 81.

⁷⁴⁵ EV.MH. 1161. 85.

Tablo XV - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Sitti Raziye Mescid-i Şerîfi Vakfının H.1278 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁷⁴⁶

	Kuruş
1278 senesinde Benabil köyünden alınan 4'te 1 hisse	550
İmrahan kazasına bağlı Germi köyünden alınan 4'te 1 hisse bedeli	375
Yekûn	925
İcârât-ı Musakkafât:	Kuruş
İcâr-ı hamam-ı Bâbü's-sur seneviyesi	24
İcâr-ı hâne-i mütevellî seneviyesi	1 krş 30 para
İcâr-ı hâne-i Ali Efendi	3,5
İcâr-ı hâne-i Ali Efendi	3 krş 30 para
İcâre-i kerm nefis-i Mardin der nahiye-i Gurs (Mardin'de bulunan Gurs nahiyesindeki asmadan alınan kira bedeli)	30
Yekûn	91,5
El-mesârifât	Kuruş
Vazîfe-i tevliyet-i Seyyid Ömer ve Hacı Mustafa ve Hacı Mehmed seneviyesi	6
Vazîfe-i kitâbet ve nezâret-i Mehmed Efendi seneviyesi	24
Vazîfe-i müezzîn-i İsmail Efendi	45
Vazîfe-i müezzîn ve imam ve kitâbet	250
Mesârif-i câmi'-i mezbûr	150
Ma'âş-ı muharrer ve harc muhâsebesi	
Kurâ bedelâtından	185
İcârâtdan	6
Fazlasından binde on Kuruş	7,5
	198,5
Yekûn	673,5
El-mizân	Kuruş
Vâridâtı	1016,5
77 senesi fazla-i vakf	767,5
	1784
Mesârif ve mürettebâtı	673,5
İşbu fazla-i vakf der-zimmet-i mütevellî (Müteveliye teslim edilen fazla para)	1110,5

⁷⁴⁶ EV.d. 17509. 4, Numro 5.

18247 numaralı evkaf defterinde Sitti Raziye vakfının H.1279 senesine ait muhasebesi yer almaktadır. Günümüze kadar ulaşan yapı müze olarak faaliyettedir.

Tablo XVI - 18247 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Sitti Raziye Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁷⁴⁷

Siti Raziye vakfının mütevellisi Molla Ömer'in tutmuş olduğu muhasebe	Kuruş
Habil(?) köyünden alınan 4'te 1 hisse	662,5
Mardin'deki Ömergan kazasına bağlı Gürümlü(?) köyünden alınan 4'te 1 hisse	250
Vâridâtı	912,5
Ma'âş-ı muharrer ve harc-ı muhasebe	114
Der-zimmet-i mütevellî (Mütevellîye teslim edilen para)	798,5

2.3.2.3.2. Taceddîn Mesud Medresesi

Mardin'e bağlı Kızıltepe ilçesinin 8 km kadar kuzeydoğusunda Harezm'de Zerkan Suyu kenarında inşa edilen Harzem medresesi olarak da adlandırılan yapının kitabesine göre 1211/1212 yılında Melik Artuk Arslan'ın azadlı Habeş kölesi Taceddîn Mesud b. Abdullah tarafından yaptırılmıştır⁷⁴⁸. Minaresini ise Melik İsâ inşa ettirmiştir⁷⁴⁹. Tahrir kayıtlarında medrese ve medreseye bağlı mescidin hakkında herhangi bir bilgi bulunmaması bu iki yapının işlevini önceki tarihlerde yitirdiğini düşündürmektedir. Günümüze gelemeyen yapının yerine köy camisi ve lojman inşa ettirilmiştir⁷⁵⁰.

2.3.2.3.3. Şehidiye Medresesi

Nasıriye olarak da bilinen Mardin'in merkezindeki ana cadde üstünde dik bir bayıra konumlandırılan medrese Artuk Arslan döneminde açık avlulu bir şekilde inşa ettirilmiştir⁷⁵¹. Medresenin içerisinde aynı adı taşıyan bir cami de bulunmaktadır⁷⁵². Bu yapının en önemli özelliği Artuklulara ait yapılan en büyük medrese olmasıdır. Bünyesinde 80 adet hücre

⁷⁴⁷ EV.d. 18247. 3.

⁷⁴⁸ Karaçam, *a.g.t.*, s.167-168; Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.191; Alptekin, "Artuklular", s.417; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.162.

⁷⁴⁹ Karaçam, *a.g.t.*, s.212.

⁷⁵⁰ Halil Akçay, "İbn İlâlmış'ın Târîhu Duneysir'inde Kızıltepe'nin Eğitim-Öğretim Mekânları", *The Journal of Mesopotamian Studies*, IV/2, Mardin 2019, s. 205.

⁷⁵¹ Dolapönü, *a.g.e.*, s.50; Bizbirlik, *a.g.e.*, s.306; Göyünç, *a.g.e.*, s.114-115. Abdulgani Efendi yaptırının Ahmed Nâsiruddin (Artuk Arslan) olduğunu ve 1240 senesinden önce inşa ettirildiğini yazmaktadır. Bk. Bulduk, *a.g.e.*, s.229; krş. Artuk Arslan yerine II. Necmeddin Gazi olduğu söylenmektedir. Bk. Bilgicioğlu, *a.g.mad.*, s.50; Alptekin, "Artuklular", aynı yer; İbrahim Artuk, "Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 2, İstanbul 1971, s. 66. II. Necmeddin Gazi'nin medreseye birtakım dükkan, bağ ve bahçeler, değirmen, Koçhisar'da bir han ve Hârezm'de bir boyahaneyi vakfettiği belirtilmektedir. Bk. Alptekin, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze*, s.192.

⁷⁵² H. Arslan, *a.g.t.*, s.72.

barındırmasından dolayı yapı Semanin olarak da adlandırılmıştır⁷⁵³. Yapıya şehidiye denilmesinin iki sebebi ise inşasından önce bölgede şehit mezarlarının bulunması ile Nizâmeddin Alp-kuş ve Lûlû'nun Artuk Arslan tarafından öldürüldüğünde bahsi geçen yerin doğu kısmına defnedilmesidir⁷⁵⁴.

Yapıya ait vakfiye kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin okunan kısımlarının çevirisi şu şekildedir: “...Sultan Şehid Melik Mansûr’un meşheddeki türbesinde bulunan son ferrâşlara...tertip üzere Kurân okuyanlara, şer’i ilimler ile uğraşanlara, tahsil gören ve orada iştigal eden medrese talebelerine, kurrâ,... sufilere(?),... Bu onun vakfettiği şeydir...Mardin dağı yakınındaki bağın tamamı, Ma’şer vadisinde...diye bilinen değirmen evi ve onun müştemilatının tamamı, Ma’şer vadisinde Yamâkiyye diye bilinen değirmen evinin tamamı,...Mardin dağında Büveyd diye bilinen değirmen evinin tamamı,...Keferu Rammân’da..., hamamın, Düneysir’de Hadfiyye(?) diye bilinen iki bahçenin tamamı, onlara bitişik hanın tamamı, Harzem’deki boyahane, Medrese önündeki Süknâ diye zikredilen...evin tamamı, ...’nın tamamı..., Harzem vadisinde ziraat alanları..., üzerindeki değirmen evi ve müştemilatının tamamının 4’te 3’ü, Harezm vadisindeki değirmen evinin tamamının 3’te 2’si, mezkur medresedeki...’nın tamamı, Mardin sahasındaki...bağının yarısının tamamı, Mardin’de Tell Kabân’daki ...yarısının tamamı, birbirine bitişik hamamın tamamı,...diye bilinen değirmenin tamamı,...ındaki değirmenin gelirleriyle birlikte 3’te 1’i, mezkur medresenin minaresi(?),... Sultan Melik Sa’id Necmü’d-dünya ve’-d-din’in yaptırdığı mezkur medresenin doğusundaki marangozlar çarşısının başındaki 16 dükkanın tamamı,...meşhed...12 dükkanın 3’te 1’i,...Şeyh...’nın türbesinde Kurân-ı Mescid’in okunmasını,..., üzere her gece ve sabah Kurân...,...iki mabedden biri olan Şâfiî mabedine sarf edilmesi(?) için her ay 40 dirhem, medresede meşgul olan..., ona hizmet için düzenlenmiş meşhed(?)... bu ...Mardin rıtlının tamamı, nâzırın gördüğü lüzum üzere...zikredilen..., her ayın ortasında 14 dirhem ve her gün yarım rıtl ekmek, her gün yarım rıtl ekmek...ferrâşın hepsi için... günde yarım rıtl ekmek ... dirhem 10... her ay 10 dirhem,...10 dirhem, yarım... rıtl...10 dirhem, 8(?) fincan buğday..., mübarek Ramazan’da ...1000 gümüş dirhem sayılması...”⁷⁵⁵ Kitabede bahsi geçen sultan Artuk Arslan’ın oğlu I. Necmeddin Gazi olmalıdır. Buradan hareketle yapının Necmeddin Gazi devrine ait olduğu ileri sürülmektedir. Lakin bu kitabe tek başına yeterli bir kanıt değildir. Büyük bir ihtimalle I. Necmeddin Gazi, vakfa ait bir vakfiye kitabesi oluşturulmasını emretmiş olmalıdır. Oluşturulan kitabede de kendi adına vakfettiği mülklerinde yer aldığı görülmektedir.

⁷⁵³ Kâtip Ferdi, a.g.e., s.42.

⁷⁵⁴ Artuk, “Diyarbakır ve Mardin”, s.68.

⁷⁵⁵ Karaçam, a.g.t., s.172.

Ayrıca kitabenin baş kısımlarında geçen Sultan Melik Mansûr Artuk Arslan'ın türbesinin onarımı ile ilgili yerler bahsi geçen yapının Necmeddin Gazi döneminden önceki bir devre ait olduğunun delilidir. Kitabe sayesinde edinilen önemli bilgilerden bir tanesi de vakfın gelir anlamında oldukça zengin bir vâridâta sahip olduğudur.

1518 senesine ait tahrir kaydında medrese vakfının gelirlerini köy mahsülleri ve gayrimenkul kiralari oluştururken gider olarak da 16 kişilik personeli ve 4 kişilik Şeyh Mahmud Türkî Mescidi ve Mescid-i Reyhani personeli ücretleri gösterilmektedir. Tüm bu bahsi geçen masraflara rağmen vakıf, az bir miktarda olsa yıllık gelir-giderinden fazla vermiştir. 1523 yılına gelindiğinde ise gelirlerin bir miktar düştüğü gözlemlenirken bir önceki dönemde ödenen Şeyh Mahmud Türkî Mescidi personel maaşlarının kaldırılması ile vakıf bir sıkıntı yaşamamıştır⁷⁵⁶. İlerleyen süreçte vakfın şehirdeki 32 dükkân, bir kervansaray, Kurs köyünde 3 değirmen, Bâb-ı cedîd, Kurs-ı ednâ ve Kabbâd köylerinden birer bağ, Ayn-ı Ferd, Harâbü'l-Mâ(?), Tel-Kur'a, Amışmış ve Za'ni köylerinde ¼ hububat hissesi olmak üzere senelere göre toplam vâridâtı 1526 senesinde 16.992 akçe, 1540 yılında 20.060 akçe, 1565'de ise 29.060 akçe şeklindedir⁷⁵⁷. 20 Şaban 1006/ 28 Mart 1598'de medresede müderrislik vazifesini icra eden Mevlana Hüseyin'in bir başka medreseye geçme talebi üzerine yerine Mevlana Himmet adındaki kişi getirilmiştir⁷⁵⁸. 3 Muharrem 1007/6 Ağustos 1598 tarihine gelindiğinde müderrislik cihetinin hâlâ Mevlana Himmet'te olduğu anlaşılmaktadır⁷⁵⁹. 28 Ramazan 1007/24 Nisan 1599 tarihinde günlük 4 akçe ücret ile kâtiplik görevini yapan Ali b. İsmail'in yerine Molla Ömer b. Molla Mehmed atanmıştır. Ayrıca aynı zaman diliminde medresede hitâbet cihetini Molla Abdulhalık, tevliyet görevini ise Emir Mehmed b. Kara Beg icra etmektedir⁷⁶⁰. XVI. yüzyıla ait son kayıtlarda ise vakfın personel sayısının 21 kişi olduğu görülmektedir⁷⁶¹.

259 Numaralı şer'iyeye sicilinde vakfın gelir kaynaklarından biri olarak zikredilen değirmenin yarı hissesinin Şafiizadelere ait olduğu ve değirmenin işletilmediği için yıkılmaya yüz tuttuğu belirtilmektedir. Diğer Şafiizadelere ait yarı hisseyi satın alan Hüseyin b. Şeyh Ali gereken tadilatı yaptırmış ve vakfa ait kısmını günlük 3 akçe olmak suretiyle iki buçuk seneliğine kiralamıştır. Değirmenin onarımı için harcadığı meblayı da ödeyeceği kira

⁷⁵⁶ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.307; gelirleri Mardin'deki 33 adet dükkandan 3216 akçe, 3 adet değirmenden 5520 akçe, 1 adet kervansaraydan 720 akçe, Kabbad ve Kurs-ı Edaa köylerindeki bağlardan 180 akçe, Mardin'de Bâb-ı Cedid'de yer alan bahçeden 500 akçe ve birtakım karyelerin rub'u hububat hissesinden 2820 akçe ve Harab'ül-Mâ karyesinin yarı hissesinden 4036 akçe olmak üzere yekûn 16.662 akçedir. Giderleri ise yevmi 44 buçuk akçe personellere harcanmaktadır. Bk. Gündüz, *a.g.t.*, s.76.

⁷⁵⁷ Göyünç, *a.g.e.*, s.115.

⁷⁵⁸ Günay, *a.g.t.*, s.250.

⁷⁵⁹ Günay, *a.g.t.*, s.24.

⁷⁶⁰ Günay, *a.g.t.*, s.117-118.

⁷⁶¹ Gelir ve giderlerin senelere göre dağılımı ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Bizbirlik, *a.g.e.*, s.308.

bedelinden kesmesi uygun görülmüştür⁷⁶². 1802 senesine ait hurufat defterinde “*medrese-i mezkûrda ders-i âmm olan Seyid Mehmed b. Zeynelabidin zide ilmuhunun yedinde berat olmağla...*” ifadesinden medresenin XIX. yüzyılda işlevine devam ettiği anlaşılmaktadır⁷⁶³. 1809 senesinde günlük 2 akçe ile medreseye bağlı camide cüzhan olarak görev yapan Seyid Ebubekir b. Seyid Mustafa’nın bilâ-veled (çocuksuz) vefatı ile yerine Seyid İsmail b. Mehmed Said tayin edilmiştir⁷⁶⁴. 22 Zilhicce 1253/19 Mart 1838’de Şehidiye Medrese ve Cami vakfının mütevellisi günlük 4 akçe alan eş-Şeyh Musâ Halife’dir⁷⁶⁵. 29 Recep 1257/16 Eylül 1841 tarihinde yevmî 5 akçe ile dersiâm olan Seyyid Mehmed Halife’nin bilâ-veled ölmesi üzerine yerine Seyyid İbrahim İzzet Halife getirilmiştir⁷⁶⁶.

H.1278/M.1861-1862 ve H.1279/M.1862-1863 yıllarının kaydının tutulduğu evkaf defterinde vakfın ismi “*Nâsırüddin eş-Şehîd*” olarak geçmektedir. H.1279’a ait Evkâf müdürü Hurşid Efendi’nin alınan vergilerden vakıflara tahsis edilecek olan ile ilgili vakıf mütevellilerine vermiş olduğu H.1278 senesinin muhasebe kaydı mevcuttur. Nâsırüddin eş-Şehîd vakfına 1. köyden 562,5 ve 2. köyden alınan 8 kuruş olmak üzere toplam 570,5 kuruşun Mardin mal sandığından temin edildiği yazmaktadır⁷⁶⁷. Vakfın mütevellisi Şeyh Musa’nın huzurunda tutulan kayıta 1278 ve 1279 senelerine ait gelir ve giderler şu şekildedir:

Tablo XVII - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Nâsırüddin eş-Şehîd Vakfı Şerîfin H.1278 ve H.1279 Senelerine Ait Muhasebe Kaydı⁷⁶⁸

	Kuruş
Mardin sancağına bağlı Sürekci kazasına tabi Zoli köyünün 4’te 1 hisse bedeli	562,5
Mardin sancağında Kiki Çerkan nahiyesine bağlı Şems köyünden alınan 4’te 1 hissenin çekirge istilası sonucu temin edilememesi	0
Bu dahî	0
Mardin sancağında Kiki Çerkan nahiyesine bağlı Hama köyünden alınan 4’te 1 hisse	0
Bu dahî	0
Mardin sancağında Kiki Çerkan nahiyesine bağlı Resm-i Hamam köyünden alınan 8’te 1 hisse	8
Mardin sancağında Havâs-ı Hümayûn nahiyesine bağlı Kavs köyünden alınan 8’te 1 hissenin yarısı	0
Bu dahî	0
Mardin sancağında Millî nahiyesine bağlı Hüseyin köyünden alınan 4’te 1 hisse	570,5
Yekûn	

Musakkafât İcârâtı (Vakfa Gelir Sağlayan Akarlardan Alınan Kira Bedelleri)	Kuruş	
	Sene 78	Sene 79
Be-dest-i Abdülkerim, Dükkân der sük-ı attâr (aktar çarşısı) icâr-ı seneviyesi vâcib-i sene 78 / sene 79	0	0
Be-dest-i Abdurrahman, Dükkân der sük-ı attâr icâr-ı seneviyesi	150	120
Be-dest-i Hacı İbrahim, Dükkân der sük-ı attâr icâr-ı seneviyesi	115	90
Be-dest-i Derviş, Dükkân-ı haffâf icâr-ı seneviyesi	100	80

⁷⁶² Günay, a.g.t., s.117-118.

⁷⁶³ Eken, a.g.m., s.247.

⁷⁶⁴ Eken, aynı yer.

⁷⁶⁵ EV.MH. 1148. 25.

⁷⁶⁶ EV.BKB. 103.

⁷⁶⁷ EV.MH. 1028. 81.

⁷⁶⁸ EV.d. 17509. 5, Numro 8.

Be-dest-i Yahudi İlo, Dükkân der sük-ı attâr icâr-ı seneviyesi	40	40
Be-dest-i İbrahim Bey, Dükkân icâr-ı seneviyesi	100	100
Bedest-i Fâris, Dükkân-ı haffâf icâr-ı seneviyesi	150	150
Be-dest-i Loli Baris, Dükkân-ı haffâf icâr-ı seneviyesi	150	150
Be-dest-i Mustafa Arabo, Dükkân-ı haffâf icâr-ı seneviyesi	140	100
Be-dest-i Sofî Hasan Tütüncü, Dükkân der sük-ı attâr icâr-ı seneviyesi	100	100
Hâli Dükkân 1, icâr-ı seneviyesi	0	
Dükkân der sük-ı attâr icâr-ı seneviyesi	0	
Mardin sancağında Gurs nahiyesinde bulunan Şianiye(?) değirmen bedeli	2000	2000
Gurs nahiyesinde bulunan ... değirmen bedeli	600	600
... .. İshak(?) Der-nahiye-i Gurs	0	
İcâr-ı zemîn-i bağçe	30	30
İcâr-ı bağçe-i Hacı Mehmed	10	10
İcâr-ı zemîn-i dükkân-ı Hacı Yunus	1	1
İcâr-ı zemîn-i dükkân-ı müntehâ(?) hâkim(?)	20	20
Yekûn (kuruş):		
Sene 78 kurâ bedelâtıyla musakkafât vâridâtı	4277	
Sene 79 yalnız musakkafât vâridâtı	3791,5	
	8068,5	

El-mesârifât (Giderler)	Kuruş	
	Sene 78	Sene 79
Vazîfe-i müderris Hacı Kemal Efendi senevî	60	60
Vazîfe-i müderris-i sâni Esad Efendi	120	120
Vazîfe-i tevliyet Şeyh Yusuf	12	12
Hızır Efendi vazîfe-i dersiâm ve nâzır ve mukayyid ve kâtib	41	41
Bekir Efendi vazîfe-i kâtib	12	12
Vazîfe-i vâiz ve mu'in ve hitâbet Abdullah Efendi	24	24
Vazîfe-i Hulûsi Efendi	15	15
Vazîfe-i ferrâş Yusuf Efendi	33	33
Vazîfe-i taâmiye Halil ve Abdurrahman Efendiler	30	30
Vazîfe-i imâmet Abdülhamid Efendi	12	12
Vazîfe-i müezzin ve bevvâb ve saraydâr Seyyid Davud	450	450
Vazîfe-i cüzhan Derviş Efendi	50	50
Ber-müceb-i defter-i müfredât câmi'-i mezkûre ve musakkafâta mum ve revgan-ı zeyt ve sâ'ir mesârifât-ı müteferrika	2775	2775
Yekûn	7200	

El-mîzân	Kuruş
Vâridâtı	8068,5
Mesârifâtı	7200
	868,5
Kurâ bedelâtından binde yüz yirmi beş kuruş hesâbıyla mürettebâtı sene 78 (Bu seneye ait ek bir gider)	135
	723,5 (868,5-135)
77 senesi fazla-i vakf zam-şod (1277 Senesinden fazla kalan para)	4581
	5304,5 (4581+723,5)
Binde on kuruş hesâbıyla 77 senesi fazlasından mürettebâtı	45,5
Fazla-i vakf der-zimmet-i mütevellî (Mütevellîye teslim edilen fazla para)	5274

Yukarıdaki tabloda yer alan bilgiler ışığında bahsi geçen muhasebe döneminde çekirge istilasına yaşanmış bu da ürün elde edilememesine neden olmuştur. Bundan dolayı vakfın gelirlerinde bir düşüş yaşanmıştır. Ayrıca kayıta gelirlerin hepsinin verilmediği görülmektedir. Çünkü yapılan hesaplamalar neticesinde köylerden 570,5 kuruş, 1278 senesinden 3706 kuruş, 1279 yılından ise 3591 kuruştan 7867,5 kuruş toplam geliri olması gerekirken deftere 8068,5 şeklinde kaydedilmiştir. Aynı durumun giderler kısmında da yaşandığı anlaşılmaktadır. 24

Haziran 1283/6 Temmuz 1867 tarihli tutulan kayıta 1281 ve 1282 senelerinin gelirleri vakfın mütevellisi Şeyh Musa tarafından şu şekilde belirtilmiştir:

Tablo XVIII - Nâsırüddin eş-Şehîd Vakfının H.1281 ve H.1282 Senelerine Ait Gelir Kaydı⁷⁶⁹

	Kuruş	
	Sene 81	Sene 82
Zoni(?) köyünden 4'te 1 (rub) hissesi	600	350
Anşems(?) köyünden 4'te 1 (rub) hissesi	400	792
Resm-i Hamam köyünden gelen hisse bedeli	185	380
Nohi(?) köyünden nisb (yarı) semen hissesi	488 Kuruş 10 Para	728 Kuruş 30 Para
Ankura(?) köyünden 4'te 1 (rub) hissesi	85	379
Harabü'l-Mâ köyünden temin edilen bedel	175	380
Yekûn (Toplam)	1823 Kuruş 5 Para	3049 Kuruş 30 Para
İki Senenin Toplamı	4872 Kuruş 35 Para	

26 Eylül 1305/8 Ekim 1889 tarihli bir belgede cami ve medrese vakfın almak üzere yevmî 4 akçe vazife ile mütevellî olan Şeyh Musa Efendi'nin H.1253 yılında tayin edildiği lakin vakfın vakfiyesinin mevcut olmamasından dolayı detayların bilinmediği yazmaktadır⁷⁷⁰. Aynı tarihli bir başka bilgi yevmî 5 akçe vazife ile dersiâmlık yapan Mehmed Hulusi Efendi'nin el çekmesiyle göreve müderris olan oğlu Mehmed Mesud Efendi'nin getirilmesinin talep edilmesidir⁷⁷¹. Günümüze kadar birçok onarımdan geçen medresenin orijinal halinden pek fazla bir şey kalmamıştır. Zaman içerisinde deprem yüzünden yıkılmış olan minaresi 1915-1917 yıllarında o dönemin Evkâf müdürü Şükrü, Gömüllü-zâde Hızır ve diğer hayırseverler tarafından tekrardan yaptırılmıştır⁷⁷².

2.3.2.3.4. Marufiye Medresesi

Hacı Mâruf, Hacı Mâruf Bey el-Artukî ve Beyt'ül-Artukî ismi ile de anılan medrese Mardin'in Şar Mahallesi'nde bulunmaktadır⁷⁷³. XIII. yüzyıl yapılarından birisidir. Yapının belli bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Bu kısımlar ev şeklinde kullanılmaktadır.

⁷⁶⁹ EV.MH. 1254. 74.

⁷⁷⁰ EV.MKT.CHT. 248. 17.

⁷⁷¹ EV.MKT. 1598. 69.

⁷⁷² Bulduk, a.g.e., s.230; Artuk, "Diyarbakır ve Mardin", s.68.

⁷⁷³ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.143.

2.3.2.3.5. Sultan İsa Zinciriye Medresesi

Medrese, Mardin Kalesi'nin alt kısmında Medrese mahallesinde vakıf öğrenci yurdunun bulunduğu yerde yaptırılmıştır. Kitabesinde yer alan bilgi doğrultusunda 1385/1386 senesinde Melik İsa tarafından iki katlı bir şekilde inşa ettirildiği öğrenilmektedir⁷⁷⁴. Ulu Cami'nin iki minaresi arasında asılmış olan pûlâd/çelik, Timur istilasını sırasında minarelerden birisinin yıkılması üzerine Sultan İsa medresesine nakledilmiştir. Bundan dolayı yapıya Zinciriye de denilmektedir⁷⁷⁵. Yine Timur istilasında Melik İsa'nın bu medresede belli bir süre hapsedildiği bilinmektedir⁷⁷⁶. İsa vefat ettiğindeyse kendi yaptırdığı bu medreseye defnedilmiştir⁷⁷⁷. İçerisinde cami ve türbe bulunmaktadır. Cami kısmı 1975 ve 1976 senelerinde iki defa tamir edilmiştir⁷⁷⁸.

1518 yılındaki tahrir kaydında gelir olarak iki köyün malikâne hisseleri ve gayrimenkul kiralari belirtilirken giderleri 9 kişilik personel ücretleri, öğrenci harçlıkları ve medresede yapılan çorba masraflarıdır. 1523 senesinde gelirlerin yükseldiği –Mardin'deki 19 adet dükkândan 1764 akçe ve bağdan 350 akçe, Diyarbakır'daki 2 adet değirmenden 10.080 akçe ve Tuffahiye köyünün ¼ hububat hissesinden 1956 akçe olmak üzere yıllık vâridat 14.150 akçe- ve personel sayısının ise 10'a çıktığı kaydedilmiştir⁷⁷⁹. Sonraki dönemlere ait evkaf kaydında şehirdeki 19 dükkân, Diyarbakır'da bulunan 2 değirmen, Mardin'de bulunan bir bağ ve Tuffahiye köyünün 1/4'lük hububat hissesi gelir olarak gösterilirken toplam vâridatı 1526 senesinde 14.150 akçe, 1540 yılında 12.780 akçe ve 1564'de 12.641 akçe şeklindedir⁷⁸⁰. 1564 senesinde bir önceki seneki hesaplama kıyasla 139 akçe daha az gelir elde edildiği net bir şekilde görülmektedir. Bu durum da vakfın gelirlerinde her yıl artış yaşanmadığını kanıtlamaktadır. 1598 senesine ait bir şer'iyye sicili kaydındaki bilgiye göre İsa Efendi isminde biri - kazaskerlik belgesinin olmamasına rağmen- oğlunu medresede müderrislik yapan Molla Abdurrahman'ın yerine zorla tayin etmiş lakin bu durumun geçersiz olduğu ortaya çıkmış ve Molla Abdurrahman vazifesine tekrardan getirilmiştir⁷⁸¹. 1760 yılında yevmî 6 akçe ile

⁷⁷⁴ Bulduk, *a.g.e.*, s.233; Bizirlik, *a.g.e.*, s.315; Sözen, *a.g.e.*, s.188; Dolapönü, *a.g.e.*, s.58; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.172; krş. Coşkun Alptekin tarihini 1392 olarak vermektedir. Bk. Alptekin, "Artuklular", s.417; Sultan Çaça, *Mardin'de Artuklu Dönemine Ait Bir Medrese: Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi*, (SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2013, s.63.

⁷⁷⁵ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.39; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.66; Murat Çağlayan, "Bir Mimari Karşılaştırma: Mardin Zinciriye ve Kasımiye Medreseleri", *İlk Çağlardan Modern Döneme Tarihten İzler*, II, Ankara 2019, s.149.

⁷⁷⁶ Altun, *Mardin'de Türk Devri*, s.95.

⁷⁷⁷ Zekai Erdal, "Mardin'deki Artuklu Türbeleri", *TEKE*, IX/1, Bursa 2020, s.467; Dolapönü, *a.g.e.*, s.61; Bizirlik, aynı yer.

⁷⁷⁸ Bizirlik, *a.g.e.*, s.316.

⁷⁷⁹ Gündüz, *a.g.t.*, s.78; Bizirlik, aynı yer.

⁷⁸⁰ Göyünç, *a.g.e.*, s.116.

⁷⁸¹ Günay, *a.g.t.*, s.254-255.

medresede görev yapan Şeyh Ömer'in ölümü üzerine Şeyhülislam İsmail Asım'ın arzı ile Mevlana Seyyid Abdullah ve Ali adındaki iki ikşi yevmî 6 akçe almak üzere şeyh olarak medreyese tevcih edilmişlerdir. 1762 senesinde ise Şeyh Abdullah'ın öldüğü ve onun yerine Seyyid Murad Halife ismindeki kişinin getirildiği kaydedilmiştir⁷⁸².

XIX. yüzyıla ait kayıtlarda vakfın ismi “*Mardin kazasında Zinciriyye nâm-ı diğer Sultan İsa cami-i şerifi ve medresesi...*” biçiminde ifade edilmektedir⁷⁸³. Bu bilgi doğrultusunda medrese dışında yapıya ait camisinin bulunduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. 1808 tarihli bir belgede cami ve medrese evkafından bahsettikten sonra günlük 5 akçe ile muîd ve günlük 3 akçe ile nâzırlık görevi Seyid Ahmed Hakî'nin oğulları Seyid Abdullah ve Seyid Abdulgani tarafından birlikte icra ettirilirken Seyid Abdullah'ın ölümü üzerine hissesi onun oğulları Seyid Mesud ve Seyid Yusuf'a verildiği ibareleri yer almaktadır⁷⁸⁴. 20 Recep 1257/7 Eylül 1841 tarihinde Sultan İsa Cami ve Medresesi vakfından almak üzere yevmî 6 akçe ile duâgû, müezzin, ser-mahfil ve cüzhan görevlerinden mesul olan Seyyid Mehmed Halife'nin vefat etmesiyle vazifeler oğlu Seyyid Hüseyin Halife'ye tevcih edilmiştir⁷⁸⁵.

H.1278/M.1861-1862 senesinde vakfın mütevellisi Emîr Feyyâz Efendi'nin huzurunda tutulan muhasebede birtakım hataların yapıldığı görülmektedir. Vâridât toplamı olarak gösterilen 2363 kuruş aslında 2374 kuruş olmalıdır. Yine mesârifâtın yekûn hali 1371 olmalıyken 1996 kuruş şeklinde kaydedilmiştir. İlk yapılan yanlış bir sıkıntı teşkil etmezken giderlerde 625 kuruşun oynaması yadsınabilecek bir durum değildir. Ayrıca vakfın 367 kuruş borcu olduğu da ifade edilmiştir.

Tablo XIX - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Sultan İsâ Vakf-ı Şerifinin H.1278 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁷⁸⁶

	Kuruş
Drama(?) değirmenin senelik kira bedeli	1400
Dükkân der-sûk-ı be-dest-i Mehmed senevî (Bedesti çarşısındaki Mehmed adlı kişinin dükkânından alınan senelik kira)	0
Dükkân der-sûk senevî (Çarşı içindeki dükkânın senelik kira bedeli)	48
Dükkân der-sûk senevî	96
Dükkân der-sûk senevî	120
Dükkân der-sûk Mustafa senevî	0
Dükkân der-sûk Muhyi senevî	120
Dükkân der-sûk Mehmed senevî	120
Dükkân der-sûk Miço senevî	120
Dükkân der-sûk Şimas senevî	120
Dükkân der-sûk Patri senevî	96
Dükkân der-sûk Abdülkâdir senevî	120

⁷⁸² Çağlayan, a.g.t., s.87.

⁷⁸³ Eken, a.g.m., s.248.

⁷⁸⁴ Eken, aynı yer.

⁷⁸⁵ EV.BKB. 103.

⁷⁸⁶ EV.d. 17509. 10, Numro 26.

Dükkân der-sûk Ahmed senevî	0
İcâr-ı Âb-ı Medrese senevî	3
İcâre-i ...	6
Dükkâncı	5
Yekûn	2363

El-mesârifât	Kuruş
Vazife-i müezzin ve kennâs ve bevvâb ve ferrâş seneviyesi	200
Vazife-i tevliyet senevîsi	12
Vazife-i nezâret Hacı Kemâl Efendi ve birâderleri senevî	24
Vazife-i imâmet ve hitâbet senevî	12
Vazife-i cüzhan ve müezzin ve ser-mahfil	18
Vazife-i müderris	45
Değirmen için mübâyâ'a olunan taş bahâ	110
Medrese için müteferrika mesârif	180
Hasır bahâ	145
Musakkafâta ta'mîrât mesârifî	350
Ramazan-ı şerîfde ikâd-ı kanâdil	150
Ma'âş-ı muharrer ve harc-ı muhâsebe	125
Yekûn	1996

El-mizân	Kuruş
Vâridâtı	2363
Mesârifât	1996
Deyn-i ale'l-vakf (Vakfin vermiş olduğu açık, borç)	367

Tablo XX - 18247 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Sultan İsâ Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁷⁸⁷

Sultan İsa Vakfının Mütevellisi Emir Feyyaz Efendi tutmuş olduğu muhasebe	Kuruş
Mardin sancağında Havâs-ı Hümâyûn nahiyesine bağlı Tafahiye(?) köyünün 4'te 1 hisse bedeli	112,5

4 Ağustos 1280/16 Ağustos 1864'de müteveli vekili es-Seyyid Ali'nin tutmuş olduğu muhasebe kaydında vakfın 1280 senesinde 162,5 kuruş geliri ve 65,5 kuruşta gideri olduğu ifade edilmiştir⁷⁸⁸. 13 Şaban 1324/2 Ekim 1906'da yevmî 15 akçe ile müderrislik yapan es-Seyyid Ahmed ve Şeyh Emin Feyyaz Efendi'lerin vefatıyla boş kalan vazife hakkında Zeynizaâde Şakir Efendi tarafından yazılan arzuhalde uzun süredir müderrislik cihetine bir kişinin getirilmediği, ölen şahıslarında evladlarının olmadığı ve bakımsız kalıp iş yapamaz hale gelen medreseyi tekrar canlandırmak amacıyla Zübeyrâde Mehmed Şakir Efendi b. Mehmed Ali Bey'in bahsi geçen vazifeye getirilmesini uygun gördüğü yazmaktadır⁷⁸⁹. Verilen bu bilgi çok kıymetlidir. Çünkü medresenin ne zaman işlevini yitirdiğini anlamak için en net kanıt buradaki tarihtir. Medreseye ilk onarımın 1797 senesinde yaptırıldığı sonrasında da Eski

⁷⁸⁷ EV.d. 18247. 3.

⁷⁸⁸ EV.MH. 1119. 52.

⁷⁸⁹ EV.MKT. 3333. 23.

Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından da 1949-1950 yıllarında bir tamir gördüğü bilinmektedir⁷⁹⁰. Günümüzde müze şeklinde kullanılmaktadır.

2.3.2.3.6. Kâsımiyye Medresesi

Artukluların son döneminde Sultan İsâ (Zinciriye) Medresesi'nin yapımının ardından aynı mimar tarafından inşasına başlanan medrese, Timur ve Akkoyunlu mücadeleleri sırasında yarım kalmıştır⁷⁹¹. Artukluların tarih sahnesinden silinmesinden sonra medrese, Akkoyunlu hâkimiyetinde tamamlanmıştır. Bundan dolayı ismi Akkoyunlu Cihangir'in oğlu Kasım'a ithafen Sultan Kasım diye de anılmaktadır⁷⁹². Medresenin, Artuklu devrinde yaptırılmaya başlanması ve Artuklu mimarî gelenekleri ile özdeşleşmesinden dolayı ele alınan çalışma içerisinde incelenmesi uygun görülmüştür.

Mardin'de bulunan vakıf eserler arasında en büyükleri arasında sayılan medresenin batısında mescit bulunmaktadır⁷⁹³. XVIII. yüzyılda Mardin'e gelen Carsten Niebuhr, medreseden bahsederken özellikle büyüklüğüne dikkat çekmiştir⁷⁹⁴. Şâfiî ve Hanefî mezhepler üzerinde eğitimini veren medresede astronomi ve tıp ilmi ile ilgili derslerin bulunduğunu duvarlarındaki şekillerden ve bünyesinde yer alan havuzdaki yıldız yansımalarını kullanmalarından öğrenilmektedir⁷⁹⁵. Bunun dışında avlusunun etrafındaki her bir odanın girişinde tıp, matematik, eczacılık, fizik, kimya, Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh ve gramer derslerine ait belirtilerin yer aldığı verilen bilgiler arasındadır⁷⁹⁶. Halk tarafından medresenin eyvanı ve havuzu ile ilgili bir inanış söz konusudur. Suyun aktığı kısmın hayatın başladığı yer olduğu, ilk aktığı ve yavaşladığı kalın kanalın insan hayatındaki evrelerden bebeklik, çocukluk ve gençlik yıllarını temsil ettiği, sonrasında suyun ince ve hızlı akmasıyla yaşlılık devrine girildiği ve son olarak akan suyun havuzda toplanmasının ise öldükten sonra insanların bekleyeceği mahşer yerini tasvir ettiği bilgisi mevcuttur⁷⁹⁷.

⁷⁹⁰ Çağlayan, *a.g.t.*, s.96.

⁷⁹¹ Mimari tarzları nedereyse aynıdır. Bk. Gabriel, *a.g.e.*, s.45.

⁷⁹² Altun, *Mardin'de Türk Devri*, s.99; Çağlayan, *a.g.m.*, s.150; Bizirlik, *a.g.e.*, s.302; Kasım'ın sikke bastırmak gibi bağımsız bir tavır sergilemesi yörede kendisine sultan veya padişah olarak hitap edilmesini sağlamıştır. Bu şekilde adlandırılması bundan dolayıdır. Bk. Çağlayan, *a.g.t.*, s.114.

⁷⁹³ Bilgicioğlu, *a.g.mad.*, s.50; Mardin'deki diğer yapılara nazaran eyvan ve havuzun büyüklüğü açısından tek medresedir. Bk. Çağlayan, *a.g.m.*, s.155.

⁷⁹⁴ Nasıroğlu, *a.g.t.*, s.47.

⁷⁹⁵ Tetik, *a.g.t.*, s.98; medresede hanefilerin çoğunlukta olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bk. Bizirlik, aynı yer.

⁷⁹⁶ Tetik, aynı yer.

⁷⁹⁷ Tetik, *a.g.t.*, s.105-106.

Arşiv belgeleri incelendiğinde bahsi geçen vakfın isminin “*Kasım Padişah, Kâsım Bey, zâviye ve mescid, medrese ve zâviye*” şeklinde geçtiği görülmektedir. XVI. yüzyılda diğer vakıflar arasında en çok vâridâta sahip yapıdır. 1518’e ait defterde gelirlerin çoğu gayrimenkul kiralardan, birtakım köy ile mezra’aların malikâne hisselerinden olduğu ve 18 kişilik personele ve zaviyede pişirilen yemek masraflarına harcandığı öğrenilmektedir⁷⁹⁸. 1523 yılında gelir ve giderlerin arttığı –gelirleri Kayseriyye’den 74 dükkân, Attaran ve Sarraçan’dan 41 dükkân, (?)’dan 20 dükkân (?) ve Keçeciyan’dan 14 dükkân, Pineciyan ve Neccâran’dan 14 dükkân, (?)’dan 14 dükkân olmak üzere 244 adet gayrimenkulden yıllık kira bedeli 37.812 akçe, Kasımiyye Hamamı’ndan 15.480 akçe, köylerdeki 6 adet değirmenden 21.600 akçe, 7 bağdan 3625 akçe, Kurs köyü civarındaki 15 adet bağdan 9280 akçe, 7 adet köyün 1/4’lük hububat ve 1 adet köyün semen hububatından 25.585 akçe, Savur’daki 11 adet köyün 1/4’lük hububatından 15.532 akçe, Rişmil köyündeki zeytin değirmeninin 1/4’lük hububatından 120 akçe ve Âmid’deki 7 adet dükkândan 12.048 akçe olmak üzere yekûn 141.082 akçe; giderleri günlük 260 akçe verilmek suretiyle personeller ve günlük 62 akçe yemek harcamaları- hatta vakfın yıllık 18.360 akçe fazla verdiği kayıtlardan anlaşılmaktadır⁷⁹⁹.

1526 senesine ait vâridât kaydında 243 dükkân –bu dükkânların 74 âdeti Kaysariyye adı verilen büyük bedestenin içerisinde – şehirde bulunan Kasımiyye hamamı, Kurs’- ednâ köyünde 4 adet, Amişmiş ve Karadere köylerinden birer adet değirmen, Kurs civarından 15, Rişmil’den 1, Mardin etrafındaki 6 tane bağ, Mardin’e bağlı Şamrah, İbrahimiyye, Kelbîn, Kızılkend, Ebu Katâra, Mal-depe, Harzem, Salâh; Savur’a bağlı Pîr Ali depesi, Tezeklü, Yenice, Susan, Kurumşalu, Arânis, Deve-kendi, Matar, Tel-Şihâm, Rummâni, Kıranlı köylerinin 1/4’lük hububat hisseleri olmak üzere toplam yıllık geliri 141.082 akçedir ve mesârifâtı karşılandıktan sonra fazla kalan günlük 51 akçeden yıllık 18.360 akçe havâss-ı hümayuna⁸⁰⁰ verilmektedir⁸⁰¹. 1540 senesinde bir önceki gelirlere ek olarak 13 dükkân daha eklenmiş ve böylelikle yıllık vâridât 199.631 akçe olmuştur. Bu senenin fazla parasının Mevlânâ İnâyetüddin’e günlük 15 akçe, Mevlânâ Hüseyin Şirvânî’e günlük 10 akçe, Mevlânâ Mansur Münecim’e günlük 3 akçe olmak suretiyle verildiği ve medrese bünyesinde 7 tanesi Hanefî, 6 tanesi Şâfiî olan 13 dânişmend ile 13 suhtenin yer aldığı ve bahsi geçen bu kişilerin yolsuzluklar yapması üzerine kendileri ile alakalı yiyecek oranının düzenlendiği

⁷⁹⁸ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.302..

⁷⁹⁹ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.303; Gündüz, *a.g.t.*, s.74-75.

⁸⁰⁰ Osmanlı Devleti’nde padişah ve hânedan üyeleri gibi kişilere ait özel mülk, senelik gelir. Daha detaylı bilgi için bk. Cengiz Orhonlu-Nejat Göyünç, “Has” mad., *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s.268-270.

⁸⁰¹ Göyünç, *a.g.e.*, s.117.

görülmektedir⁸⁰². Medrese ve zaviye olarak nitelendirilen vakfın 1564 senesindeki yıllık vâridâtı 266.795 akçeye yükselmiş ve fazla kalan para Mevlânâ Muhyiddin b. Bahaeddin'e yevmî 30 akçe, Mevlânâ Seydi Ali'ye yevmî 10 akçe, kadı İbrahim Çelebi'ye yevmî 5 akçe, Mevlânâ Muhammed veled-i Mansur'a yevmî 3 akçe olacak şekilde birtakım kişilere dağıtılmıştır⁸⁰³. 28 Zilkade 986/26 Ocak 1579'da medresede günlük 50 akçe ile müderrislik görevi Mevlana Şeyh İbrahim'in üstündedir⁸⁰⁴.

259 numaralı şer'iyeye sicilinde vakıf hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Kronolojik olarak sıralanan bilgiler şu şekildedir: 12 Şaban 1006/20 Mart 1598 tarihinde yazılan kayıta medresedeki Hanefiler bölümünde imâmet cihetini yapan kişinin işini yapamamasından dolayı görevinden alınmış ve onun yerine günlük 1 akçe ücretle Mustafa Efendi atanmıştır⁸⁰⁵. 2 Ramazan 1006/8 Nisan 1598 tarihinde Kâsımiyye Medresesi evkafında tevliyet cihetini icra eden Fethullah, Emrullah, Ahmed ve birkaç şahsın vakfa gelen vâridâtı vakıf için harcamak yerine kendi üzerlerine almalarından dolayı vakıf açık verince bahsi geçen kişiler görevden alınarak yerlerine Şeyhi ismindeki şahıs geçirilmiştir⁸⁰⁶. 2 Şevval 1006/8 Mayıs 1598'de Kâsımiyye Medresesi'nde Hanefî bölümünde muîdlik görevindeki şahsın vazifesini ifa edememesi üzerine azledilmiş ve yerine günlük 1 akçe almak suretiyle Mevlana Fazlullah tayin edilmiştir⁸⁰⁷. 14 Zilhicce 1006/18 Temmuz 1598 tarihinde Kâsımiyye Medresesi'nde günlük 3 akçe ile hamallık yapan Abdullah b. Abdussamed adındaki kişi yerine Mehmed b. Piri ismindeki şahıs getirilmiştir⁸⁰⁸. 1 Muharrem 1007/4 Ağustos 1598 tarihli kayıta medrese evkafında mütevellilik yapan kişinin görevini kötüye kullanarak gelen vâridâtları şahsına alması üzerine vakıf açık vermiş bundan dolayı da vazifeden alınarak yerine günlük 20 akçe almak suretiyle Mevlana Abdulvehhab atanmıştır⁸⁰⁹. 3 Muharrem 1007/6 Ağustos 1598'de medrese vakfının mütevellisi Molla Şeyhî'nin önemli bir durum üzerine Âmid'e gitmesi gerekince gelene kadarki günlerde yerine Şehidiye müderrisi olan Himmet Efendi'yi vekil seçmiştir⁸¹⁰. Aynı zaman diliminde günlük 20 akçe ile tevliyet cihetindeki Fethullah b. Molla Derviş bir kusuru bulunmamasına rağmen vazifeden alınmış lakin onun gitmesi ile vakıf zarar etmeye başlayınca tekrardan eski görevine tevcih edilmiştir⁸¹¹. 15

⁸⁰² Göyünç, *a.g.e.*, s.117-118.

⁸⁰³ Göyünç, *a.g.e.*, s.118.

⁸⁰⁴ BOA, (A.{DVNSMHHM.d.}, Defter No. 37/163.

⁸⁰⁵ Günay, *a.g.t.*, s.248.

⁸⁰⁶ Günay, *a.g.t.*, s.245.

⁸⁰⁷ Günay, *a.g.t.*, s.247-248.

⁸⁰⁸ Günay, *a.g.t.*, s.20.

⁸⁰⁹ Günay, *a.g.t.*, s.269-270.

⁸¹⁰ Günay, *a.g.t.*, s.24.

⁸¹¹ Günay, *a.g.t.*, s.28.

Cemazeyilahir 1007/13 Ocak 1599'da Medrese'nin Şâfîiler kısmında muîdlik vazifesini ifa eden Abdulvehhab'ın görevini yapmayıp başka bir yere gitmesinden ötürü boş kalan medresedeki yerine günlük 10 akçe almak suretiyle Mevlana Mehmed atanmıştır⁸¹². 2 Şaban 1007/28 Şubat 1599 tarihine ait bir diğer kayıta ise günlük 60 akçe ile Medrese'nin Şâfîiler bölümüne Mevlana Ni'metullah Efendi ile yine yevmî 60 akçe almak suretiyle Hanefî kısmına da Mevlana Hasan Efendi'nin tayin edildiği yazmaktadır⁸¹³.

20 Recep 1087/28 Eylül 1676 tarihine ait Kasım Padişah Medresesinde imâmet cihetini yürüten Yusuf'un yerine oğlu Ahmed'in tevcih edildiğine dair Mardin kadıları Abdullah ve Mustafa'nın yazmış olduğu bir i'lâm bulunmaktadır⁸¹⁴. 26 Cemazeyilahir 1120/12 Eylül 1708'de eczahanlık vazifesine Molla Hasan atanmıştır⁸¹⁵. 27 Cemazeyilevvel 1132/6 Nisan 1720'de medresede muayyidliğe Osman Halife adlı kişinin getirilmesine dair kadı Nevizade Mehmed Salih'in yazmış olduğu bir arz vardır⁸¹⁶. 9 Safer 1138/17 Ekim 1725 tarihinde Kasım Padişah Medresesi Vakfı mütevellisi es-Seyyid Mahmud'un vefatı üzerine vazife es-Seyyid Osman'a verilmiştir⁸¹⁷. Kasım Padişah evkafından Hanefîye Medresesi müderrisliğine Ömer Halife adlı kişiye tevcihi ile alakalı 19 Safer 1138/27 Ekim 1725 tarihli bir işâret-i aliyye bulunmaktadır⁸¹⁸. 1 Ramazan 1139/22 Nisan 1727 tarihinde medresede günlük 2 akçe ile anbardârlık vazifesini yürüten Süleyman'ın vefatı ile yerine İbrahim isimdeki kişi getirilmiştir⁸¹⁹. 1747'de medrese vakfına Mahmud adında bir kişi mimar olarak tayin edilmiştir⁸²⁰. 22 Safer 1166/29 Aralık 1752 tarihinde Kasım Padişah Medresesi'nde saraydar olan Abraham adlı kişinin yerine günlük 1 buçuk akçe almak üzere Bogos isimli şahıs atanmıştır⁸²¹. 1756 senesine ait bir belge ışığında bahsi geçen yılda Kasım Bey Medresesi müderrislerinden birinin Mustafa adlı kişi olduğu öğrenilmektedir⁸²². 25 Safer 1177/6 Ekim 1760 tarihinde Kasım Padişah Medresesi vakfında Kur'an muallimi olan Seyyid Muhammed ölünce boş kalan vazifeye Seyyid Mahmud Efendi getirilmiştir⁸²³. 19 Cemazeyilevvel 1175/16 Aralık 1761'de medrese bünyesinde yarım hisse ile müderrislik yapan Seyyid Ahmed adındaki kişinin öldüğü zannedilirken bunun doğru olmadığı ortaya çıkartılmış ve aynı vazifeye

⁸¹² Günay, *a.g.t.*, s.291-292.

⁸¹³ Günay, *a.g.t.*, s.288.

⁸¹⁴ BOA, (TS.MA.e), Defter No. 827/44.

⁸¹⁵ BOA, (C.EV.), Defter No. 9/424.

⁸¹⁶ BOA, (İE.EV.), Defter No. 56/6163.

⁸¹⁷ BOA, (AE.SAMD.III), Defter No. 132/12963.

⁸¹⁸ BOA, (İE.TCT.), Defter No. 12/1361.

⁸¹⁹ H.D. No 1128, s.117.

⁸²⁰ Çağlayan, *a.g.t.*, s.122.

⁸²¹ BOA, (C.MF), Defter No. 52/2566.

⁸²² BOA, (AE.SOSM.III), Defter No. 52/3740.

⁸²³ BOA, (AE.SMST.III), Defter No. 205/16117.

tekrardan atanmıştır⁸²⁴. Şaban 1182/Aralık-Ocak 1768-1769'da Kasım Padişah evkafından almak üzere yevmî 3 akçe ile duâgû vazifesini icra eden Hacı İzzeddin'in işten ayrılmasıyla Mehmed adındaki kişiye tevcih edilmiştir⁸²⁵. Kasım Padişah evkafından günlük 5 akçe ile hamâl ve yine günlük 5 akçe ile bevvâb olan Ali'nin beratının kaybolduğu ile ilgili Muharrem 1183/Mayıs-Haziran 1769 tarihli bir kayıt mevcuttur⁸²⁶. Şaban 1183/Kasım-Aralık 1769'da günlük 5 akçe ile duâgû olan Seyyid Mehmed Reşid'in bilâ-veled ölmesi üzerine görev pederi Seyyid Abdülkadir'e nâib Seyyid Ahmed'in arzıyla verilmiştir.

Şevval 1183/Ocak-Şubat 1770'de müteveli Seyyid İbrahim'in arzıyla cami ve medrese evkafından günlük 5 akçe almak üzere muhâsib (muhasibeci) vazifesi Seyyid Abdullah'a tevcih olunmuştur. Rabiulevvel 1184/Haziran-Temmuz 1770 tarihinde Kasım Padişah evkafından yevmî 10 akçe ve bir müd⁸²⁷ amedî hinta (buğday) ile duâgû olan Hüseyin adlı kişinin bilâ-veled vefatı sonrası Müderriszâde Seyyid Ahmed göreve getirilmiştir⁸²⁸. Aynı şahsın, Cemazeyilahir 1184/Eylül-Ekim 1770'de 8 dükkânın kira bedeli ve Savur köylerinden tahsil edilen mahsulden almak üzere yevmî 10 akçe ile duâgû olan Osman'ın vefat etmesi sonrası onun yerine ve aynı bölgelerden temin edilen günlük 10 akçe ile duâgû vazifesini yapan Hacı Celil'in bilâ-veled ölmesiyle boş kalan kadroya tayin edildiği görülmektedir⁸²⁹. Cemazeyilevvel 1184/Ağustos-Eylül 1770 tarihinde günlük 10 akçe duâgû ciheti Seyyid Mehmed'in el çekmesiyle oğlu Seyyid Ahmed'e verilmiştir. Cemazeyilahir 1184/Eylül-Ekim 1770'e gelindiğinde günlük 5 akçe ile keyyâl (kileci) olan Ahmed adındaki kişinin bilâ-veled ölmesiyle yerine Seyyid Abdülgafur; Recep 1184/Ekim-Kasım 1770 de günlük 11 akçe ile muhâsib (muhasibeci) olan Seyyid Feyzullah'ın çekilmesiyle Hacı Adülfettâh; Şevval 1185/Ocak-Şubat 1772'de ise yevmî on akçe ile duâgû olan Ali'nin vefat etmesi ile vazifeye oğlu Süleyman ve aynı tarihte yevmî beş akçe ile bevvâb ve yevmî beş akçe ile hammâl olan Ali'nin fevt olmasıyla yerine Seyyid Abdülgafur'a getirilmiştir⁸³⁰. 12 Ramazan 1207/23 Nisan 1793 tarihinde yarım hisse tevliyet cihetine sahip es-Seyyid İbrahim, Kasım Padişah Medresesi evkafından almak üzere günlük 10 akçe zevaid-hor görevini yapan Molla İsmail'i bir kusuru olmamasına rağmen görevinden almış ve yerine es-Seyyid Osman b. Ahmed'i getirmiş; bunun üzerine haksızlığa uğrayan Molla İsmail'e vazifesi tekrardan verilmiştir⁸³¹.

⁸²⁴ BOA, (AE.SMST.III), Defter No. 189/14889.

⁸²⁵ H.D. No 1146, s.27.

⁸²⁶ H.D. No 1146, s.27.

⁸²⁷ Sekiz yüz yetmiş beş gram ağırlığında bir ağırlık birimi.

⁸²⁸ H.D. No 1146, s.27.

⁸²⁹ H.D. No 1149, s.23.

⁸³⁰ H.D. No 1149, s.23.

⁸³¹ BOA, (AE.SSLM.III), Defter No. 132/8016.

28 Rabiulahir 1219/6 Ağustos 1804 tarihinde Kasım Padişah Medresesi tevliyet ciheti Seyyid Ahmed Efendi b. Taceddin Gazi'deyken onun vefatı ile oğlu Abdurrahman'a verilmiştir⁸³². 1807 senesinde medresede yevmî 5 akçe ile duâgû görevini Nimetullah b. Seyyid Ahmed'in yaptığı bilinmektedir⁸³³. 27 Zilkade 1223/14 Ocak 1809 tarihinde Kasım Padişah evkafından 7 dükkândan gelen kira bedeli ve Savur köylerindeki mahsulden almak üzere yevmî 10 akçe vazife ile eğitim ve öğretimden sorumlu olan es-Seyyid İbrahim b. Zeynelâbidîn'in el çektirilmesiyle es-Seyyid Mehmed İzzet'e bahsi geçen görev Şefizâde Abdullah Efendi'nin talebiyle tevcih edilmiştir⁸³⁴. 1858-1861 senelerini kapsayan 235 No'lu şer'iyce sicilinde Kâsımiyye medresesi ile ilgili medrese evkafından olan Bedesten Çarşısı'nda bulunan bir dükkânı işleten kişinin mekânını satmak için girişimde bulunmuştur. Lakin vakıf mallarının satılmasının yasak olmasından dolayı bahsi geçen satım işleminin feshedildiği ile ilgili bir kayıt bulunmaktadır⁸³⁵.

H.1278/M.1861-1862 ve H.1279/M.1862-1863 senesinde Kasım Padişah vakfının mütevellileri Hacı Kemâl Efendi ve Hulûsi Efendi'nin huzurunda tutulan muhasebe kaydı ele alınan bu çalışma içerisinde en çok gelir ve giderin yazıldığı vakıftır. Evkaf defterinde oldukça yer kaplayan bu vakfın muhasebesi şu şekildedir:

Tablo XXI - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Kasım Padişah Vakfının H.1278 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁸³⁶

Bedesten dâhilinde bulunan dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân bir bâb ⁸³⁷ be-dest-i İbrahim Ağa icâr-ı seneviyesi	23
Dükkân bir bâb be-dest-i Molla İsmail icâr-ı seneviyesi	2,5
Dükkân bir bâb be-dest-i Hacı Ömer icâr-ı seneviyesi	12
Dükkân bir bâb be-dest-i Hacı Derviş icâr-ı seneviyesi	12
Dükkân bir bâb be-dest-i eytâm (yetim) Osman icâr-ı seneviyesi	12
Hâlî dükkân bir bâb be-dest-i Mehmed Emin icâr-ı seneviyesi	0
Dükkân bir bâb be-dest-i Hacı İbrahim icâr-ı seneviyesi	9

Bedestendeki dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân be-dest-i Hâfız Mahmûd icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hâfız Mahmûd icâr-ı seneviyesi	2
Dükkân be-dest-i Salih ve Hasan icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i İbrahim Bey icâr-ı seneviyesi	6
Hâlî Dükkân bir bâb der-sûk icâr-ı seneviyesi	0
Dükkân be-dest-i Hacı Derviş icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Neccaroğlu icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i İbrahim Bey icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Yunus icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	6

⁸³² BOA, (C.MF), Defter No. 58/2866.

⁸³³ Çağlayan, *a.g.t.*, s.120.

⁸³⁴ H.D. No 533-102, s.220.

⁸³⁵ Dinç, *a.g.t.*, s.104.

⁸³⁶ EV.d. 17509. 11-15, Numro 31.

⁸³⁷ Bölüm, kısım.

Dükkân be-dest-i Seyyid Molla Mustafa icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Abdülvehhab icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Hasan icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Abdülvehhab icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Molla Mehmed icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Anton icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Ali Ağa icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Bedos icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı İbrahim icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i İlmo icâr-ı seneviyesi	6
Hâli Dükkân be-dest-i (boş) icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Esad icâr-ı seneviyesi	12
Dükkân be-dest-i Hacı Ahmed icâr-ı seneviyesi	9
Dükkân be-dest-i Halil ve Sado icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Ahmed icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i İbrahim icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Abdülkâdir icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Abdurrahman icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Derviş icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Şeyh Mustafa icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Abdülkâdir icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Seyyid icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Seyyid Ali icâr-ı seneviyesi	6
Kabala ⁸³⁸ be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	6
Kabala be-dest-i Bolos icâr-ı seneviyesi	1
Kabala be-dest-i Mehmed Said icâr-ı seneviyesi	3
Kabala be-dest-i Simas icâr-ı seneviyesi	3
Kabala be-dest-i Toma ve Mahi icâr-ı seneviyesi	0
Kabala be-dest-i Maksî icâr-ı seneviyesi	6
Kabala be-dest-i Salih ve Hüseyin icâr-ı seneviyesi	1,5
Dükkân be-dest-i Terzi icâr-ı seneviyesi	6
Kabala be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Molla Yunus icâr-ı seneviyesi	1
Kabala be-dest-i Molla Yunus icâr-ı seneviyesi	1
Kabala be-dest-i Abdülvehhâb icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hana icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hacı Ali Gözü icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hâfız Mahmûd icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala Reşide Hatun icâr-ı seneviyesi	30 para
Kabala Reşide Hatun icâr-ı seneviyesi	30 para
Kabala İmiç icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala Davud Bey icâr-ı seneviyesi	1 krş 10 para
Kabala Faris Hacı icâr-ı seneviyesi	1 krş 10 para
Kabala Salih ve Hüseyin icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala Salih ve Hüseyin icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala Salih ve Numan icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala Molla Yunus icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i İsmail Efendi icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hacı Ali Ağa icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hacı Mustafa icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hanna icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Abdülvehhâb icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Seyyid Ahmed icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Şeyh Ebubekir icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Şeyhmus icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hacı Ali Ağa icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Müntehi Hanım icâr-ı seneviyesi	1,5

⁸³⁸ Toptan.

Kabala be-dest-i Seyyid Mehmed icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i İbrahim icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Müfide icâr-ı seneviyesi	0
Kabala be-dest-i Müfide icâr-ı seneviyesi	0
Kabala be-dest-i Derviş Mehmed icâr-ı seneviyesi	1
Kabala be-dest-i Neccar Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Neccar Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Sado icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Şeyh Abdülvehhâb icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hacı Ahmed icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Müntehi Hanım icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Abdülhamid icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i İmram icâr-ı seneviyesi	1,5
Yekûn	293 krş 30 para

Bedesten dâhilinde bulunan dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân-ı Sado ve Abdurrahman icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı Muhyi veled-i Kasar icâr-ı zemîn-i seneviyesi	3
Dükkân-ı Derviş Şiar icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı Mekof icâr-ı zemîn-i seneviyesi	0
Dükkân-ı Vaho icâr-ı zemîn-i seneviyesi	9
Dükkân-ı Serivi(?) icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı Hana icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı icâr-ı zemîn-i seneviyesi	7
Dükkân-ı Mehmed Şiar icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı Oseb icâr-ı zemîn-i seneviyesi	12
Kabala be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Anton icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Bolos icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i merkûm icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Maksi Melko icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Kabala be-dest-i Yasef Mihail icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Maksi Bolos icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Ali Topal icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Maksi Melko icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Maksi Melko icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Amos icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1,5
Yekûn	100

Terziler çarşısında bulunan dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân-ı Sado ve Abdurrahman icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1,5
Dükkân be-dest-i Mehmed Ali icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i İbrahim Bey icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i Câmi'-i Reyhaniye icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i Sado İbrahim icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1 krş 10 para
Dükkân be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i Hacı Mustafa icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i Şeyh İbrahim icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i Saide Hâtûn icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i Hâtûn-ı merkûme icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Dükkân be-dest-i Hacı Yunus icâr-ı zemîn-i seneviyesi	1
Yekûn	10 Kuruş 30 para

Penbeciler çarşısında bulunan dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân-ı be-dest-i Maksî icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Bogos icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Ali icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Eytam Hacı Ali icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Amos icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Natali icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Maksî icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i İlye icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Maksî Sado icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Amos icâr-ı zemîn-i seneviyesi	0
Dükkân-ı be-dest-i icâr-ı zemîn-i seneviyesi	6
Yekûn	66

Haffâflar çarşısında bulunan dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân-ı be-dest-i Maksî Abraham icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Alos icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı İlyas icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Abdülvehhâb icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Mehmed Ali icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Anton icâr-ı seneviyesi	0
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Veli icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Faris icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı İlyas icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı İsmail icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Derviş icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hasan ve Mehmed icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Anton icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Melko icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hana icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Ahmed icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i İlmo ve Şuha icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Sado icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı İlyas icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Amos icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i İmram icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Niho icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i İbrahim icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hosos(?) icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i İlmo icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Mehmed Ağa icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Mihail icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Abdülkâdir icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Mustafa icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hasan ve Ahmed icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Molla Halil icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Molla Halil icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Mehmed Çavuş icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Mustafa icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Mehmed Emin icâr-ı seneviyesi	6
Yekûn	300

Sarraclar çarşısında bulunan dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Yunus icâr-ı seneviyesi	15
Dükkân-ı be-dest-i İlyas ve Halil icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Mustafa icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Ahmed icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Seyyid icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Derviş Ramazan icâr-ı seneviyesi	0
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Yunus icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Molla Yunus icâr-ı seneviyesi	4,5

Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Ömer icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Hacı İbrahim icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Seyyid Ömer icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Abdullah icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Eyyüb icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Cuma icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Cuma icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Davud icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Esad icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Mehmed icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Yusuf icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i (boş) icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Mahmûd icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Molla Yusuf icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Hâfız Mehmed icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Mehmed Şerîf icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Abdullah icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	3
Yekûn	111,5

Sûku't-Tavîl'de olan dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân-ı be-dest-i Neccar Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Kendüre icâr-ı seneviyesi	2,5
Dükkân-ı be-dest-i Abdulgafur icâr-ı seneviyesi	1,5
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	18
Dükkân-ı be-dest-i İsmail icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	0
Dükkân-ı be-dest-i Mehmed Ali icâr-ı seneviyesi	5
İcâr-ı ... Kayseriye Hamam	0
Dükkân-ı be-dest-i Şeyh Mehmed icâr-ı seneviyesi	15
Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	2,5
Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	2,5
Dükkân-ı be-dest-i Hasan Kahveci icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	7
Dükkân-ı be-dest-i Abdülkâdir icâr-ı seneviyesi	30
Dükkân-ı be-dest-i İshak icâr-ı seneviyesi	36
Dükkân-ı be-dest-i Leli icâr-ı seneviyesi	26
Dükkân-ı be-dest-i İshak icâr-ı seneviyesi	36
Dükkân-ı be-dest-i Müntehi Hanım icâr-ı seneviyesi	0
Dükkân-ı be-dest-i Hasan Ağa icâr-ı seneviyesi	50
Dükkân-ı be-dest-i Yusuf icâr-ı seneviyesi	8
Dükkân-ı be-dest-i Mustafa icâr-ı seneviyesi	12
Dükkân-ı be-dest-i Zahrî Bülend(?) icâr-ı seneviyesi	11
Dükkân-ı be-dest-i Hulusi Efendi icâr-ı seneviyesi	10
Dükkân-ı be-dest-i Zahki icâr-ı seneviyesi	7
Dükkân-ı be-dest-i Ahmed icâr-ı seneviyesi	2
Yekûn	300

Hamam yakınında bulunan dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân-ı be-dest-i Hulusi Efendi icâr-ı seneviyesi	2,5
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Ali Ma'rûf icâr-ı seneviyesi	2,5
Dükkân-ı be-dest-i Neccar Hacı icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Eytâm Abdülgani icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Oriko(?) icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Mustafa icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i (boş) icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Hâfız Mahmûd icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	1

Dükkân-ı be-dest-i Abdülgani icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Fâris icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Hamzo icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Müntehi Hanım icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Maksud icâr-ı seneviyesi	1
İltizâm-ı hamam senevîsi	16718
Yekûn	19000

Gurs nahiyesinde bağ ve bağçeler ile iltizâmât-ı değirmenin senelik kira bedelleri	Kuruş
İcâre-i bağçe-i Sofi senevî	0
İcâre-i bağ-i Gurs senevî	0
İcâre-i bağçe-i Âşık senevî	0
İcâre-i bağçe-i Göze Bey senevî	0
İcâre-i bağçe-i Kâhya senevî	0
İcâre-i bağçe-i Deve senevî	0
Nısf-ı İcâre-i bağçe-i Şehrice senevî	0
Nısf-ı İcâre-i bağçe-i diğer Şehrice senevî	0
Nısf-ı İcâre-i bağçe-i Şehrice senevî	0
İcâre-i bağçe-i İbrism senevî	0
İcâre-i bağçe-i (boş) senevî	0
İcâre-i bağçe-i Hızır senevî	0
İcâre-i bağçe-i Ziyâret senevî	0
İcâre-i bağçe-i Son senevî	0
İcâre-i bağçe-i Âsiyâb-ı Deve senevî	0
İcâre-i bağçe-i Âsiyâb-ı Kâsımiye senevî	0
İcâre-i âsiyâb-ı Rakka senevî	0
İcâre-i âsiyâb-ı An Mişmiş senevî	0
İcâre-i âsiyâb-ı Cedîd senevî	0
Yekûn	789

Mardin dışındaki bağ ve bağçeler ile değirmenin senelik kira bedelleri	Kuruş
İcâr-ı bağı senevî	0
İcâr-ı bağı Ahmed Ağa seneviye	0
İcâr-ı bağı der-kurb-i meydan senevî	0
İcâr-ı bağı medrese senevî	0
İcâr-ı bağı medrese senevî	0
İcâr-ı bağı Bâbü's-sur senevî	0
İcâr-ı bağı Bereketü'l-Cemil senevî	0
Âsiyâb icârı senevî	0
İcâr-ı âsiyâb der-kurb-i Rişmil senevî	0
İcâr-ı bağı Fahriye senevî	0
Yekûn	52,5

Dişarbakır'da Kazazlar Çarşısında Semâniye dükkânlarının senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân-ı be-dest-i Eytâm Kazaz Hacı İbrahim senevî	0
Dükkân be-desti Receb Ağa senevî	0
Dükkân be-desti merkûm senevî	0
Dükkân be-desti Hacı Nazif Efendi senevî	0
Dükkân be-desti Ali Ağa senevî	0
Dükkân be-desti merkûm senevî	0
Dükkân be-desti merkûm senevî	0
Dükkân be-desti Molla Mehmed senevî	0
Dükkân be-desti Abdülcabbar senevî	0
Dükkân be-desti Abdülbâkî senevî	0
Dükkân be-desti Acemoğlu senevî	0
Dükkân be-desti Maksî Toma senevî	0
Dükkân be-desti merkûm senevî	0
Yekûn	190
Yekûn	1900

Dişarbakır'da Behramki kazasında bulunan kazaların 4'te 1 hisse kira bedelleri	Kuruş
Rub' karye-i Kırmışlu(?) bedelâtı	3250

Rub' karye-i Yenice bedelâtı	2019
Rub' karye-i Mikar bedelâtı	2724
Rub' karye-i Cincik(?) bedelâtı	1375
Rub' karye-i Tepe bedelâtı	4400
Rub' karye-i Sedon(?) bedelâtı	237,5
Rub' karye-i Tezeklû bedelâtı	2789,5
Rub' karye-i Tel Şahin bedelâtı	2325
Rub' karye-i Meta bedelâtı	2125
Rub' karye-i GazelKoy /Güzelköy(?) bedelâtı	950
Rub' karye-i Çöltepe bedelâtı	0
Yekûn	23188,5

Mardin sancağında Savur kazalarındaki vakıf kurânın senelik 4'te 1 hisse kira bedelleri	Kuruş
Rub' karye-i Salah bedelâtı	75
Rub' karye-i İbrahim bedelâtı	0
Rub' karye-i Maltepe bedelâtı	0
Rub' karye-i Tavis bedelâtı	265,5
Rub' karye-i Şımrık(?) bedelâtı	2635
Rub' karye-i Kızıl bedelâtı	0
Rub' karye-i Hazrem bedelâtı	0
Rub' karye-i Kelbin bedelâtı	0
Rub' karye-i Cülus bedelâtı	0
Rub' karye-i Ebu Katar bedelâtı	0
Rub' karye-i Mezraa der-kazâ-i Savir bedelâtı	150
Yekûn	3312,5
Yekûn	45504

El-mesârifât	Kuruş⁸³⁹
Medrese hisse-i tevliyet vazife-i mu'ayyene rub' tadrîs ve duâgû ve nîm-müd duâgû der-uhde-i El-Hâc Es-Seyyid Mehmed Kemâl Efendi ve birâderleri	94,5* 3 = 284
Nakîb ve cüzhan ve anbardârlık El-Hâc Es-Seyyid Mehmed Kemâl Efendi	14 36
Cihet-i kitâbet ve duâgû nâzir-ı bîrûn ve kitâbet ve fetih-hân ve mu'in-i şâfiî der-uhde-i El-Hâc Es-Seyyid Mehmed Kemâl Efendi	80 240
Müd-i Amidî hinta ve vazife-i müderrislik duâgû ve kitâbet ve cüzhan ve kırk bir akçe tertîb elli akçe müderris-i Hanefî fevkânî ve tahtânî duâgû der-uhde-i El-Hâc Es-Seyyid Mehmed Kemâl Efendi	132 393
Sülûs-i tevliyet vazife-i muayyene duâgû maa müd-i Amidî cüzhan ve sâni nîsf sûre-i Kehf ve nezâret-i şeyh-i matbah ve diğer duâgû Es-Seyyid Mehmed Hulusî Efendi	216 ⁸⁴⁰
Cihet-i duâgû ve zevâid-hân ve nîm-müd-i Amidî maa müd-i Amidî ve sâni aşîr-hân ve ser-mahfil ve muallim-i sıbyân ve müezzin ve câbî-i bîrûn Es-Seyyid Mehmed Hulusî Efendi	76
Cihet-i müderris hisse-i tevliyet ve vazife-i muayyene tadrîs ve rub' hisse ... Hanefî maa-ta'âm ve duâgû ve zevâid-hân ve ...-i ebvâb Hâkimizâde Es-Seyyid Abdullah Efendi	52 158,5
Cihet-i nîsf tadrîs-i ... Hanefî der-uhde-i Hüdâyizâde Osman ve İsmail	32,5 120
Cihet-i vazife-i muayyene dersiâmlık nîsf zevâid-hân maa duâgû nîsf sûre-i Kehf Ahîzâde Ali Efendi	46 138
Vazife-i muayyene nîsf dersiâmlık duâgû der-uhde Hasan bin Molla Ahmed vazifesi	30 90
Vazife-i ... ta'âm ve müd-i Amidî hinta der-uhde-i Necmizâde İsmail Efendi	20 60
Vazife-i tam tadrîs-i âmlık der-uhde-i Hindîzâde İsmail Efendi	30 90
Vazife-i imâm-ı sâni Yusuf Sıdkı Efendi	5 15
Vazife-i duâgû Seyyid Mesud ve birâderleri Yusuf Efendiler maa nîsf müd-i Amidî	10 30
Vazife-i müd-i Amidî hinta ve duâgû muhâsebeci der-uhde-i Raizâde Esad Efendi	25 75
Vazife-i duâgû der-uhde-i Ağazâde Bekir bin Molla Ahmed	10

⁸³⁹ Senede 3 kez ödenek yapıldığı tahmin edilmektedir. Çünkü verilen her iki sayı yaklaşık olarak birbirinin üç katıdır.

⁸⁴⁰ Bir önceki durum söz konusuysa tek bir ödeneğin 72 kuruş olduğu kabul edilebilmektedir.

	30
Vazîfe-i câbî-i birûn ve ibrikdâr der-uhde-i Millûzâde Hacı Bey ve Ali Bey	6 18
Vazîfe-i sâni ferrâş ve şart ile Cuma ve isneyn der-uhde-i Hindîzâde Dervîş Ömer Efendi	8 28
Vazîfe-i cûzhan der-uhde-i Molla Ömer Hacı Kasım Efendi	4 12
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Berber Süleyman bin Molla Abdülkâdir Ağa	8 24
Vazîfe-i İmam Hanefî der-uhde-i Şeyh Abdurrahman	7 21
Vazîfe-i kennâs ve keyyâl der-uhde-i Bekir bin Hasan	12 36
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Nâ'ibzâde Ahmed Efendi	5 15
Vazîfe-i İmam Şâfî ve noktacı der-uhde-i Sa'dun	6 28
Vazîfe-i müderris ... fevkânî ve tahtânî hisse-i müfettiş ve duâgû der-uhde-i Nizâmeddin ve Ömer Efendiler	25 77,5
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Ahmed ve karındaşı Mehmed Emin Molla Ali	10 30
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Saide Hâtûn binti Hacı İsmail Efendi	10 30
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Gömlüzade Hacı Hızır	30 60
Vazîfe-i duâgû ve zevâid-hân der-uhde-i Mehmed ve karındaşı Mustafa	20 60
Nakîb ve vekîl-harc-ı ebvâb-ı matbah der-uhde-i Abdülgani	13 39
Vazîfe-i duâgû cûzhan der-uhde-i Ahmed	8 24
Yekûn	4931 kuruş 30 para

Bâ-berât-ı âlî Diyarbakır'de bulunan erbâb-ı mürtezikanın vezâ'iflerinin zîrde beyânı	Kuruş
Vazîfe-i duâgû müd-i Amidî ve def'a duâgû der-uhde-i Es-Seyyid Ahmed	30 60
Vazîfe duâgû maa-mü ve def'a duâgû der-uhde-i Sükûti Efendizâde Ahmed Ağa	80 240
Vazîfe-i nâzır-ı nezâret der-uhde-i Sükûti Mustafa Efendi	10 30
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Mustafa Sıdkı	60 180
Vazîfe-i müd-i Amidî hisse-i duâgû der-uhde-i eş-Şeyh Mehmed	20 60
Vazîfe-i kitâbet ve nezâret der-uhde-i Süleyman bin Dervîş	42,5 127,5
Vazîfe-i dersiâmlık der-uhde-i Ahmed Arif bin Hüseyin	10 30
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Mehmed Esad	10 30
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Yedibelazâde Tahir Efendi	20 60
Vazîfe-i duâgû (silik) nisf Amedî hinta der-uhde-i Ahmed Cemil Efendi	70 210
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Hacı Emin Efendi	50 150
vazîfe-i cibâyet ve duâgû der-uhde-i Mazhar ve Mustafa Efendiler	10 30
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Muhsina Hâtûn binti Yeşil Mustafa	10 30
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Râhib Hâtûn binti Yeşil Mustafa	25 75
Yekûn	1741

Mesârifât	Kuruş
Hamamın zabıtnâme harcı olup 'âid olan	300
Hamamın iltizâmına dâ'ir kontrat tezkeresi binde yirmi beş guruşdan 'âid olan	432
Hamamın gazkan mesârifine i'tâ kılınan	2021
Hamam için mübâya'a olunan harc bahâ (masraf bedeli)	100 900
Cihânnümâlara olan mesârif	730
Hamamın sıvalarına olan mesârifât	710
Zinciriye Medresesiyle hamamın suyollarına olan mesârif	375
Medresede bulunan müderrisin efendilerin müderris-i Şâfiî mâhiye ma'âşları	2400
Medrese-i Hanefî müderris efendilere ta'sîr beherine	80 1920
Medrese-i mezkûrda talebeler ta'sîrine 50 guruş mâhiye ... tahtânî ... fevkânide ta'sîr 40 guruş mâhiye 320 reft amed nemresi bi'l-icrâ verilen	
Medrese-i mezkûr suyuna dâ'ir amele ve termîmine olan mesârif	220
Mübâya'a olunan Haleb hasır bahâ	225
... tahtânî hücrelerine sarf-ı ta'mîrât ve alınan hasır bahâ	311
Mirkad-ı şerîfin künbedi tamirine ücret ve kerpiç bahâ	130
Alınan kilim bahâ	250
Tekyenin damları loğlama ve gerek levâzımât-ı sâ'iresine	310
... tahtânî pencerelerine alınan demir bahâ	40 aded 19 Kuruş=1560
Demir-i mezkûrların icrâsına verilen ücret	40
Medresenin kapularıyla pencerelerine tahta ve demir ve mih ve sâ'ir levâzımâtına sarf	1210
İbrik ve süpürge ve odunhanelerin divârlarına ve bazı mahallerin tamirine verilen	350
Şâfiî câmi'in penceresiyle cümle parmaklık bahâ	330
Mirkad-ı şerîf için alınan seccâde bahâ	80
Câmi'-i şerîf için alınan mum bahâ	110
Kapular için alınan frengi baha	50
Ma'âş-ı muharrer ve harc-ı muhâsebe	3301 Kuruş 30 para
Yekûn	31160 Kuruş 10 para

El-mîzân	Kuruş
Vâridâtı	45504
Mesârifâtı	31160 Kuruş 30 para
	14343 Kuruş 10 para

Tablo XXII - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Kasım Padişah Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁸⁴¹

	Kuruş
Dükkân be-dest-i Hacı İbrahim Ağa bâb 3 icâr-ı seneviyesi	23
Dükkân Molla İsmail icâr-ı seneviyesi	2,5
Dükkân Ahmed icâr-ı seneviyesi	12
Dükkân Hacı Derviş icâr-ı seneviyesi	12
Dükkân İmam Osman icâr-ı seneviyesi	12
Dükkân Köftezâde Mehmed Emin Efendi icâr-ı seneviyesi	12
Dükkân Hacı İbrahim ve Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	9
Yekûn	82,5

Bedesten dâhilinde bulunan dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân be-dest-i Hacı Mahmûd icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hâfız Mahmûd icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Salih ve Hasan icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i İbrahim Bey icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i İbrahim Bey icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Derviş icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	6

⁸⁴¹ EV.d. 17509. 15-18, Numro 32

Dükkân be-dest-i Hacı Yunus icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Neccar Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Mustafa icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Şeyh Abdülkâdir icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Hasan icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Abdülvehhâb icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Mehmed Yunus icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Anton icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Neccar Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Bedos icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı İbrahim icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Abdülehad icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Vekilü'l-... icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i ... icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Ahmed icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Sado icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Ammü'l-Has icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Hacı Ahmed icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Numan icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Abdülkâdir icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Abdurrahman icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Derviş icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Şeyh Mustafa icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Abdülkâdir icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i Faşevi(?) icâr-ı seneviyesi	1
Kabala be-dest-i Reşid icâr-ı seneviyesi	3
Kabala be-dest-i Ali el-Muğni icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Esad ve Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	6
Kabala be-dest-i Bolos icâr-ı seneviyesi	2,5
Kabala be-dest-i Molla Yunus icâr-ı seneviyesi	1
Kabala be-dest-i Molla Yunus icâr-ı seneviyesi	1
Kabala be-dest-i Mahfi icâr-ı seneviyesi	3
Kabala be-dest-i Maksi Nazri icâr-ı seneviyesi	6
Kabala be-dest-i Salih ve Hüseyin icâr-ı seneviyesi	1,5
Dükkân be-dest-i Fahoş icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	2,5
Kabala Mehmed Reşid icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân be-dest-i Abdülehad icâr-ı seneviyesi	3
Kabala Şeyh Abdülvehhâb icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Şemmas Hana icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hâfız Mahmûd icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala Reşide Hâtûn icâr-ı seneviyesi	30 para
Kabala be-dest-i Reşide Hâtûn icâr-ı seneviyesi	30 para
Kabala be-dest-i Nâsuh icâr-ı seneviyesi	30 para
Kabala be-dest-i Melko icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Davud Bey icâr-ı seneviyesi	1 kuruş 10 para
Kabala be-dest-i Fâris icâr-ı seneviyesi	1 kuruş 10 para
Kabala be-dest-i Salih ve Hüseyin icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Salih ve Hüseyin icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Salih ve Numan icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Molla Yunus icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i İsmail icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hacı Ali Ağa icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Mustafa icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hana icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Şeyh Abdülvehhâb icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Seyyid Ahmed icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Seyyid Şeyhmus icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Müntehi Hanım icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	1,5

Kabala be-dest-i Mehmed icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Saide icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Saide icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Müfide icâr-ı seneviyesi	0
Kabala be-dest-i Müfide icâr-ı seneviyesi	0
Kabala be-dest-i Mahmûd icâr-ı seneviyesi	0
Kabala be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Sado icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Şeyh Abdülvehhab icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hacı Ahmed icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Muntehi Hanım icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Abdülhamid icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	1,5
Kabala be-dest-i Fera(?) Haram(?) icâr-ı seneviyesi	1,5
Yekûn	293 Kuruş 30 para

Mardin dışındaki bağ ve bağçeler ile değirmenin senelik kira bedelleri	Kuruş
İcâr-ı bağçe-i Ravza senevî	10,5
İcâr-ı bağ-ı Ahmed Ağa senevî	12
İcâr-ı bağ-ı medrese senevî	30 para
İcâr-ı bağ-ı medrese senevî	30 para
İcâr-ı bağçe Bâbü'l-Husuz(?) senevî	12
İcâr-ı bağ-ı Bereketü'l-Cemel senevî	8
İcâr-ı âsiyâb-ı der-kurb-i dâr-ı ... senevî	0
İcâr-ı âsiyâb der-karye-i Rişmil	1,5
İcâr-ı bağçe-i Fahriye senevî	15
Yekûn	52,5

Diyarbakır'da Kazaz çarşısında semâniye dükkânlarından alınan senelik kira bedeli	Kuruş
Dükkân be-dest-i Kazaz Hacı Hâfoz İbrahim icâr-ı seneviye	30
Dükkân be-dest-i Receb Ağa icâr-ı seneviye	15
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	15
Dükkân be-dest-i Nazif Efendi icâr-ı seneviye	0
Dükkân be-dest-i Ali Ağa icâr-ı seneviye	15
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	15
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	15
Dükkân be-dest-i Molla Mehmed icâr-ı seneviye	15
Dükkân be-dest-i Abdülcabbar Ağa icâr-ı seneviye	15
Dükkân be-dest-i Abdülbaki icâr-ı seneviye	15
Dükkân be-dest-i Acemoğlu Ağa icâr-ı seneviye	15
Dükkân be-dest-i Maksi Loma Ağa icâr-ı seneviye	15
Dükkân be-dest-i İbrahim Ağa icâr-ı seneviye	15
Yekûn	190

Bedesten dâhilinde bulunan dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân be-dest-i Saide ve karındaşı Abdüssamed icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i Miço veled-i Kasar icâr-ı seneviye	3
Dükkân be-dest-i Şiar icâr-ı seneviye	9
Dükkân be-dest-i Abram icâr-ı seneviye	0
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	0
Dükkân be-dest-i Vaho icâr-ı seneviye	9
Dükkân Serlo Badi icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i Hana icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i Cersuhan(?) icâr-ı seneviye	7
Dükkân be-dest-i Mehmed Şiar icâr-ı seneviye	9
Dükkân be-dest-i (boş) Vaho icâr-ı seneviye	12
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	1,5
Dükkân be-dest-i Cersuhan(?) icâr-ı seneviye	7
Dükkân be-dest-i Şiar icâr-ı seneviye	9

Dükkân be-dest-i (boş) icâr-ı seneviye	12
Kabala be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	1,5
Kabala Cersuhan(?) icâr-ı seneviye	1,5
Kabala be-dest-i Balas icâr-ı seneviye	1,5
Kabala be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	1,5
Kabala be-dest-i Maksî Melko icâr-ı seneviye	6
Kabala be-dest-i Asef Mihail icâr-ı seneviye	1,5
Kabala be-dest-i Maksî Nazar icâr-ı seneviye	1,5
Kabala be-dest-i Ali icâr-ı seneviye	1,5
Kabala be-dest-i Balas icâr-ı seneviye	1,5
Kabala be-dest-i Lolosi icâr-ı seneviye	1,5
Kabala be-dest-i (silik) icâr-ı seneviye	1,5
Yekûn	100

Terziler çarşısındaki dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Âb-ı çeşme Câmi'-i Kebîr icâr-ı seneviye	1,5
Dükkân be-dest-i Mehmed Ali icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i İbrahim icâr-ı seneviye	1
Dükkân Câmi'-i Reyhâniye icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i Amram icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i Hacı Mustafa icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i Şeyh İbrahim icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i Saide Hâtûn icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i Müntehî Hanım icâr-ı seneviye	1
Dükkân be-dest-i Hacı Yunus icâr-ı seneviye	1
Yekûn	15,5

Penbeciler çarşısındaki dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân be-dest-i Maksî Hana icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i Amdos icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i İmam Hacı Mehmed icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i Sado icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i Maksî İlya icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i merkûm icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i Maksî Sado icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i Amos icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i Bekdaş icâr-ı seneviye	6
Dükkân be-dest-i Amos icâr-ı seneviye	6
Yekûn	66

Haffâflar çarşısındaki dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân-ı be-dest-i Maksî Abraham icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân be-dest-i (silik) icâr-ı seneviye	6
Dükkân-ı be-dest-i Şeyh Abdülvehhâb icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Mehmed Ali icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Anton icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Veli icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Faris icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı İlyas icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı İsmail icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Derviş icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hasan ve Mehmed icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Maksî Melko icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hana icâr-ı seneviyesi	6

Dükkân-ı be-dest-i Hacı Ahmed icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Soha icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Sado icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı İlyas icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Amos icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Amram icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Mahni Hedali(?) icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hedali icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i İbrahim Bey icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Cercohos icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i İlmo icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Mehmed Ağa icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Natali icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Soso icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Sado icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Lulu icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Selman icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Sado icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hana icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Abdülkadir icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Mustafa icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hasan ve Ahmed icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Molla Halil icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Mehmed icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Mehmed icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i İbrahim icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Seyyid Ömer icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Mustafa icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Seyyid İlyas Emin icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Abdülkadir icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Amram icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Mehmed Çavuş icâr-ı seneviyesi	6
Yekûn	300

Saraçlar çarşısındaki dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Yunus icâr-ı seneviyesi	15
Dükkân-ı be-dest-i Halil icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Usta Ahmed icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Derviş icâr-ı seneviyesi	0
Dükkân-ı be-dest-i Seyyid Ömer icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Yunus icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Yunus icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Molla Yunus icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Ömer bin Mehmed icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Seyyid Ömer icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Hacı İbrahim icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Abdullah icâr-ı seneviyesi	4,5
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Eyyüb icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Kahve Hacı Maho icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Davud icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Esad icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Seyyid Ömer bin Mehmed icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Yusuf icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i (boş) icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Hâfız Mahmûd icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Molla Yunus icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Hâfız Mahmûd icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Mehmed Şerif icâr-ı seneviyesi	3

Dükkân-ı be-dest-i Abdullah icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	3
Yekûn	111,5

Sûku't-Tavilde olan dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	3
Dükkân-ı be-dest-i Kenduh(?) icâr-ı seneviyesi	2,5
Dükkân-ı be-dest-i Eytâm Abdülgafur icâr-ı seneviyesi	1,5
Dükkân-ı be-dest-i Neccâr Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	6
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Hızır icâr-ı seneviyesi	18
Dükkân-ı be-dest-i Mehmedzâde İsmail icâr-ı seneviyesi	0
Kinnâre be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	0
Kinnâre be-dest-i Mehmed Ağa icâr-ı seneviyesi	5
... kasriye câmi'-i mezbûr	0
Dükkân-ı be-dest-i Şeyh Mehmed icâr-ı seneviyesi	15
Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	2,5
Dükkân-ı be-dest-i Hasan Kahveci icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	7
Dükkân-ı be-dest-i Abdülkâdir icâr-ı seneviyesi	30
Dükkân-ı be-dest-i İshak icâr-ı seneviyesi	36
Dükkân-ı be-dest-i Maksî Lulu icâr-ı seneviyesi	36
Dükkân-ı be-dest-i İshak icâr-ı seneviyesi	36
Dükkân-ı be-dest-i Müntehi Hanım icâr-ı seneviyesi	0
Dükkân-ı be-dest-i Hasan Ağa icâr-ı seneviyesi	50
Dükkân-ı be-dest-i Yusuf icâr-ı seneviyesi	8
Dükkân-ı be-dest-i Mustafa icâr-ı seneviyesi	12
Dükkân-ı be-dest-i Vahi icâr-ı seneviyesi	11
Dükkân-ı be-dest-i Hulusi Efendi icâr-ı seneviyesi	10
Dükkân-ı be-dest-i Rahîk icâr-ı seneviyesi	7
Dükkân-ı be-dest-i Ahmed icâr-ı seneviyesi	2
Yekûn	300,5

Bey Hamamı yakınındaki dükkânların senelik kira bedelleri	Kuruş
Dükkân-ı be-dest-i Hulusi Efendi icâr-ı seneviyesi	2,5
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Ali Ma'rûf icâr-ı seneviyesi	2,5
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Ali icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i İmam Abdülgani icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Ud(?) icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Mustafa icâr-ı seneviyesi	0
Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i (boş) icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Hâfız icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i merkûm icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Abdülgani icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Hacı Kermo icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Ali Hamzo icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Müntehi Hanım icâr-ı seneviyesi	1
Dükkân-ı be-dest-i Maksî Sado icâr-ı seneviyesi	1
Bey Hamamı iltizâmı	17000
Yekûn	17017

Gurs nahiyesinde bulunan bağ ve bağçeler ile değirmenlerin iltizâm ve senelik kira bedelleri	Kuruş
İcâr-ı bağçe-i Abdo seneviye	30
İltizâm-ı bağ-ı Gurs seneviye	0
İcâr-ı bağçe-i Âşık seneviye	30
İltizâm-ı bağ Ürze Bey seneviye	0
İcâr-ı bağçe	50
İcâr-ı bağçe seneviye	6
Nısf-ı icâr-ı bağçe-i Şehrice seneviye	50
Nısf-ı iltizâm-ı diğer Şehrice seneviye	50
İcâr-ı bağçe-i İbrism seneviye	50

İcâr-ı bağçe-i Harit seneviye	30
İcâr-ı bağçe-i Hızır seneviye	30
İcâr-ı bağçe-i ziyâret seneviye	28
İcâr-ı bağçe Hun seneviye	200
İcâr-ı âsiyâb-ı Dede seneviye	30
İcâr-ı âsiyâbı Kâsımiye seneviye	52
İcâr-ı âsiyâb-ı Zika değirmeni seneviye	
İcâr-ı âsiyâb-ı Ayn-ı ... seneviye	36
İcâr-ı âsiyâb-ı cedîd seneviye	5
Yekûn	789
Musakkaîât ve âsiyâb bağ ve bağçe vâcib-i sene 79 senesi icârât ve zemîn ve iltizâmâtı cem'i	19241,5

Diyarbakır Sancağında Behramki kazasında bulunan kazaların sene-i merkûme hesabıyla kira bedelleri	Kuruş
Rub' karye-i Mişlu bedelâtı	0
Rub' karye-i Yenice bedelât	0
Rub' karye-i Karapınar bedelât	0
Rub' karye-i Tepe bedelât	0
Rub' karye-i Seydun bedelât	0
Rub' karye-i Tezeklû bedelât	0
Rub' karye-i Tel Şahin bedelât	0
Rub' karye-i Matar bedelât	0
Rub' karye-i Kızılköy bedelât	0
Rub' karye-i Soltepe bedelât	0
Yekûn	0

Mardin Sancağına bağlı Savur kazalarında bulunan vakfın senelik kira bedelleri	Kuruş
Rub' karye-i Selah bedelât	0
Rub' karye-i İbrahim bedelât	0
Rub' karye-i Maltepe bedelât	0
Rub' karye-i Tavus bedelât	0
Rub' karye-i Şems bedelât	0
Rub' karye-i Kızıl bedelât	0
Rub' karye-i Hazrem bedelât	0
Rub' karye-i Kelbin bedelât	0
Rub' karye-i Hamus bedelât	0
Rub' karye-i Ebû Katar bedelât	0
Rub' karye-i mezraa der-Mâni' der-kazâ-i Savur bedelât	0
Yekûn	0

Veżâ'if ve mesârifât (Personel ve Ücretleri)	Kuruş
Medrese-i tevliyet ve vazîfe-i muayyene rub' tadrîs ve duâğû nim-müd duâğû der-uhde-i El-Hâc Es-Seyyid Mehmed Kemâl Efendi ve birâderleri	94 284,5
Cihet-i nakîb cüzhan muvakkitlik ve anbardârlık der-uhde-i El-Hâc Es-Seyyid Mehmed Kemâl Efendi	14 36
Cihet-i kitâbet ve duâğû nâzır-ı bîrûn ve kitâbet ve mu'în Şâfiî der-uhde-i El-Hâc Es-Seyyid Mehmed Kemâl Efendi	80 240
Müd-i Amidî hinta vazîfe-i müderrislik ve duâğû ve kitâbet ve cüzhan ve kırk bir akçe bir sülûs ile akçe müderrislik... fevkânî ve tahtânî ve duâğû der-uhde-i El-Hâc Es-Seyyid Mehmed Kemâl Efendi ve birâderleri	132 393
Cihet-i sülûsân-ı tevliyet vazîfe-i mu'ayyene duâğû maa-müd-i Âmidî ve cüzhan ve Yâsin-hân ve sâni nısf sûre-i kehf nezâret ve meyh-i matbah ve diğer duâğû Mehmed Hulusi Efendi	216 658
Cihet-i duâğû ve zevâid-hân ve nim müd-i Amidî maa-müd-i Amidî ve sâni aşer-hân ve ser-mahfil ve muallim-i sıbyân Es-Seyyid Mehmed Hulusi Efendi	76 228
Cihet-i müderris hisse-i tevliyet ve vazîfe-i muayyene ve tadrîs ve rub' hisse-i ... Hanefî maa-ta'âmiye ve duâğû ve zevâid-hân cemâle ebvâb-ı Hâkizâde Es-Seyyid ah Efendi	52 158,5
Cihet-i nısf tadrîs-i ... Hanefî Hindizâde Osman ve İsmail	32,5 120
Vazîfe-i muayyene dersîamlık ve nısf zevâid-hân maa-duâğû-ı sâni nısf-ı sûre-i Kehf Ahizâde Ali Efendi	36 138
Vazîfe-i nısf-ı dersîamlık ve duâğû der-uhde-i Hasan bin Molla Ahmed	30 90
Vazîfe-i ... ta'âm ve müd-i Amidî hinta der-uhde-i İsmail Efendi	30 90
Vazîfe-i İmâm-ı sâni der-uhde-i Yusuf Sıdkı Efendi	5

	15
Vazîfe-i duâgû Es-Seyyid Mesud ve birâderi Yusuf Efendiler nısf müd-i Amidî	8 24
Vazîfe-i cüzhan der-uhde-i Molla Ömer bin Hacı Kâsım Efendi	4 12
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Süleyman bin Abdülkâdir	8 24
Vazîfe-i müd-i Amidî hinta duâgû muhâsebeci der-uhde-i Zeynizâde Esad Ağa	25 75
Vazîfe-i duâgû der-uhde-i Ağazâde Bekir bin Molla Mehmed	10 30
Vazîfe-i câbî birün ve ibrikdâr der-uhde-i Millûzâde Ali Bey	
Vazîfe-i sâni Kur'an leyle-i Cuma ve isneyn der-uhde-i Hindizâde Derviş Ömer Efendi	8 24
Vazîfe-i İmam Hanefî ve Şeyh Abdurrahman Efendi	7 21
Vazîfe-i kennâs ve keyyâl Bekir bin Hasan	12 36
Vazîfe-i duâgû Nâ'ibzâde Ahmed Efendi	5 15
Vazîfe-i İmam Şâfîi ve noktacı Sado bin İbrahim Câbî	5 18
Vazîfe-i müderris hisse-i müderris ... fevkânî ve tahtânî ve müfettiş ve duâgû Nizâmeddin Efendi	25 77,5
Vazîfe-i duâgû Ahmed ve birâderi Mehmed Emin	30
Vazîfe-i duâgû Saide Hatun	10 30
Vazîfe duâgû Hacı Hızır	30 90
Vazîfe-i duâgû ve zevâid-hân Mehmed ve birâderi	20 60
Nakîb ve vekîl-harc ebvâb matbah Abdülhamid Cemil	13 39
Vazîfe-i cüzhan Ahmed Efendi	8 24
Yekûn	4931 Kuruş 20 para

Bâ-berât-ı âlî Diyarbakır'de bulunan erbâb-ı mürtezikanın vazîfelerine verilen	Kuruş
Vazîfe-i duâgû müd-i Amidî def'a duâgû Es-Seyyid Ahmed Derviş	30 90
Vazîfe-i duâgû maa-müd-i Amidî Ahmed Ağa	80 240
Vazîfe-i nâzır Nazzar Mustafa Ahmed Efendi	10 30
Vazîfe-i duâgû Mustafa Sıdkı Efendi	60 180
Vazîfe-i müd-i Amidî hinta duâgû Eş-şeyh Mehmed Halîfe	20 60
Vazîfe-i kitâbet ve nezâret Süleyman bin Derviş Hüseyin	12,5 127,5
Vazîfe-i dersiâmlık Ahmed Ârif Efendi	10 30
Vazîfe-i duâgû Mehmed Efendi	30 30
Vazîfe-i duâgû Tahir Efendi	20 60
Vazîfe-i duâgû ve cibâyet maa-müd-i nısf Amidî hinta Ahmed Cemil Efendi	70 210
Vazîfe-i duh Hacı Mehmed Emin Efendi	50 150
Vazîfe-i cibâyet duâgû Mazhar ve Mustafa Efendiler	10 30
Vazîfe-i duâgû Muhsine Hâtûn binti Yeşil Mustafa	10 30

Vazîfe-i duâgû Rabia Hâtûn binti Yeşil Mustafa	25
	75
Yekûn	(boş)

Yukarıda verilen H.1279 yılına ait müsakkafât vâridâtı olarak 19.242,5 kuruştan alınan ma'âş-ı muharrer ve harc muhâsebesi binde altmış iki buçuk hesabıyla 1195 kuruş alınarak hazineye aidat olarak verilmiştir⁸⁴². Her iki tablo incelendiğinde dökümü yapılan vâridât ve mesârifât kısımlarının karşısında yazılanlar ile yekûnda verilen sayılar arasında tezat bir durum söz konusudur. Hangi akardan ne kadar gelir geldiği ile ilgili evkaf defterinden net bir malumat elde edilemese de yıllık gelir ve giderleri açısından vakfın iktisadî durumunu anlamak için yekûn kısmında verilen bilgiler mühimdir. Ayrıca bu döneme ait vakıf personelleri ve vakfın akarları hakkında da kıymetli malumatlar elde edilmiştir.

18495 Numaralı evkaf defterinde verilen kayıta şunlar yazmaktadır: Kasım Padişah Vakfının mütevellisi es-Seyyid Abdullah b. Ahmed'in vefat etmiştir. Oğulları es-Seyyid İsmail, es-Seyyid Abdurrahman, es-Seyyid Mesud ve es-Seyyid Yusuf'tur. İlk olarak İsmail ve Abdurrahman'a görev tevcih edilmiştir. İsmail'in bilâ-veled vefat etmesi üzerine hissesi Abdurrahman'ın hissesine eklenmiştir. Abdurrahman'ın ölmesiyle de Abdullah'a verilmiştir. Yusuf b. es-Seyyid Abdullah ise 4'te 1'lik hissesin kendisine verilmesini talep etmiştir. Buna göre yapılan inceleme sonucunda verilen malumatlar: 1205 senesinin 20 Safer tarihinde es-Seyyid Abdullah b. Ahmed'in uhdesindedir. 1233 senesi 12 Safer tarihinde İsmail ve Abdurrahman'a ortak olarak tevcih edilmiştir. Es-Seyyid İsmail ölünce 1243 senesi 1 Safer'inde Abdurrahman'a verilmiştir. El-yevm⁸⁴³ 1275 senesi Mart başından Şubat sonuna kadar 1 senelik muhasebesi görülmüştür. 76, 77 ve 78 seneleri muhasebelerine dair bir belge ve açıklama bulunamamıştır. Ayrıca vakfın vakfiyeside bulunamamıştır. İlk iş olarak vakfın 1276, 1277 ve 1278 seneleri muhasebelerinin görülmesi şarttır. Abdurrahman'ın oğlu Abdullah çağrılıp kendisine sorulmalıdır ki es-Seyyid Yusuf senin gerçek amcan mıdır? Her ikisi ehil ve muktedir ise 6'da 1 hissesinin 4'te 1'i Seyyid Yusuf'a, 4'te 3'ü Abdullah'a tevcih edilmesi kararlaştırılmıştır. Gerekli evraklar mahkemeden çıkmış, evkaf muhasebesine de der-kenar eklenmiştir. Fi 16 Şaban 1280/26 Ocak 1864⁸⁴⁴. Kasım Padişah Vakfı ile ilgili 159-0 Numaralı esas (Yeni Şahsiyet) defterinde önemli bilgiler mevcuttur. Defterde verilen malumatlar şu şekildedir:

⁸⁴² EV.d. 17509. 18.

⁸⁴³ Kaydın tutulduğu günden bahsetmektedir.

⁸⁴⁴ EV.d. 18495. 43.

Tablo XXIII - 159-0 Numaralı Şahsiyet Defterinde Kasım Padişah Vakfı İle İlgili Verilen Bilgiler⁸⁴⁵

Sıra No	Vazife	Maaş	Görevli/Görevliler	Tevcih Tarihi	Vukuât	Mülâhazat
116	Tevliyet	-	Mehmed, Seyyid Mehmed, Abdullah, es-Seyyid Mehmed, es-Seyyid Mehmed, es-Seyyid Abdullah Vehbi, es-Seyyid Abdülkerim ve Abdülgaflur	21 Şaban 1247 28 Şaban 1256 3 Muharrem 1286 21 Şaban 1256 20 Safer 1279	-	Vakfın Mesârifleri: Müderriş Hanefî cihetine 6000 Kuruş Müderriş Şâfi cihetine 4800 Kuruş Ve Hanefî ve Şâfi....2'şer bin 400 Kuruş Ve İmâmet cihetine 3600 Kuruş Ve müezzîn cihetine 3000 Kuruş Ve ferrâş ve bevvaş cihetine 2400 Kuruş 18 Kanunuevvel 1335/18 Aralık 1919
117	İmâmet	-	es-Seyyid Mahmud Efendi b. Mehmed	15 Cemazeyilahir 1234	es-Seyyid Mahmud Efendi b. Mehmed'in vefatıyla Mahmud Sabri Efendi'ye tevcih. 16 Zilhicce 1338 (H.) 31 Ağustos 1920 (M.)	Kasım Padişah Vakfı mütevellî hissedarları arasında şuan hayatta olan Abdülkerim Efendi'ye kayd-ı hayat senevi 250 kuruş verilmesi kararı. 30 Mayıs 1334/30 Mayıs 1938
120	Ferrâş Hanefî Medresesi	Yevmî 1,5 akçe	Abdurrahman Efendi	-	Abdurrahman'ın vefatı ile yerine Fuad Efendi tevcih edilmiştir. 25 Teşrinievvel 1331 (R.) 7 Kasım 1915 (M.)	-
121	Ferrâş Şâfi Medresesi	Yevmî 1,5 akçe	Hasan Efendi	-	Hasan Efendi'nin vefatı ile Fuad Efendi'ye tevcih edilmiştir. 25 Teşrinievvel 1331 (R.) 7 Kasım 1915 (M.)	-
122	Kennâs ve Çeravdâr ⁸⁴⁶	Yevmî 5 akçe	Ebubekir Efendi b. Hasan	Rebiülevvelin son günü 1260	Ebubekir Efendi'nin vefatı ile Fuad Efendi'ye tevcih edilmiştir. 25 Teşrinievvel 1331 (R.) 7 Kasım 1915 (M.)	-
123	Keyyâl	Yevmî 5 akçe	Ebubekir Efendi b. Hasan	Rebiülevvelin son günü 1260	-	-
126	Düagü	Sadı(?) Kurası mahsûlünden almak üzere senevi 3 amedî hinta	es-Seyyid Mustafa Efendi b. es-Seyyid Hüseyin Sabir Efendi	20 Şaban 1260	es-Seyyid Mustafa Efendi'nin vefatıyla oğulları Hacı Hasib ve Tevfik Efendilere eşit olarak tevcih edilmiştir. 27 Cemazeyilahir 1297 (H.) 6 Haziran 1880 (M.) Tevfik Efendi'nin vefatı ile oğulları Ziya ve Nihat Efendilerden Nihat Efendi'nin asker olmasından dolayı görevi istememesi üzerine Ziya'ya tevcih edilmiştir. Hacı Hasib Efendi'nin vefatı ile de kerimesi Vecihiye Hanım'a tevcih edilmiştir. 18 Muharrem 1330 (H.) 8 Ocak 1912 (M.)	-
127	4'te 1 Hisseden 4'te 1 Hisse Müderriş-i Hanefî	Yevmî 4 akçe rubdan rub	Seyyid Abdullah Vehbi ve Seyyid Abdülkerim	-	Seyyid Abdullah Vehbi Efendi'nin vefatıyla hissesi sulbiKebîr oğlu Ömer Kâşifin(?) başka bir yerde ikâmet etmesi ve bu işe gücü yetemeyeceğinden diğer oğlu Ahmed Arif Efendi'ye tevcih edilmiştir. 3 Cemazeyilahir 1331 (H.) 10 Mayıs 1913 (M.)	-

⁸⁴⁵ VGMA. Defter No. 159-0, Sıra No. 116-143.

⁸⁴⁶ Tahminen çıra yakan görevli olabilir.

128	4'te 1 Hisseden 4'te 1 Hisse Müderris-i Haneî	Yevmî 4 akçe rubdan rub	es-Seyyid Mahmud Efendi b. Abdullah	25 Şevval 1256	es-Seyyid Mahmud Efendi'nin vefatıyla biraderzâdesi Yusuf Ziya Efendi'ye tevcih edilmiştir. 12 Temmuz 1331 (R.) 25 Temmuz 1915 (M.)	-
129	4'te 1 Hisseden 4'te 1 Hisse Müderris-i Haneî	Yevmî 4 akçe ⁸⁴⁷	es-Seyyid Mehmed Efendi b. Abdullah	-	es-Seyyid Mehmed Efendi'nin vefatıyla oğlu Yusuf Ziya Efendi'ye tevcih edilmiştir. 20 Rabiulevvel 1330 (H.) 9 Mart 1912 (M.)	-
130	Şâfiî Müderrisliğinden sülüs hisse		es-Seyyid Nizâmeddin (1.Hissedar) ve es-Seyyid Ömer b. es-Seyyid Abdüsselam (2.Hissedar) ve es-Seyyid Mahmud b. Zübeyr Efendi (3.Hissedar)	17 Recep 1259-2 Cemazeyilevvel 1333		-
131	Şâfiî Müderrisliği 3'te 2'lik hisse		es-Seyyid Ahmed Efendi b. es-Seyyid Ahmed		es-Seyyid Ahmed Efendi'nin vefatıyla yerine oğlu Abdullah Efendi'ye tevcih edilmiştir. 4 Safer 1307 (H.) 30 Eylül 1889 (M.)	-
132	Şâfiî Müderrisliği 3'te 1'lik hisse		es-Seyyid Nizâmeddin ve es-Seyyid Ömer ve es-Seyyid Mahmud	28 Şaban 1256-17 Recep 1256-2 Cemazeyilevvel 1233		-
133	Şâfiî Müderrisliği 3'te 2'lik hisse	Yevmî 25 akçe ⁸⁴⁸	es-Seyyid Ahmed Efendi b. es-Seyyid Ahmed	28 Şaban 1256	es-Seyyid Ahmed Efendi'nin vefatıyla yerine oğlu Abdullah Efendi'ye tevcih edilmiştir. 4 Safer 1307 (H.) 30 Eylül 1889 (M.)	-
134	Düagû	Yevmî 25 akçe	...zâde es-Seyyid el-Hac Hızır Efendi b. Said	13 Şevval 1259	es-Seyyid el-Hac Hızır Efendi'nin vefatıyla yerine oğlu Abdülkadir Efendi'ye tevcih edilmiştir. 9 Zilkade 1302 (H.) 27 Haziran 1890 (M.) Mümâileyhin ⁸⁴⁹ vefatıyla mahlûlünden Hızır ve Abdurrahman ve Abdülaziz ve Süleyman Çelebilerle kerimleri Emine ve Şerife Hanımlara tevcih olunmuştur. 17 Recep 1327 (H.) 4 Ağustos 1909 (M.)	-
135	Düagû	Yevmî 2,5 akçe	es-Seyyid el-Hac Hızır Efendi b. Said	20 Recep 1259	Üstteki bilginin aynısı yazılmıştır.	-
136	Düagû	Yevmî 2,5 akçe	Ahmed Efendi b. Said	20 Recep 1259	-	-
137	Düagû	Sadîr(?) Kurası mahsûlünden almak üzere yevmî 6 akçe	Seyyid Mehmed Esad b. Seyyid Mehmed Sadullah ve Seyyid Mehmed Sadullah ve Mehmed Şerif b. Seyyid Mehmed Sadullah	28 Muharrir 1229	Feyzullah Efendi'nin vefatıyla hissesi oğlu Sadullah Efendi'ye, Sadullah Efendi'nin vefatı ile de onun oğlu Feyzullah Efendi'ye tevcih olunmuştur. Saferin son günü 1304	-
138	Düagû	Medine-i mezburede Bezazan(?) Çarşısında 8 dükkandan almak üzere yevmî 6 akçe	Üstteki bilginin aynısı yazılmıştır..	Üstteki bilginin aynısı yazılmıştır.	Üstteki durumun aynısı yazılmıştır.	-
139	...Haneî fıkahî ile alakalı	Yevmî 5 akçe	es-Seyyid Abdül Hadî Efendi	Üstteki bilginin aynısı yazılmıştır.	es-Seyyid Abdül Hadî Efendi'nin vefatıyla tevcih yapılmadan görevi Mehmed Kemal Efendi yürütmüştür. Onun da vefatı ile Mehmed'in oğlu Yusuf Ziya Efendi göreve	-

⁸⁴⁷ 128 ve 129 numaranın ortak noktası: Yusuf Ziya Efendi'nin 300 kuruş maaşı 400 kuruşa arttırılmıştır. Fi 26 Teşrinisani 1331/9 Aralık 1915.

⁸⁴⁸ 130, 131, 132 ve 133 numaranın ortak çizgisidir.

⁸⁴⁹ Bahsi geçen kişi Abdülkadir b. Hızır'dır.

	medrese görevlisi				gelmek istememiş ve oğlu Mehmed Cemal Efendi'ye tevcih edilmiştir. 15 Cemazeyilevvel 1327 Şehrî ücreti 60 kuruştan 120 kuruşa yükseltilmiştir.	
140	Düagü	Yevmî 10 akçe	es-Seyyid Ahmed ve es-Seyyid Mehmed Efendiler	2 Şaban 1256	es-Seyyid Ahmed'in vefatıyla yarı hissesi diğer hissedar es-Seyyid Mehmed'e tevcih edilmiştir. 11 Recep 1331 (H.) 16 Haziran 1913 (M.)	
141	Fetihhân ve Düagü		Mehmed Kemal	1277	...	
142	Düagü	Şehrî (Aylık) 3 kuruş 30 para	Ayşe Hanım binti Süleyman Şakir	21 Safer 1296	Ayşe Hanım'ın vefatıyla yerine kerimleri Mevlûde ve diğer Mevlûde'ye yarı yarıya tevcih edilmiştir. 12 Şevval 1325 (H.) 18 Kasım 1907 (M.)	
143	Zevâidhân	Yevmî 20 akçe	Şeyhmus ve Mehmed Efendiler	21 Recep 1269	Şeyhmus Efendi'nin bilâ-veled vefatı ve Mehmed Efendi'nin ölümü ile Ümmüş(?) Hanım binti Mehmed Efendi'ye verilmesi hususunda denetim istenmiştir. 23 Muharrem 1330	

Vakıf hakkında verilen tüm bilgiler ışığında yapının sadece bir medrese niteliğinde olmadığı mescit, zaviye ve türbe unsurlarını da barındırdığı anlaşılmaktadır. Medresenin I. Dünya Savaşı'na kadar icraatına devam ettiği, bu tarihten sonra ise kapatıldığı bilinmektedir. Günümüzde ise müze şeklinde ziyaretçilere açıktır.

2.3.2.3.7. Hüsâmiye Medresesi

Mardin Artuklu meliki Hüsâmeddin Timurtaş tarafından cami ile birlikte yaptırılmıştır⁸⁵⁰. Timurtaş öldüğünde kendi yaptırdığı bu medreseye defnedilmiştir⁸⁵¹. Timurtaş'ın naaşı dışında medreseye Necmeddin Alpı ve Melik Dâvud'un naaşının da burada olduğu bilinmektedir⁸⁵². Fahreddin el-Mardînî'ye ait bir kütüphanenin Hüsâmiye Medresesi'ne bağışlandığı söylenmektedir⁸⁵³. Arşiv belgeleri tarandığında Âmid'de bulunan Hüsâmeddin Mescidi ile ilgili bir şahsiyet kaydı bulunmuştur. Bahsi geçen yapının Hüsâmiye Medresesi'ne ait olup olmadığı ise net değildir. Lakin olabilme ihtimaline karşı transkribe edilmesi uygun görülmüştür. Bu kayda göre Hüsâmeddin Mescidi Şerifi vakfından almak üzere yevmî 6 akçe ile imâmet cihetini yürüten es-Seyyid Osman b. Lutfullah, 29 Ramazan 1243/14 Nisan 1828

⁸⁵⁰ Alptekin, "Artuklular", s.417; Bulduk, *a.g.e.*, s.240; Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.35; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.265; Erdal, "Artuklu Türbeleri", s.461; İter, *a.g.m.*, s.203; H. Kadırcan Keskinbora, "Artuklularda Bilim ve Sağlık", *I. Uluslararası Artuklu Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2007, s.494.

⁸⁵¹ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.36; Dolapönü, *a.g.e.*, s.44; İter, aynı yer.

⁸⁵² Dolapönü, *a.g.e.*, s.45; Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.18; Erdal, "Artuklu Türbeleri", aynı yer.

⁸⁵³ Ahmet Ağırakça, "Artukoğlu Dönemi Tabiplerinden Fahrüddin el-Ensârî el- Mardînî (512-594/1118-1198)", *I. Uluslararası Artuklu Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2007, s.423; krş. Zinciriye Medresesi'ne vakfettiği belirtilmektedir. Bk. Ali Bakkal, "İslâm'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler", *I. Uluslararası Artuklu Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2007, s.450.

tarikhinde bahsi geçen vazifeye tevcih edilmiştir. Vukuat kısmında ise es-Seyyid Osman'ın vefatıyla Mehmed Efendi beratsız bir şekilde belli bir süre görevi icra etmiş sonrasında istifa edince Evkâf Nezâreti'nin görevlendirilmesiyle 1 Mart 1335/1 Mart 1919'da Yusuf Efendi boş kalan vazifeye getirilmiştir⁸⁵⁴. Günümüze gelememiş olan yapının yerinde Cumhuriyet İlkokulu bulunmaktadır.

2.3.2.3.8. Muzafferiye Medresesi

Belkâ ismiyle de bilinen medrese Melik Muzaffer Kara Arslan tarafından 1259-1291 yılları arasında Mardin Kalesi'nin eteğinde yaptırılmıştır⁸⁵⁵. Kara Arslan, vefat edince kendi yaptırdığı bu medreseye defnedilmiştir⁸⁵⁶. 1518 senesine ait arşiv belgesinde vakfın gelirleri gayrimenkul kirası ve üç adet köyün malikâne hissesi; giderleri ise personel ücretleri, çorba ve yağ masraflarıdır. Bu dönem vakfın fazla verdiği anlaşılmaktadır. 1523'te köy gelirlerinin yerini Kâsımiyye Hamamı kira bedelleri almış ve vakfın açık verdiği görülmüştür⁸⁵⁷. İleri dönem akarlarına bakıldığında 1526 senesinde Cedîd ve Kâsımiyye hamamları yer alırken 1540 yılında Mahmud Şah, Başitüne ve Buveyre köylerinin 1/4'lük hububat hisseleri eklenmiştir. Böylelikle yekûn olarak gelirler 1526 senesinde 13.141 akçe, 1540 yılında 19.246 akçe, 1565'de ise 19.305 akçe şeklindedir⁸⁵⁸. XVI. yüzyılın sonlarında vakfın bünyesinde on üç adet personelin çalıştığı bilinmektedir⁸⁵⁹.

15 Recep 1006/21 Şubat 1598 tarihine ait kayıta Muzafferiye Medresesi bünyesindeki mescitte günlük 1 akçe ile müezzinlik yapan Osman'ın sonraki süreçte imâmet cihetine tevcih edilmesiyle boş kalan yerine Bekir adındaki bir şahıs getirilmiş lakin onun görevini ifa edememesi üzerine de vazifeden alınarak günlük 1 akçe maaşla Abdulhay isimindeki kişi tayin edilmiştir⁸⁶⁰. 15 Zilkade 1006/19 Haziran 1598 tarihinde görülen bir davada şahitler kısmında yer alan bilgiden hareketle o tarihte Muzafferiye Medresesi'nde müderrislik görevinin Şemsüddin Efendi tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır⁸⁶¹. 17 Safer 1007/19 Eylül 1598'deki şer'iyce sicili kaydında Medrese'de müderrislik yapan şahısların isimleri sırasıyla ilk olarak el-

⁸⁵⁴ VGMA. Defter No. 159-0, Sıra No. 2795.

⁸⁵⁵ Bulduk, *a.g.e.*, s.70; Alptekin, "Artuklular", s.417; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.265; Dolapönü, *a.g.e.*, s.52; Bizbirlik, *a.g.e.*, s.304.

⁸⁵⁶ Kâtip Ferdî, *a.g.e.*, s.16; Bulduk, *a.g.e.*, s.71; Dolapönü, aynı yer.

⁸⁵⁷ Bizbirlik, *a.g.e.*, s.305; toplam gelen gelir 13.140 akçedir. Bk. Gündüz, *a.g.t.*, s.77.

⁸⁵⁸ Göyünç, *a.g.e.*, s.116.

⁸⁵⁹ Gelir gider durumlarının detaylı tablosu için bk. Bizbirlik, *a.g.e.*, s.306.

⁸⁶⁰ Günay, *a.g.t.*, s.249.

⁸⁶¹ Günay, *a.g.t.*, s.232.

Hac Abdullah b. Mehmedcan, ondan sonra Mevlana Şemseddin Efendi ve Ali Dede şeklinde verilmiştir⁸⁶².

1 Recep 1007/28 Ocak 1599'da günlük 3 akçe ile görev yapan mimar Molla Zeynel'abidin b. el-Hac Şah Hüseyin'in görevinden istifa etmesi üzerine vazifeye aynı ücreti almak suretiyle Ali b. Abdullah atanmıştır⁸⁶³. 1726-1727 tarihinde nâib Hamza Efendi'nin arzıyla yevmî 1 akçe ile mutasarrıf, yevmî 2 akçe ile ihlâs-hân, yevmî 2 akçe ile mimar ve yevmî 2 akçe ile câbi-i bîrûn olan Şeyh Hamîs'in vazifesi yeniden tevcih edilmiştir⁸⁶⁴. Zilkade 1184/Şubat-Mart 1771 senesinde Muzafferiye Medresesi evkafının yevmî 5 akçe ile câbi-i bîrûnu ve yevmî 5 akçe nâzır-ı bîrûnû olan Seyyid Mehmed'in çekilmesiyle Seyyid Mehmed Said'e verilmiştir⁸⁶⁵. 29 Cemazeyilahir 1186/27 Eylül 1772 tarihinde Muzafferiye Medresesi vakfında yarım hisse ile müderrislik yapan Seyyid Abdülgaflur b. Salih'in vefat etmesi üzerine yerine Ahmed Haki Efendi tayin edilmiştir⁸⁶⁶.

23 Ramazan 1223/12 Kasım 1808'de Muzafferiye Medresesi'nde iki tane 4'te 1'lik hisse ile görev yapan mutasarrıf Ahmed Haki Ammizâde vefat etmesiyle ondan kalan hisseleri oğulları Abdullah ve Abdülgaflur'a verilmiştir⁸⁶⁷. 1814 senesinde günlük 10 akçe ile medresede muîd ve nâzırlık görevini yapan Seyid Yusuf'un vefat etmesi üzerine yerine oğlu Seyid Mehmed geçmiştir⁸⁶⁸. 7 Safer 1233/17 Aralık 1817'de Muzafferiye Medresesi vakfının mütevellileri günlük 1 buçuk akçe alan es-Seyyid Mesud ve es-Seyyid Yusuf'dur⁸⁶⁹. 21 Teşrinievvel 1272/2 Kasım 1856 tarihinde vakfın üç tane mütevellisi bulunduğu ve vakfın dört köyden toplam 2723 buçuk kuruş aldığı anlaşılmaktadır⁸⁷⁰. 17 Zilhicce 1277/26 Haziran 1861'de vakfın mütevellileri ve müderrisleri es-Seyyid Koca(?) ve es-Seyyid Mehmed'dir⁸⁷¹. 24 Zilkade 1279/12 Mayıs 1863 senesine gelindiğinde H.1278 senesine ait bir köyden 1/4 hisse olarak 344 kuruş 10 para temin edilmiştir⁸⁷². 7 Şevval 1291/17 Kasım 1874 tarihinde yazılmış bir belgeden şehrin su ihtiyacını karşılamak için Muzafferiye Medresesi'nin arazindeki

⁸⁶² Günay, *a.g.t.*, s.46.

⁸⁶³ Günay, *a.g.t.*, s.95.

⁸⁶⁴ H.D. No 1128, s.117.

⁸⁶⁵ H.D. No 1149, s.23. Bîrûnun anlamı dışarı demektir. Bahsi geçen vazifeler tahminen evkafın dışındaki görevler ile alakalı olabilir.

⁸⁶⁶ BOA, (AE.SMST.III), Defter No. 105/7948.

⁸⁶⁷ BOA, (AE.SMHD.II), Defter No. 23/1445.

⁸⁶⁸ Eken, *a.g.m.*, s.248.

⁸⁶⁹ EV.MH. 1148. 25.

⁸⁷⁰ EV.MH. 580. 78.

⁸⁷¹ EV.MH. 1148. 25.

⁸⁷² EV.MH. 1028. 81.

boşluktan istifade edilerek masraflarının belediye tarafından karşılanacağı bir su deposu yapılmak istendiği öğrenilmektedir⁸⁷³.

H.1278/M.1861-1862 senesinde müteveli kaymakam müftüsü Yusuf Sıdkı Efendi'nin hazırlamış olduğu muhasebede önceki vakıflarda yaşanan çekirge istilasına bu vakfa ait bir arazide de görülmüş ve bu yerin geliri sıfır olarak yazılmıştır. Ayrıca vakıf açık vermiştir. Verilen bu bilgiler haricinde H.1278 senesinde Muzafferiyeye vakfından kurâ bedelâtı olarak 213 kuruş temin edilmiştir⁸⁷⁴. 28 Şubat 1281/7 Mart 1866'da ise vakfın yıllık vâridâtı 2125 kuruş olarak hesaplanmıştır⁸⁷⁵.

Tablo XXIV - 17509 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Muzafferiyeye Câmî'i Şerîfi Vakfının H.1278 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁸⁷⁶

	Kuruş
Mardin'de Nusaybin kazasına bağlı Latifiye köyünden alınan 4'te 1 hisse bedeli	1383,5
Çekirge istilasından gelir elde edilememiştir.	0
Mardin'de Tiltin köyünden alınan 4'te 1 hisse bedeli	
Yekûn	1383,5

	Kuruş
Dükkân der-sûk-ı attarân icâr-ı seneviyesi	24
İcâr-ı bağçe Hacı Hızır der-karye-i Kabala	25
	49

El-mesârifât	Kuruş
Vazife-i kitâbet ve ve ferrâş ve vakkâd ve câbî ve kayyum ve hademe sâ'ire	720
Vazife-i imam ve hatib senevî	49
Kanâdil için mübâyâ'a olunan revgan-ı zeyt	180
Loğkeşân ücreti	120
Sene-i sâbıkdan zuhûra gelen duyûn-ı vakf	481
Ma'âş-ı muharrer ve harc muhâsebesi	0
Yekûn	1550

El-mizân	Kuruş
Mesârifât	1550
Vâridâtı	1432,5
Deyn-i ale'l-vakf (Vakfın vermiş olduğu açık, borç)	117,5

Tablo XXV - 18247 Numaralı Evkaf Defterinde Yer Alan Muzafferiyeye Vakfının H.1279 Senesine Ait Muhasebe Kaydı⁸⁷⁷

Muzafferiyeye vakfı cânib-i hazîne-i evkâf-ı hümâyûnda mazbût olup sene-i mezbûre hasebiyle bedelâtı	Kuruş
Mardin'de Havâs-ı Hümâyûn'a bağlı Boyra köyünün 4'te 1'lik hisse bedeli	2150
Mezraa köyünün 4'te 1'lik hisse bedeli	50
Teşir-i fevkânî köyünün 4'te 1'lik hisse bedeli	50
Teşir-i Tahtânî köyünün 4'te 1'lik hisse bedeli	50
Mazbût-ı hazîne-i hümâyûn	2300
Ma'âş-ı muharrer ve harc-ı muhâsebe	575
Der-zimmet-i müteveli (Müteveliye teslim edilen para)	1725

⁸⁷³ EV.MKT. 746. 32.

⁸⁷⁴ EV.d. 17509. 20, Numro 37.

⁸⁷⁵ EV.MH. 1161. 85.

⁸⁷⁶ EV.d. 17509. 9, Numro 23.

⁸⁷⁷ EV.d. 18247. 3.

1897/1898 tarihli belgelerden hareketle Muzafferiyе Medresesi arsasının uzun bir süre boş olması ve mezbele haline gelmesi yüzünden halkın yardımlarıyla bir cami ile Rüşdiye Mektebi yapılmasına dair talep üzerine izin verilerek inşasına başlanıldığı öğrenilmektedir⁸⁷⁸. 18 Cemazeyilevvel 1320/23 Ağustos 1902 tarihinde yazılmış bir belgede Muzafferiyе Medresesi'nin tamamen yok olduğunu bundan dolayıda onun arazisine medrese vakıflarından gelen gelirleri aktarmak üzere bir mektep inşa ettirileceği yazmaktadır⁸⁷⁹. Verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere günümüze kadar gelemeyen medresenin kalıntılarının bulunduğu yere ilk olarak üst kısımda bahsi geçen Rüştiye, sonrasında Lise, sonra Kız Öğretmen Okulu ve en son Ticaret Lisesi yaptırılmıştır⁸⁸⁰.

2.3.2.3.9. Altunboğa Medresesi

Mardin kalesine yakın bir mevkide vezir Alaeddin Altunboğa⁸⁸¹ tarafından yaptırılan medrese günümüze sadece kalıntı şeklinde ulaşmıştır⁸⁸². Medreseye ait bir kısım çeşme olarak faaliyet göstermektedir. Tarihlendirme olarak ise XIV. yüzyılın ortası verilebilmektedir. Arşiv kaynaklarında vakıf, mescit şeklinde geçmektedir. Altunboğa mescidi ile ilgili 1564/1565 senesinde 384 akçe vâridâtı ve imâmet ve te'zin cihetlerini ifa eden görevlileri olduğu kaydı bulunmaktadır⁸⁸³.

2.3.2.4. Hamamlar

Hamam, suyun ısıtılması suretiyle insanların temizlenmesi için şehrin belirli kısımlarında inşa ettirilmiş bir yapıdır. Vakıf eserler arasında yer alan hamamların daha çok ilgili vakfın akarlarından biri olarak yaptırıldığı bilinmektedir. Ayrıca hamamların işletim hakkının tarihsel süreçte kişilere özel olarak verildiği de görülmektedir.

⁸⁷⁸ BOA, (İ.EV.), Defter No. 18/32; BOA, (ŞD), Defter No. 143/37; BOA, (MF.MKT), Defter No. 375/1; BOA, (MF.MKT), Defter No. 427/53; BOA, (MF.MKT), Defter No. 430/62; BOA, (BEO), Defter No. 1084/81293.

⁸⁷⁹ EV.MKT. 2761. 108.

⁸⁸⁰ Bizbirlik, a.g.e., s.306.

⁸⁸¹ Aydın Usta, ismini Altun Buka olarak ifade etmektedir. Bk. Usta, a.g.m., s.825; krş. Altunboğa'nın el-Melikü'l Mansûr Ahmed'in veziri ve isminin Altun Bağa olduğunu belirten bilgi bulunmaktadır. Bk. Hızır Dilek, "Zinciriye Medresesi'nin Cumhuriyet Dönemindeki Durumu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIV/34, Şanlıurfa 2015, s.179.

⁸⁸² H. Arslan, a.g.t., s.73; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.167; Bulduk, a.g.e., s.240.

⁸⁸³ Göyünç, a.g.e., s.112; Bizbirlik, a.g.e., s.201.

2.3.2.4.1. Yeni Kapı Hamamı

Mardin'in Yeni Kapı (Bab-ı Cedîd) Mahallesi'nin güneyinde bulunmaktadır ve adına hamam-ı cedîd de denilmektedir. Mardin'in en büyük hamamlarından birisidir. Melik Muzaffer Kara Arslan'ın medrese ve mescidinin vakıfları arasında olan bu hamamın yapılış tarihi XIII. yüzyılın ikinci yarısı olmalıdır⁸⁸⁴. 1523'deki yıllık kira bedeli 12.600 akçedir⁸⁸⁵. 1526 senesine ait yıllık geliri 12.600 akçeyken 1540'ta 6480 akçe 1564 yılında ise 12.000 akçe olmuştur⁸⁸⁶. 259 Numaralı şer'iyeye sicili kaydında 1 Rabiulevvel 1006/12 Ekim 1597 tarihinde hamamın Na'imi b. Abdullah ve Mirza b. Mehmed adındaki iki şahsa yevmî 30 akçe ile bir senelik kiraya verildiği yazmaktadır⁸⁸⁷. 1846-1847 senesine ait bir belgede Muzafferiyeye Medresesi vakıflarından olan hamam-ı cedidin yıllık geliri 600 kuruşken –vakıf hamamı 600 kuruşa kiraya vermektedir- kiracıların hamamın bakım ve onarımını yapmamları yüzünden yapının yıkılmaya yüz tuttuğu ve hatta büyük bir kısmının yıkıldığı, önceleri kira verebilirken artık 1 akçe bile temin edilemediği ifade edilmektedir. Belgenin devamında Haremeyn vakıflarına nâzırlık yapan Gümlü/Kümlü/Günlüzâde Hacı Hızır adlı kişinin hamama talip olduğu ve bu durum ile ilgili gerekli yerlerden izin beklendiği yazmaktadır⁸⁸⁸. 1915 senesinde Evkâf memuru olan Şükrü Efendi'nin hamamı yenilemesi ile ilgili bir kayıttan hamamın o döneme kadar aktif bir şekilde kullanıldığı öğrenilmektedir⁸⁸⁹. Günümüzde ise tamamı yıkıktır.

2.3.2.4.2. Şeyh Emînüddin Maristan/Bîmâristan Hamamı

Bîmâristan'ın gelir kaynaklarından birisi aynı isimle anılan hamamıdır. Maristan'da yer alan hamam hakkında kullanılan suyun oldukça şifalı olduğu ve bilhassa cilt rahatsızlıklarında daha çok olumlu yanıt alındığı söylenmektedir⁸⁹⁰. Arşiv belgeleri içerisinde bahsi geçen vakıfla ilgili 1523'te 11.520 akçe, 1526 senesinde 11.520 akçe yıllık geliri olduğu ve bu gelirin 1540 yılında 12.600 akçeye, 1564'te ise 15.716 akçeye kadar yükseldiği belirtilmektedir⁸⁹¹. XVIII. ve XIX. yüzyıllara ait arşiv belgelerinde bahsi geçen hamama dair bir bilgi yer almamaktadır⁸⁹². Günümüzde ise soyunmalık kısmı dışında yıkılmış haldedir.

⁸⁸⁴ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.187; Bilgicioğlu, a.g.mad., s.50.

⁸⁸⁵ Gündüz, a.g.t., s.84.

⁸⁸⁶ Göyünç, a.g.e., s.122.

⁸⁸⁷ Günay, a.g.t., s.46-47.

⁸⁸⁸ EV.EMH. 251. 21.

⁸⁸⁹ H. Arslan, a.g.t., s.76; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, aynı yer.

⁸⁹⁰ Maristan ile ilgili diğer söylentiler hakkında bilgi için bk. Ünver, a.g.e., s.18.

⁸⁹¹ Gündüz, aynı yer; Göyünç, aynı yer.

⁸⁹² Eken, a.g.m., s.249.

2.3.2.4.3. Radviyye (Savurkapı) Hamamı

Hatuniye Medresesi'ne ait gelirlerden birisi 1206 yılını gösteren kitabeye göre medresenin güney kısmında bulunan hamamıdır. Bahsi geçen hamama Radviyye (Savurkapı) Hamamı denilmiştir. Bu hamamın 1176-1185 yılları arasında yapıldığı söylenmektedir⁸⁹³. Hamamın 1526 senesine ait yıllık geliri 7920 akçe iken 1564 yılında 8360 akçedir⁸⁹⁴. 208 Nolu Mardin şer'iyye sicilinde 2 Safer 1314/13 Temmuz 1896 tarihinde Bâbü's-Savur olarak geçen hamamdan 15 senedir yıllık yüzer kuruşun kira bedeli olarak alındığı ve Naûm Efendi ile Abdulgani adındaki kişiler arasında hamamın işletmesi ile alakalı yaşanan bir durum hakkında kayıt bulunmaktadır⁸⁹⁵.

2.3.2.4.4. Mardin Ulu Cami Hamamı

Ulu Cami'nin güney kısmında XIV. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği bilinen bir hamam bulunmaktadır. Hamam-ı Kebîr olarak da adlandırılmaktadır. Hamamın Melik Sâlih tarafından Ulu Cami'ye vakıf olarak yaptırıldığı verilen bilgiler arasındadır⁸⁹⁶. 1523'de ve 1525 yılındaki yıllık kira geliri 7920 akçe olan hamamın 1540 senesindeki yıllık vâridâtının 6480 akçeye hatta 1564'de 4731 akçeye kadar düştüğü bilinmektedir⁸⁹⁷.

2.3.2.4.5. Emir Hamamı

Mîr Hamamı olarak da geçen hamamı Sultan İsâ'nın veziri Feyyaz b. Emir Ali b. İlmuddin Sincari'nin yaptırdığı söylenmektedir⁸⁹⁸. Mardin'de Şehidiye Mahallesi'nde Reyhaniye Camisi'nin güneyinde konumlanmıştır. Günümüzde hâlâ aktif bir şekilde kullanılmaktadır⁸⁹⁹.

⁸⁹³ H. Arslan, *a.g.t.*, s.76.

⁸⁹⁴ Göyünç, *a.g.e.*, s.122.

⁸⁹⁵ Danyal Tekdal, *208 Numaralı Mardin Şer'iyye Sicili (Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme)*, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2009, s.65-66.

⁸⁹⁶ Gündüz, *a.g.t.*, s.84; H. Arslan, *a.g.t.*, s.77.

⁸⁹⁷ Göyünç, aynı yer.

⁸⁹⁸ Bulduk, *a.g.e.*, s.250.

⁸⁹⁹ Hamam ile ilgili Murat Çağlayan'ın söyleşi havasında bir yazısı mevcuttur. Bu yazıda hamamı XX. yüzyılın başından itibaren ailesinin işlettiğini ve dedesinin 1940'larda bahsi geçen hamamı otomobil karşılığında başka birisine devrettiğini yazmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Murat Çağlayan, "Dedemin Hamamı", *Arredamento Mimarlık Tasarım Kültürü Dergisi*, S.340, İstanbul 2020, s.102-104.

2.3.2.4.6. Kâsımiyye Hamamı

İsminden hareketle Akkoyunlu Kasım Padişah'ın yaptırmış olduğu bir vakıf şeklinde algılansa da 1523 ve 1526 senesine ait tahrir belgesinde Artuklu hükümdarı Melik Kara Arslan'ın bahsi geçen hamamı yaptırdığı yazmaktadır⁹⁰⁰. Yüksek bir ihtimal olarak Kasım Padişah'ın hamamı tamir ettirdiği ve bundan dolayı hamamın ismine ona ithafen Kâsımiyye denildiği düşünülmektedir. Muzafferiye medresesinden hamama temiz suyun nakledildiği ve suya ait bedelin Kasım Padişah evkafından karşılandığı arşiv kayıtlarında yer almaktadır. Hamamın 1526 senesine ait yıllık geliri 15.480 akçe olurken 1540 yılına gelindiğinde 17.160 akçe ve 1564'te 18.630 akçeye kadar yükseliş gösterdiği anlaşılmaktadır⁹⁰¹. 1598 yılında hamamın Oruç b. Ahmed adındaki şahsa günlük 60 akçe ve günlük 5 akçe medresedeki müderrise hilat-baha olarak verilmesi ile kiralanmıştır. Sonrasında 5 akçelik ödeme kiracının suyun azlığı sebebinin ön plana atması üzerine kaldırılmıştır⁹⁰².

2.3.2.5. Çeşmeler

Haklarında pek bilgi olmayan çeşmelerin sadece isimleri geçmektedir. Bu çeşmeler sırasıyla Ayn Kapak Çeşmesi, Kâsımiyye Çeşmesi, Firdevs Çeşmesi, Sultan İsâ Çeşmesi, Cevheriye Çeşmesi, Savurkapı Çeşmesi ve Altunboğa Çeşmesi'dir. Büyük bir ihtimalle adlarını aldıkları yapıların vakıfları olarak inşa edilmişlerdir.

2.3.2.6. Saraylar

XII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar varlıklarını sürdüren Mardin Artuklularının kendilerine ait saraylarının olmaması imkân dâhilinde değildir. Bundan dolayı hâkim oldukları bölgelerde saray tahsis ettikleri bilinmektedir. İncelenen kaynaklar içerisinde Mardin koluna ait iki adet sarayın varlığı tespit edilmiştir.

2.3.2.6.1. Harzem Sarayı

Varlığı bilinen saraylardan bir tanesi Harzem'de bulunandır. Verilen bilgiler doğrultusunda bu sarayın çok süslü ve duvarlarının resim ile yazılarla bezeli olduğu, etrafında

⁹⁰⁰ Gündüz, *a.g.t.*, s.84.

⁹⁰¹ Göyünç, *a.g.e.*, s.123.

⁹⁰² Günay, *a.g.t.*, s.79-80.

bahçe ve havuzların yer aldığı öğrenilmektedir. Ayrıca bahsi geçen bu yapıya “*Kasr ul-Kutbî*” denilmesinden Kutbüddin II. İlgazi tarafından inşa ettirildiği söylenmektedir⁹⁰³. Artuklu meliklerinin bu sarayı dinlenme ve eğlenme yeri olarak kullandıkları da belirtilen diğer bir malumdur.

2.3.2.6.2. Firdevs Köşk

Mardin de Meydanbaşı’ndan Nusaybin bölgesine giden yolun sağında Vali Konağı’nın bulunduğu yerin yakınındadır⁹⁰⁴. Günümüzde birçok kısmı kapalı olup bir iki ailenin ikamet ettiği yapının önünde geniş bir havuz bulunmaktadır. Mardin’in her yerini görmesi ve Mezopotamya ovasına bakan manzarasının olmasının yanında devamlı esen rüzgârın varlığı Artuklu emirlerinin yaz aylarını bu köşkte geçirmelerini sağlamıştır. Bunun en iyi örneği II. Necmeddin Gazi’nin yazın belli bir vaktinde bahsi geçen köşkte kalmasıdır⁹⁰⁵. Köşkün ayvanında yer alan bir kitabede ise Melik Sâlih’in adı geçmektedir⁹⁰⁶. Yapının iki katlı bir şekilde inşa ettirildiği bilinmektedir⁹⁰⁷.

2.3.2.7. Köprüler

Ticari güzergâh üzerinde beyliklerini kuran Artuklular bu stratejik konumlarından ele edecekleri kârı köprüler vasıtasıyla arttırmışlardır. Köprülerin fiziki özellikleri inşa ettirildiği nehre bağlı olarak tasarlanmıştır. İnşa edilecek yer bataklık gibi genişse nehrin akıntısına ve kaplayacağı kısımlara bağlı olarak köprüler çok gözlü ve yayvan bir stilde yaptırılmıştır. Yer, dar ve sarp arazilerden gelen bir kaynaksa olası bir taşkını göz önünde bulundurarak köprü geniş açıklı ve yüksek kemerli bir şekilde tasarlanmıştır⁹⁰⁸.

2.3.2.7.1. Malabadi Köprüsü

Diyarbakır Silvan bölgesinin doğu kısmında Malabadi köyünün bulunduğu mevkide Batman Suyu üzerinde Akraman/Karaman Köprüsü olarak da anılan yapının 1146 senesinde

⁹⁰³ Turan, *a.g.e.*, s.226.

⁹⁰⁴ Altun, *Anadolu’da Artuklu Devri*, s.225.

⁹⁰⁵ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.17-18.

⁹⁰⁶ Kâtip Ferdi, *a.g.e.*, s.46.

⁹⁰⁷ Özkan Ertuğrul, “Firdevs Köşkü” mad., *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s.125.

⁹⁰⁸ İrfan Yıldız-Erkan Koç, “Mardin’in Kızıltepe İlçesindeki Artuklu Dönemi Köprüleri”, *Artuklular*, II, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin 2020, s.239.

Hüsâmeddin Timurtaş'ın emriyle inşasına başlanmış⁹⁰⁹ oğlu Necmeddin Alpı zamanında tamamlanmıştır⁹¹⁰. İçinde geçen yolcuların konaklayabileceği odalar bulunmaktadır⁹¹¹. “*Köprü'nün boyu 150 m'dir.*”⁹¹² 1930 senesinden sonra Karayolları tarafından onarım görmüştür. Günümüzde ise yanına modern bir köprü inşa edilmiştir.

2.3.2.7.2. Çermik Köprüsü

Diyarbakır'da Çermik ilçesinin batısında Sinek Çayı üzerine yaptırılmış köprü'nün diğer bir adı Haburman Köprüsü'dür. “*Toplam uzunluğu 107 m, eni ise 5.50 m'dir.*”⁹¹³ Kitabesinde geçen “*...Haza ma tatavva'at bi-amalihi Zubayda Hatun ibneti al'Amir al-acall Nacmüddin Albi b.Temirtaş hamaha'llahu fi sanati hamsin ve sab'iba ve hamsami'a*” ibaresine göre Necmeddin Alpı'nın kızı Zübeyde Hatun tarafından Kutbüddin II. İlgazi döneminde 1179 yılında inşa ettirilmiştir⁹¹⁴. Köprü'nün Tebriz-Ahlat kervan yolunu, Çermik-Karacadağ üzerinden Urfa-Halep güzergahına çevirmeyi başarmak amacıyla her altı saatlik yolda yaptırılan kervansaraylar dizisinden yaptırılmış olduğu kaydedilen bilgiler arasındadır. “*1927'de Çermik Kaymakamı Hikmet Bey ile belediye başkanı Rifat Bey tarafından onarımı yapılmıştır.*”⁹¹⁵ Günümüzde kullanılmaktadır.

⁹⁰⁹ Çulpan, a.g.m., s.110; Artuk, *Artukoğulları*, s.76; Doğu tarafındaki ayakları yerleştirildiğinde su akışının güçlü olmasından dolayı yıkılmıştır. Bu olay üzerine sorumlu olan ez-Zâhif görevden alınarak emir Seyfeddin Şirbârik yerine getirmiş ve 1153 yılında kaldığı yerden inşasına devam edilmiştir. Bk. İbnu'l-Ezrak, a.g.e., s.78. Köprüye ait kitabe Mardin Artuklu koluna ait en eski tarihli yazıttır. Kitabede köprü'nün inşası için gereken masrafların Timurtaş tarafından karşılandığı bilgisi mevcuttur. Kitabenin çevrilmesi ve değerlendirilmesi ile ilgili detaylı bilgi için bk. Karaçam, a.g.t., s.131-136.

⁹¹⁰ İbnu'l-Ezrak, a.g.e., s.109; Artuk, *Artukoğulları*, s.82; Alptekin, “Artuklular”, s.417; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.200; Köprü Necmeddin Alpı zamanında sel yüzünden yıkılmış ve tekrardan inşa ettirilmiştir. Bk. İbnu'l-Ezrak, a.g.e., s.110.

⁹¹¹ Alptekin, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze*, s.191.

⁹¹² Çulpan, a.g.m., s.109.

⁹¹³ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.206.

⁹¹⁴ Semavi Eyice, “Haburman Köprüsü” mad., *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s.381; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, aynı yer; Çulpan, a.g.m., s.1116-1117; Cömertler, a.g.t., s.40-41; krş. bahsi geçen yapıya ait inşa kitabesinin çevrilmesi ve değerlendirilmesinde yapının Mardin Artuklularına ait değil Hısnıkeyfâ Artukluları dönemiyle ilişkili olduğu söylenmektedir. Bu husus ile ilgili görüş ise Çermik'in Rüküdddevle Dâvud b. Sökmen devrinde ele geçirildiği ve onun ölümü ile Zengî'nin bir müddet bölgeyi kendi hâkimiyetine almasından sonra şehrin Fahreddin Kara Arslan tarafından tekrardan Artuklu egemenliği altına girmesidir. Zübeyde Hatun'un da kim olduğu konusunda ise zengin bir şahsın eşi olabileceği gibi babasından gelen bir maddî güce sahip olduğu da ihtimaller arasındadır. Bk. Karaçam, a.g.t., s.75-76.

⁹¹⁵ Çulpan, a.g.m., s.117.

2.3.2.7.3. Kızıltepe (Düneysir) Köprüsü

Köprü, Kızıltepe-Derik tarikinde Mezopotamya'dan gelen kervan güzergâhı üzerinde, Kızıltepe Ulu Cami'ye yakın bulunan Zergan Çayı'nın üstüne 5.40 m genişlik, 5.00 m yükseklik ve 51.00 m döşeme uzunluğuna sahip bir şekilde inşa ettirilmiştir⁹¹⁶. Köprünün tam olarak hangi tarihte yapıldığı kitabesinin bulunamamasından dolayı bilinmemektedir. Kızıltepe (Düneysir) Ulu Cami'de yer alan 1204 senesine ait kitabeden hareketle Artuk Arslan döneminde yaptırıldığı tahmin edilmektedir⁹¹⁷.

2.3.2.7.4. Harzem Köprüsü

Yapı, Mardin-Ceylanpınar kervan güzergâhında Harzem (Ziyaret) köyünde, Taceddîn Mesud Medresesi'nin aşağı yukarı 20 m batısında konumlanan Zergan Deresinin üstüne, 24 m döşeme uzunluğu, 3.50 m genişlik ve 3.40 m yükseklikte 4 ayaklı bir şekilde yaptırılmıştır. Medresede yer alan 1238 tarihli kitabe ışığında köprünün XIII. yüzyılın başlarında yaptırıldığı tahmin edilmektedir⁹¹⁸.

2.3.2.8. Kervansaray

XVI. yüzyıl kayıtlarından, birisi Artuklu eseri olmak üzere üç adet kervansaraydan bahsedilmektedir⁹¹⁹. Artuklu kervansarayı hakkında “*Artukoğulları hükümdarlarından Melik Nâsır Şehid'in yani Artuk Arslan b. İlğazi (1201-139)'nin evkafından olan kervansaray 1526'da yıllık kirası vakfa 720 akçe gelir temin etmektedir.*”⁹²⁰ kaydı haricinde bir bilgi bulunmamaktadır. Bu yapı dışında Kasım Padişah evkafından olan “*Kaysariyye*” adında bir kervansaray vardır. 1526 senesinde bahsi geçen kervansarayın içinde 7 dükkânın olduğu ve bu dükkânlardan yıllık gelir olarak 8928 akçe geldiği, 1540 yılında ise dükkân sayısının 80'e yükselerek 13.716 akçe yıllık gelir elde ettiği ve 1564'te isminin “*Bezzâzistan*” şeklinde geçerek 99 dükkânı aktif bir şekilde 12 dükkân ise boş olarak 23.220 akçe yıllık gelire sahip olduğu bilinmektedir⁹²¹.

⁹¹⁶ Yıldız-Koç, a.g.m., s.239.

⁹¹⁷ Çulpan, a.g.m., s.118-119.

⁹¹⁸ Yıldız-Koç, a.g.m., s.240.

⁹¹⁹ Bilgicioğlu, a.g.mad., s.51.

⁹²⁰ Göyünç, a.g.e., s.123; Gündüz, a.g.t., s.84.

⁹²¹ Göyünç, a.g.e., s.124.

2.3.2.9. Sivil ve Askeri Yapılar

Coğrafi konum itibarıyla kurulduklarından itibaren birçok kuşatmaya şahit olan Artuklu melikleri ülkelerini daha güvenilir hale getirebilmek için kalelerini onarmış ve surlar ile birlikte burçlar inşa ettirmişlerdir. Mardin Artuklu koluna ait tespit edilen tek yapı ise Ayna Burcu'dur.

2.3.2.9.1. Ayna Burcu (Burcü'l-Mirât)

Yapı hakkında İbnu'l-Ezrak, 29 Rabiulevvel 560/13 Şubat 1165 senesinde Bâbu'l-kasr olarak bahsedilen Saray Kapısı yanında konumlanan burcun 1 ay 1 gün süren bir yıktırılma süreci ardından aynı yılın Cemazeyilahir ayında tekrardan inşa ettirilmeye başlandığını, bu iş için gerekli olan malzemelerin taşınması için şehrin Kalûfah kapısının açtırıldığını ve 3 ay 13 günlük süre sonunda 23 Ramazan'da yapımının tamamlandığını söylemektedir⁹²².

2.3.3. Harput Artuklu Kolu

Harput, tarihi olarak m.ö. 2000 yıllara dayanan, kalesi ile belirgin olan, denizden 1280 metre yükseklikte bulunan ve Elazığ'ın 9 km kuzeyinde konumlanan bir şehirdir. Şehir ilk olarak bir kale ve onun etrafında şekillenen yerleşim yerlerinden ibaretken zaman içerisinde güvenliğin tedarik edilmesine bağlı olarak nüfusu artmıştır⁹²³. İlerleyen süreçte şehrin ticarî güzergâhlar üzerinde yer alması ile stratejik olarak önemli bir konuma sahip olması onun birçok devlet ve unsur tarafından fethedilmesine sebep olmuştur⁹²⁴. Bölge üzerinde hâkimiyet kuran beyliklerden birisi de Artuklulardır. Urartulardan itibaren birçok devlete ev sahipliği yapan Harput'un Artuklu hâkimiyetine girmesi ile şehir, iç kalenin kuzeyi ve batısı doğrultusunda büyümüş ve kalenin dışında yeni yerleşimler meydana gelmiştir⁹²⁵. Bölgeye egemen olan Artukluların şehrin imarı için vakıf müesseseleri kurması onların havalîye verdiği kıymeti gözler önüne sermektedir. Özellikle Artuklu devrinde ilk Müslüman mahallelerinin Harput Ulu Cami ve Esadiye (Arslaniye) Cami'sinin etrafında teşekkül etmesi vakıf müesseselerinin toplum için önemini kanıtlamaktadır.

⁹²² İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.147-149.

⁹²³ Altınışik, *a.g.t.*, s.99.

⁹²⁴ Bağdat-Basra ve Diyarbakır hattını takip ederek Anadolu'nun iç kısımlarından İstanbul'a kadar süren İpek ve Baharat yolunu Malatya'ya bağlayan nokta üzerinde konumlanmasının yanında tarım üretimine elverişli olması ile dağlık alanların hayvancılık için imkân tanınması bu durumun yaşanmasında çok etkilidir. Bilgi için bk. Altınışik, *a.g.t.*, s.114.

⁹²⁵ Celalettin Uzun-Enver Çakar, "17.Yüzyılda Harput Kalesi", *FÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XXVI/2, Elazığ 2016, s.338.

Harput, Artuklu beylikleri arasında ayrı bir kol olarak değerlendirildiğinde hâkim olan Artuklu meliklerinin genellikle mevcut yapılar üzerinde onarım yaptırdıkları görülmektedir. Şüphesiz şehre egemen oldukları süreç boyunca birçok vakıf yapısı inşa ettirmiş olmalılardır. Çünkü Artuklu meliklerinin faaliyetlerine bakıldığında toplum yararına önemli imar çalışmaları yaptıkları bilinmektedir. Lakin Artuklu ailesinin Harput şehri için yaptırdıkları vakıf eserler ile ilgili elde edilen bilgiler sınırlıdır. Bunun yaşanmasında bölgenin coğrafi konumu itibarıyla mühim bir yer olmasından kaynaklı tarih içerisinde birçok unsurun hâkimiyet kurması veya kurmak istemesi üzerine bölgeyi kuşatması sonucu şehrin ve içindeki yapıların hasar gördüğü böylelikle de günümüze kadar birçok eserin ulaşamadığı düşünülebilir.

2.3.3.1. Harput Kalesi ve Camisi

Kale, derin yamaçla ve engebeli kayalıklarla kuşatılmış bir sırt üzerine inşa edilmiştir⁹²⁶. Kökeni Urartulara kadar inen kalenin Artuklular için önemli olması kalenin tarihsel süreç içerisinde incelenmesinin doğru olacağı kanısını doğurmuştur. Bundan dolayı ele alınan bu çalışmada kale hakkındaki bilgiler yer alacaktır. 1112 senesinden itibaren Artukluların eline geçen kalede onlara ait izler bulunmaktadır. Artuklu Meliki Nizâmeddin İbrâhim tarafından kalede onarımlar yaptırılmış ve bu faaliyetlere dair kitabeler Dabaz Pınarı diye adlandırılan yüksek burca yerleştirilmiştir⁹²⁷. Çağımıza kadar gelen duvar ve burçlar Nizâmeddin İbrâhim'e aittir. Nûreddin Artuk'un da kalede bir bîmâristan yaptırdığı söylenmektedir⁹²⁸. Ayrıca kalenin kuzey surlarının üzerinde Artuklulara ait bir sarayın olduğu ifade edilmektedir⁹²⁹. Bahsi geçen unsurlar dışında Kale Cami olarak adlandırılan yapının da Artuklu döneminde yaptırıldığı düşünülmektedir⁹³⁰.

Arşiv kaynakları tarandığında 1523 senesine ait tahrirde cami evkafının gelirleri Seyli köyünün malikâne hissesi olarak 1416 akçe, Perçenç köyündeki değirmenin kira bedelinden ¼ oranında 200 akçe ve birtakım dükkânlardan alınan kiradan 96 akçe olmak üzere yekûn 1712 akçe kaydedilmektedir⁹³¹. Zilhicce 1036/Ağustos/Eylül 1627 senesinde günlük 10 akçe ile kale dizdari⁹³² olan Mustafa b. Yakub adındaki şahıstan herhangi bir hatası olmamasına rağmen

⁹²⁶ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.23.

⁹²⁷ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.236; Karaçam, *a.g.t.*, s.213; Ardiç, *a.g.m.*, s.45.

⁹²⁸ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.25.

⁹²⁹ Uzun-Çakar, *a.g.m.*, s.338; Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, aynı yer.

⁹³⁰ Veli Sevin-Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, İstanbul 2011, s.119; Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.243.

⁹³¹ Gündüz, *a.g.t.*, s.131.

⁹³² Kalenin güvenliği ve yönetiminden mesuliyetli vazifelidir. Detaylı bilgi için bk. Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar" mad., *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.480-481.

vazifeyi zorla alan Ali'nin azledildiği ve göreve tekrardan Mustafa'nın getirildiği anlaşılmaktadır⁹³³. Mustafa'dan sonra ise kale dizdarlığına Seydi Ali Ağa getirilmiştir⁹³⁴. 1658-1659 tarihli şer'iyeye sicilinden bahsi geçen senede kale dizdarının Hüseyin Ağa ve kethüdasının Ali adındaki bir kişi olduğu ve Şubat 1659 senesine ait vergileri topladıkları öğrenilmektedir⁹³⁵. 27 Kasım 1658 senesinde ise Harput Kale Cami'de imâmet ve hitâbet vazifelerinde Ahmed Efendi ve Ahmed Çelebi b. Piyale Ağa, müezzinlik görevinde ise Mustafa Çelebi adındaki kişi olduğu tespit edilmiştir⁹³⁶. 1666 senesinde Harput Kalesi'nde dizdar olan Veli adındaki şahsın, vazife bölgesini terk etmesi üzerine azledilmiş ve yevmî 10 akçe vazife ile yerine Ömer getirilmiştir⁹³⁷.

1669-1672 tarihlerine ait bir başka şer'iyeye sicili kaydında Harput Kalesi'nde imamlık yapan Ahmed Efendi ve müezzinlik görevini ifa eden Şeyh Ali adındaki iki şahsın evlerine Mehmed Bey b. Münzir Bey'in giderek sarhoş bir şekilde onlara kâfir ve Yahudi şeklinde ithamlarda bulunduğu ve bu durumun şahitler sayesinde sahih olduğunun anlaşıldığına dair bir bilgi yer almaktadır⁹³⁸. Verilen bu malumat sayesinde Kale Cami'sinde görev yapan iki kişinin isimleri ve vazifeleri hakkında malumatlar öğrenilmiştir. Burada ismi geçen Ahmed Efendi'nin bir önceki kayıttaki kişi olduğu tahmin edilmektedir.

Tablo XXVI – XVII. yüzyılda Harput Kale Cami Vakfının Personel ve Aldıkları Ücretler⁹³⁹

Vazife	Vazifeyi İfa Eden Şahıs	Tarih (M.)
Câbi	Mehmed	1624
Aşırhan	Hasan Çelebi	1637
Hitâbet (Hatip)	Molla Ahmed	1639
Nâzır	Ali	-
Müezzin	Molla Ali	1654
Hitâbet (Hatip)	Ahmed Efendi	1659
Aşırhan	Şah Süleyman	1666
Cüzhan ve Hitâbet (Hatip)	Molla Mahmud	1670
Mütevelli	Mehmed	1679
Hitâbet (Hatip) ve İmâmet (İmam)	Seyyid Hasan	1679

⁹³³ Danık, *a.g.t.*, s.378 ve s.380; Mustafa, merkeze giderek şikâyetçi olmuş ve bu şikâyetinde kendisinin vazifesini güzel bir şekilde ifa ettiğini, herkesin ondan razı olduğunu ve yerine gelen Ali'nin sağır olmasından dolayı görevi yapamayacağını belirtmiştir. Bk. Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.186.

⁹³⁴ Seydi Ali Ağa'ya teslim edilen eşyalar ile ilgili detaylı bilgi için bk. Danık, *a.g.t.*, s.440.

⁹³⁵ Buket Eğitimci, *H.1069/M.1658-1659 Tarihli Harput Şer'iyeye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme) (S.1-80)*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2018 s.125-126.

⁹³⁶ Eğitimci, *a.g.t.*, s.85.

⁹³⁷ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, aynı yer.

⁹³⁸ Altınışık, *a.g.t.*, s.312.

⁹³⁹ Uzun, *17. Yüzyılda Harput*, s.244.

İmâmet (İmam)	Hüseyin	1690
Nâzır	Salih	1692
Mütevelli	Abdullah	1692

2.3.3.2. Harput Alacalı Cami

Elazığ-Harput bölgesinde Ağa Mahallesinde Kayabaşı'ndan Kargacık'a giden yol güzergâhında inşa ettirilmiştir⁹⁴⁰. Kısa olan minaresinin benekli görüntüsünden dolayı ismine Alacalı denildiği tahmin edilmektedir. Camiye ait kitabe olmadığı için tarihlendirmesi yapılamamaktadır. Lakin yapının Nûreddin Artuk'un babası Hızır tarafından inşa ettirildiği düşünülmektedir⁹⁴¹. Aynı isimde bir medresesinde varlığından söz edilmektedir. Verilen bilgiler medresede müderrislik yapan kişinin Şeyhoğlu Said ismindeki biri olduğu ve bu müessese de 13 talebenin eğitim gördüğüdür⁹⁴².

2.3.3.3 Maristan/Bîmâristan

Verilen bilgilerden bir tanesi Harput'taki dârüşşifânın Artuklulara ait olduğudur. Nûreddin Artuk dönemine ait bir kitabenin çevirisi şu şekildedir: “...*Bu mübarek mâristanın yapılmasına... el-Melikü'l-Mu'iz Nûrû'd-...gönüllü olduğu şeydir. 626 (1228/1229) senesinde.*”⁹⁴³ Açık bir şekilde anlaşıldığı üzere maristanın varlığının en net kanıtı bu kitabedir. Vâkıfın Nûreddin Artuk'un olup olmadığı ise belli değildir. Her ne kadar kitabede ismi zikredilse de daha önce var olan vakıfların onarılması veyahut tekrardan inşa ettirilmesi olağan bir durum olduğundan tek başına bu kitabeden hareketle bu kanıya varmak doğru değildir. Lakin Nûreddin Artuk'un vakıf işleri ile ilgilenecek şehrin imarına katkıda bulunduğu sonucuna ulaşılabilmektedir. Yapıtılan maristanın süreç içerisinde harebeye döndüğü ve yapıya ait taşların Harput Kalesi'nin tamirâtı sırasında Dabaz Pınarı karşısındaki burç için kullanıldığı söylenmektedir⁹⁴⁴. Bahsi geçen bilgiler dışında vakıf hakkında başka bir belgeye rastlanılmamıştır.

⁹⁴⁰ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.76; C. Arslan, *a.g.t.*, s.216.

⁹⁴¹ Ara Altun, “Alacalı Cami” mad., *DİA*, II, İstanbul 1989, s.315; C. Arslan, *a.g.t.*, s.223.

⁹⁴² C. Arslan, *a.g.t.*, s.400.

⁹⁴³ Karaçam, *a.g.t.*, s.215.

⁹⁴⁴ C. Arslan, *a.g.t.*, s.442; Arıçoğlu, *a.g.e.*, s.60.

SONUÇ

Malazgirt zaferi sonrasında Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak Anadolu'nun çeşitli bölgelerine gönderilen emirler, ilerleyen süreçte hâkim oldukları beldelerde kendilerine ait birer beylik teşkil etmişlerdir. Birinci beylikler dönemi olarak da adlandırılan bu evrede el-Cezîre bölgesinin hâkimiyeti Artuklulardadır. Konumu itibarıyla birçok devlet ile yakın ilişkiler içerisinde bulunan Artukluların denge politikasını iyi kullanmaları ve yıkıldıkları tarihe kadar el-Cezîre bölgesinin getirdiği avantajlardan aktif bir şekilde faydalanmaları onların siyasî ve sosyo-ekonomik yönden ilerlemelerine olanak sağlamıştır. Ayrıca hâkim oldukları bölgelerde ikamet eden halka din ayrımı yapmaksızın iyi davranmaları, var olan vergileri kaldırarak diğer beyliklere kıyasla daha düşük miktarda vergi almaları ve toplumsal gelişmeyi vakıf müesseseleri aracılığıyla sağlayabilmeleri Artuklu illerine olan göçlerin artmasına neden olmuştur. Böylelikle Artuklu beylikleri çağdaşlarına kıyasla daha uzun bir ömür sürmüştür.

Artukluların iktisadî açıdan güçlü olmaları bayındırlık faaliyetlerini arttırmıştır. Hâkim oldukları şehirlerin ihtiyaçlarına uygun olarak köprü, medrese, cami gibi önemli yapılar inşa ettirmişlerdir. Artuklulara ait vakıf eserlerden birkaçının Anadolu'da Türkler tarafından inşa ettirilen yapılar arasında en erken devir özelliği taşıması Artuklu Beylikleri'nin, Anadolu'da vakıf müessesesinin gelişmesi sürecinde ne derece kıymetli olduklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca bazı meliklerin inşa edilen yapıların planlarını çizebilecek kadar mimarî malumata sahip olması önemli bir durumdur.

Vakıf müesseseleri incelendiğinde Mardin Ulu Cami dışındaki yapıların vakfiyelerine ulaşılamamıştır. Bu da vakıf hakkında elde edilebilecek bilgilerin sınırlı olmasına neden olmuşsa da arşiv kaynakları taranarak vakıflar hakkında yüzyıllara ait malumatlar toplanmaya çalışılmıştır. Ortaya konan bilgilerden hareketle de vakıflardaki tevliyet hakkının evlâd-ı vâkıftan birisine geçtiği net bir şekilde görülmüştür. Çoğunlukla geçiş oğullar ve onların oğulları şeklinde olsada bazı vakıf tevliyetlerinde babadan kızına geçtiği de kaydedilmiştir. Böylelikle uzun dönemler boyunca vakıf müesseseleri ayakta kalabilmiştir. Ayrıca vakıfların gelir ile giderleri kıyaslandığında bazı dönemler vakfın fazla verdiği anlaşılırken bazen ise gelirin gideri karşılayamadığı ve açık verdiği yapılan muhasebe hesaplarından ortaya çıkartılmıştır. Bu tarz durumların yaşandığı birkaç örnekte bahsi geçen vaziyetin yaşanmasında çekirge istilas gibi doğal bir afetın etkili olduğu ve bundan dolayı araziden gelir elde edilemediği taranan evkaf defterlerinde yer alan der-kenârlardan öğrenilmiştir. Yine arşiv kaynakları sayesinde kurulan vakıf yapılarının türleri de tespit edilebilmiştir. Mardin'deki Câmî-i Kebîr ele alındığında bir camiden ziyade bir külliye gibi bünyesinde birçok yapıyı

barındırdığı ve medrese olarak sıfatlandırılan birkaç yapının ise daha çok cami veya mescit olarak belgelerde yer edindiği görülmüştür. Bunlar dışında vakfı mülklerde gayrimüslim nüfus varlığı, bölgedeki etnik farklılıklar ve çeşitli senelere ait vakıfta ikram edilen yiyecekler arşiv belgeleri sayesinde gözler önüne serilmiştir. Bu bilgilere ek olarak vakıfların yer isimlerini etkilediği de tespit edilmiştir.

Bir toplumun her yönden aydınlatılması vakıf müesseseleri sayesinde mümkündür. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren devletlerin yapı taşı olan vakıf eserler geçmişte, şimdi ve gelecekte tarihe ışık tutabilecek yegâne kuruluşlardır. Vakıf eserler sayesinde bir milletin iktisadî, sosyal ve kültürel tarihleri öğrenilebilmektedir. Bundan dolayı ele alınması gereken her çalışmada her daim öne çıkartılmalı ve incelenmelidir.

BİBLİYOGRAFYA

1. Arşiv Kaynakları

1.1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1.1.1. Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti Defterleri (Ev.d- EV.BKB.- EV.EMH.- EV.MH.- EV.MH.TİK.- EV.MKT.- EV.MKT.CHT.- EV.SRG.- EV.THR.- EV.ZMT.)

EV.d.	17509	18247	18495	36835
EV.BKB.	103	134	174	196
EV.EMH.	251. 21.			
EV.MH.	1148. 25.	1161. 85.	1260.	1028. 81.
	1119. 52.	1177. 16.	1254. 74.	19. 72.
	435. 44.	580. 78.	591. 4.	1161. 85.
	2193. 9.	80. 93.		
EV.MH.TİK.	123. 33.	136. 127.		
EV.MKT.	1598. 69.	1310. 40.	1493. 35.	1603. 65.
	1684. 87.	1988. 31.	2378. 75.	2379. 19.
	265. 4.	2761. 108.	2802. 66.	3333. 23.
	54. 19.	746. 32.	2499. 72.	
	2917. 87.			
EV.MKT.CHT.	816. 76.	248. 17.	285. 67.	
EV.SRG.	363.			
EV.THR.	277. 89.	45. 83.	74. 33.	229. 86.
EV.ZMT.	135.	142.		

1.1.2. Bab-ı Asaî Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d)

A.{DVNSMHM.d. 37/163.

1.1.3. Ali Emîri Sultan Abdülhamid I Kataloğu (AE.SABH.I)

AE.SABH.I. 119/8075.

1.1.4. Ali Emîri Sultan Ahmed III Kataloğu (AE.SAMD.III)

AE.SAMD.III. 132/12963. 220/21219. 48/4732.

1.1.5. Ali Emiri Sultan Mahmud II Kataloğu (AE.SMHD.II)

AE.SMHD.II. 23/1445. 117/9885.

1.1.6. Ali Emîri Mehmed IV Kataloğu (AE.SMMD.IV)

AE.SMMD.IV. 81/9600.

1.1.7. Ali Emîri Sultan Mustafa II Kataloğu (AE.SMST.II)

AE.SMST.II. 105/7948.

1.1.8. Ali Emîri Sultan Mustafa III Kataloğu (AE.SMST.III)

AE.SMST.III. 110/8331. 189/14889. 205/16117.

1.1.9. Ali Emîri Sultan Osman III Kataloğu (AE.SOSM.III)

AE.SOSM.III. 52/3740. 46/3295.

1.1.10. Ali Emîri Selim III Kataloğu (AE.SSLM.III)

AE.SSLM.III. 132/8016.

1.1.11. Bab-ı Âli Evrak Odası Defterleri (BEO.)

BEO. 1084/81293.

1.1.12. Cevdet Evkâf Kataloğu (C.EV.)

C.EV. 9/424.

1.1.13. Cevdet Maarif Kataloğu (C.MF.)

C.MF. 5/249. 52/2566. 58/2866.

1.1.14. Cevdet Sıhhiye Kataloğu (C.SH)

C.SH. 16/772.

1.1.15. Hatt-ı Hümayun (HAT)

HAT 1480/47. 1514/55. 1606/15.

1.1.16. İrâde Evkâf Kataloğu (İ.EV)

İ.EV. 18/32.

1.1.17. İbnülemin Evkâf Kataloğu (İE. EV.)

İE. EV. 29/3303. 27/3135. 56/6163.

1.1.18. İbnülemin Tevcihat Kataloğu (İE.TCT.)

İE.TCT. 12/1361.

1.1.19. Maârif Nezâreti Mektubî Kalem (MF.MKT.)

MF.MKT., 375/1. 427/53. 430/62.

1.1.20. Meclis-i Vala (MVL)

MVL 766/28.

1.1.21. Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)

ŞD 143/37.

1.1.22. Topkapı Sarayı Müze Arşiv Evrakı (TS.MA.e.)

TS.MA.e. 827/44.

1.2 Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Araştırmaları Arşivi

1.2.1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.)

VGMA. 159-0 605-0

1.2.2. Hurufât Defterleri (H.D.)

H.D. 1128. 1146. 1149. 533-102.

2. Kaynaklar

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005.

Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, I, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1950.

- Helmuth Von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çev. Hayrullah Örs, TTK Yay., Ankara 1960.
- İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme*, II, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2020.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2014.
- İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum 1991.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X-XI, Çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yay., İstanbul 1991.
- İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Trc. Mustafa Alican, Kronik Yay., İstanbul 2017.
- Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2016.
- Kâtip Ferdî, *Mardin Artukluları Tarihi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.
- Kemâluddîn İbnü'l-Adîm, *Bugyat at-Talab fi Tarih Halab Selçuklularla İlgili Tercümeler*, Haz. Ali Sevim, TTK. Yay, Ankara 2011.
- _____, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447- 521=1055-1127)*, Trc. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2014.
- Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, I, Tercüman Gazetesi Yay., İstanbul 1979.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân*, Trc. Ali Sevim, TTK. Yay., Ankara 2011.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK. Yay., Ankara 2019.

3. Modern Araştırmalar

- ACIDUMAN, Ahmet -Kemal Tuzcu, “Meyyâfârikîn Bîmâristânı Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme”, *Belleten*, LXXX/289, Ankara 2016, s.741-756.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, “Artukoğlu Dönemi Tabiplerinden Fahrudin el-Ensâri el-Mardinî (512-594/1118-1198)”, *I. Uluslararası Artuklu Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2007, s.417-424.
- AKÇAY, Halil, “İbn İlalmış’ın Târîhu Duneysir’inde Kızıltepe’nin Eğitim-Öğretim Mekânları”, *The Journal of Mesopotamian Studies*, IV/2, Mardin 2019, s. 197-207.
- ALİCAN, Mustafa, “Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn (Silvan)”, *History Studies International Journal of History*, V/5, Samsun 2013, s.1-17.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Artuklular” mad., *DİA*, III, İstanbul 1991, s.415-418.
- _____, Coşkun, “Artuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, Konya 1994, s.170-193.
- _____, Coşkun, “Belek b. Behrâm” mad., *DİA*, V, İstanbul 1992, s.402-403.
- ALTINIŞIK, Ceylan, *M.1669-1672 / H.1080-1082 Tarihli Harput Şer’iyye Sicili Metin Değerlendirmesi*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2017.
- ALTUN, Ara, *Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1978.
- _____, Ara, “Alacalı Cami” mad., *DİA*, II, İstanbul 1989, s.315.
- _____, Ara, “Harput Ulu Camiinin Durumu”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, İstanbul 1973, s.79-94.
- _____, Ara, *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, Dizgi Baskı, İstanbul 1971.
- ARDIÇ, Nureddin, “Harput Artuk Oğulları’na Ait Kitabeler”, *Türkiyat Mecmuası*, VI, İstanbul 2010, s.41-48.
- ARDIÇOĞLU, Nureddin, *Harput Tarihi*, Matbaa Teknisyenleri Basımevi, İstanbul 1964.

- ARSLAN, Celil, *Elazığ'daki Türk Devri Yapıları I*, (SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2003.
- ARSLAN, Hilal, *Artuklular Döneminde Mardin*, (SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2019.
- ARTUK, İbrahim, “Diyarbakır ve Mardin’in Bazı Önemli Yapıları”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 2, İstanbul 1971, s. 65-80.
- _____, İbrahim, *Artukoğulları Tarihi*, Gençler Kitabevi, İstanbul 1944.
- _____, İbrahim, *Dunaysir’da Artuk Oğullarının Ulu Camii*, TTK Yay., Ankara 1946.
- ASLAN, Ahmet, “Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)’de Arap Edebiyatı Çevresi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX/20, Şanlıurfa 2008, s.259-281.
- ASLANAPA, Oktay, *Türk ve İslâm Sanatı*, III, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1971.
- ATAOĞLU, M. Remzi, *Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1989.
- ATAYOĞLU, Şemsettin, *249 Numaralı Mardin Şer’iye Sicil Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (MAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin 2017.
- AVCI, Casim, “Nâib” mad., *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 311-312.
- AYDEMİR, Hilal, *Osmanlı Dönemi Harput ve Mamuretülaziz Vakfiyeleri Envanteri*, (AYBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019.
- AYDIN, Onur, *Anadolu Selçuklu Devleti Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Ticaret Şehirleri*, (AİÇÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ağrı 2022.
- AZİMLİ, Mehmet, “Artukluların Kuruluşu ve İlk Artuklu Emiri Necmettin İlgazi’nin Siyasi Faaliyetleri (1106-1122)”, *I. Uluslararası Artuklu Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2007, s. 11-20.

- BACA, Duygu, 1767-1774 (H. 1181-1188) *Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Metin Değerlendirme Varak 45-83)*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2013.
- BAKKAL, Ali, “İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan’da Tıp”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXX/30, Şanlıurfa 2013, s.9-43.
- _____, Ali, “İslâm’ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya’da Tıp Eğitimi ve Hastaneler”, *I. Uluslararası Artuklu Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2007, s.425-454.
- BAL, Mehmet Suat, “Anadolu’da Siyasî Birliğin Kurulması Yönüyle Türkiye Selçuklu-Artuklu Devletleri İlişkileri”, *I. Uluslararası Artuklu Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2007, s.73-88.
- BALUKEN, Yusuf, “Artuklular Devrinde Bingöl”, *I. Bingöl Sempozyumu (10-11 Haziran 2006)*, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yay., Bingöl 2007, s. 43-50.
- BEDİRHAN, Yaşar-Onur Aydın, “Artuklu’dan Selçukluya Diyarbakır’da İktisadi ve Siyasi Hayat”, *Smart Journal*, 41, İstanbul 2021, s.299-310.
- BEDİRHANOĞLU, Hüseyin Erkan, *Artuklular’ın Siyasi, Sosyo-ekonomik ve Kültürel Yapısı*, (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir 2019.
- BEZER, Gülay Öğün, “Zengî, İmâdüddin” mad., *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, s.258-261.
- BİLGİCİOĞLU, Banu, “Mardin, Mimari” mad., *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s.48-51.
- BİZBİRLİK, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği’nde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, TTK Yay., Ankara 2002.
- BULDUK, Abdulgani Fahri, *Mardin Tarihi*, Haz. Burhan Zengin, Afşaroğlu Matbaa, Ankara 1999.
- CÖMERTLER, Erbil, *Çermik ve Çüngüş’teki Türk Dönemi Mimari Eserleri*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2004.

- ÇAÇA, Sultan, *Mardin’de Artuklu Dönemine Ait Bir Medrese: Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi*, (SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2013.
- ÇAĞLAYAN, Murat, “Bir Mimari Karşılaştırma: Mardin Zinciriye ve Kasımiye Medreseleri”, *İlk Çağlardan Modern Döneme Tarihten İzler*, II, Ankara 2019, s.147-163.
- _____, Murat, “Dedemin Hamamı”, *Arredamento Mimarlık Tasarım Kültürü Dergisi*, S.340, İstanbul 2020, s.102-104.
- _____, Murat, *Mardin Anıtsal Yapılarında Değişmişlik ve Özgünlük Sorunları*, (İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2017.
- ÇERME, Tomas, “Tarihte Artuklu-Ermeni İlişkileri: Sosyo Ekonomik ve Siyasi Açından Genel Durum, *I. Uluslararası Artuklu Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2007, s.344-368.
- ÇULPAN, Cevdet, “Artukoğulları Devri Taş Köprüleri ve Özellikleri Diyarbakır Kuzeyi, Devegeçidi Suyu Köprüsü: Artukoğulları Devri”, *Sanat Tarihi Araştırmaları*, III, İstanbul 1970, s.89-120.
- DANIK, Sevda, *H.1036-1037 / M.1627 Tarihli Harput Şer’iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2013.
- DEMİRKENT, Işın, “Kürboğa” mad., *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s.562-563.
- _____, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK. Yay., Ankara 2020.
- DİLEK, Hızır, “Zinciriye Medresesi’nin Cumhuriyet Dönemindeki Durumu”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIV/34, Şanlıurfa 2015, s.172-188.
- DİLMEN, Mehmet, *217 Numaralı Mardin Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi*, (MAÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin 2020.
- DİNÇ, Fasih, *235 Nolu Şeriye Sicil Defterine Göre Mardin*, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2007.

- DİRİER, Ayten -Cemil İnan, “Türkiye’de İlk Tıp Fakültesi’ni Mardin’de Artuklular Kurdu”, *Journal of Islamicjerusalem Studies*, XX/3, Mardin 2020, s. 337-351.
- DOLAPÖNÜ, Hanna, *Tarihte Mardin*, Hilâl Matbaacılık, İstanbul 1972.
- DUMLUPINAR ALİCAN, Songül, *Ortaçağda Âmid (Diyarbakır)*, (ADYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Adıyaman 2019.
- EĞİTMEN, Buket, *H.1069/M.1658-1659 Tarihli Harput Şer’iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme) (S.1-80)*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2018.
- EKEN, Galip, “19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 20, Konya 2006, s.233-253.
- EM, Mine, *Diyarbakır Zinciriye Medresesi Tarihsel Gelişimi, Koruma ve Değerlendirilmesi*, (YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995.
- ERDAL, Zekai, “Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler”, *YYÜSBED*, I/2, Van 2017, s.433-446.
- _____, Zekai, “Mardin’deki Artuklu Türbeleri”, *TEKE*, IX/1, Bursa 2020, s.455-486.
- ERTUĞRUL, Özkan, “Firdevs Köşkü” mad., *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s.125.
- ERZENGİN, Adem, *181 Numaralı Harput Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (Hicri 1041-1042/Milladi 1632-1633)*, (BATÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman 2019.
- ESER, Erdal, *11.-14. Yüzyıllar Anadolu-Suriye Sanat İlişkileri (Cephe Mimarisinde Suriye Etkileri)*, (HÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.
- EYİCE, Semavi, “Devegeçidi Köprüsü” mad., *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.227-228.
- _____, Semavi, “Dicle Köprüsü” mad., *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.283-284.
- _____, Semavi, “Haburman Köprüsü” mad., *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s.381.
- GABRİEL, Albert, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler*, Çev. İdil Çetin, Dipnot Yay., Ankara 2014.

- GÖRDEGİR, Ercan-Süleyman Özbek, “Moğolların Mardin Kuşatması ve Hülagü’den Olcaytu’ya İlhanlı Artuk Münasebetleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, IV/3, Muş 2018, s.106-118.
- GÖYÜNC, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1969.
- GÜLER, Cengiz, *Selçuklular ve Beylikler Döneminde Kitap ve Kütüphane Kültürü*, (Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray 2020.
- GÜNAY, Ramazan, *259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) Tarihli Mardin Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2002.
- GÜNDÜZ, Ahmet, *1523 M. (929 H.) Tarih ve 998 No’lu Tapu-Tahrir Defterine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1993.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Adıyaman”, mad., *DİA*, I, İstanbul 1988, s.377-379.
- HİZMETLİ, Sabri, “Karmatîler” mad., *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s.510-514.
- İLTER, Fügen, “Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, 8, Ankara 1969, s.197-208.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Câbî” mad., *DİA*, VI, İstanbul 1992, s.529-530.
- _____, Mehmet, “Dersiâm” mad., *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.185-186.
- KANDEMİR, M. Yaşar, “Muhaddis” mad., *DİA*, XXX, Ankara 2020, s.390-392.
- KARABOĞA, Durmuş Volkan, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti’nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, (SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta 2017.
- KARAÇAM, Hüseyin, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, (MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012.

- KAYHAN, Hüseyin, “Fahreddin Kara Arslan Devri Artuklu Tarihi”, *Belleten*, LXXII/263, Ankara 2008, s.53-72.
- KESKİNBORA, H. Kadircan, “Artuklularda Bilim ve Sağlık”, *I. Uluslararası Artuklu Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (25-26-27 Ekim 2007), Mardin 2007, s.489-514.
- KILIÇ, Sinan, *316 Numaralı Diyarbakır Şer‘iyye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1065/M.1655)*, (KAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2019.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, “Memlük” mad., *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s.87-90.
- MİYNAT, Ali, *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, (Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2008.
- NASIROĞLU, Mehtap, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)*, (HRÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2010.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, “Dizdar” mad., *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.480-481.
- ORHONLU, Cengiz -Nejat Göyünç, “Has” mad., *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s.268-270.
- ÖNGÜL, Ali, *Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi’nin Câmi’ü’l-Düveli’nin Tenkitli Metin Neşri ve Tercümesi (Kirmân, Suriye ve Anadolu Selçukluları ile Dânişmendliler, Artuklular, Saltuklular, Mengüçükler ve Ahlatşâhlar)*, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orta çağ ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1986.
- ÖZ, Davut, *352 Nolu Diyarbakır Şer‘iye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1136-1264/M. 1724-1848)*, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2013.
- ÖZCAN, Nuri, “Hânende” mad., *DİA*, XVI, İstanbul 1996, s.27.
- PALABIYIK, Hasan Hüseyin, *Yaygın Din Eğitimi Kurumu Olarak Camilerin Sosyo-Kültürel Hayata Etkileri (Mardin Örneği)*, (NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2013.

- SAĞLAM, Sevim, *244 Numaralı Mardin Şer'iyî Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirmesi) (Hicri 1277-80 /Miladi 1860-63)*, (BATÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman 2014.
- SALLABÎ, Ali Muhammed, *Zengîler Dönemi, İslâmî İdârenin Yeniden Hâkim Kılınması*, Trc. Turgut Akyüz, Ravza Yay., İstanbul 2015.
- Sâmî es-Sakkâr, “Muîd” mad., *DİA*, XXXI, Ankara 2020, s.86-87.
- SAVRAN, Ahmet, “Meyyâfârikîn” mad., *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s.511-512.
- SEVİM, Ali- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devleti Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yay., Ankara 1995.
- _____, Ali, “İlgazi, Necmeddin” mad., *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s.89-90.
- _____, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK Yay., Ankara 2020.
- _____, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yay., Ankara 2002.
- SEVİN, Veli -Necla Arslan Sevin-Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, Ege Yay., İstanbul 2011.
- SÖZEN, Metin, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, I, İTÜ Matbaası, İstanbul 1970.
- SÜMER, Faruk, “Döğër” mad., *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.515-514.
- _____, Faruk, “Mengüçüklüler”, mad., *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s.138-142.
- ŞEKER, Mehmet, “Hil'at” mad., *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s.22-25.
- ŞENGÜL, Birgül Açıkyıldız, “Mardin Mimarisinin Bilinmeyen Bir Kesiti: Şeyh Şeyhullah Camii”, *Vakıflar Dergisi*, 49, Ankara 2018, s.42-85.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Cezîre” mad., *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 509-511.
- _____, Ramazan, “Hittîn Savaşı” mad., *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s.165-167.
- _____, Ramazan, “Selâhaddîn-i Eyyûbî” mad., *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s.337-340.
- TEKDAL, Danyal, *208 Numaralı Mardin Şer'iyî Sicili (Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme)*, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2009.

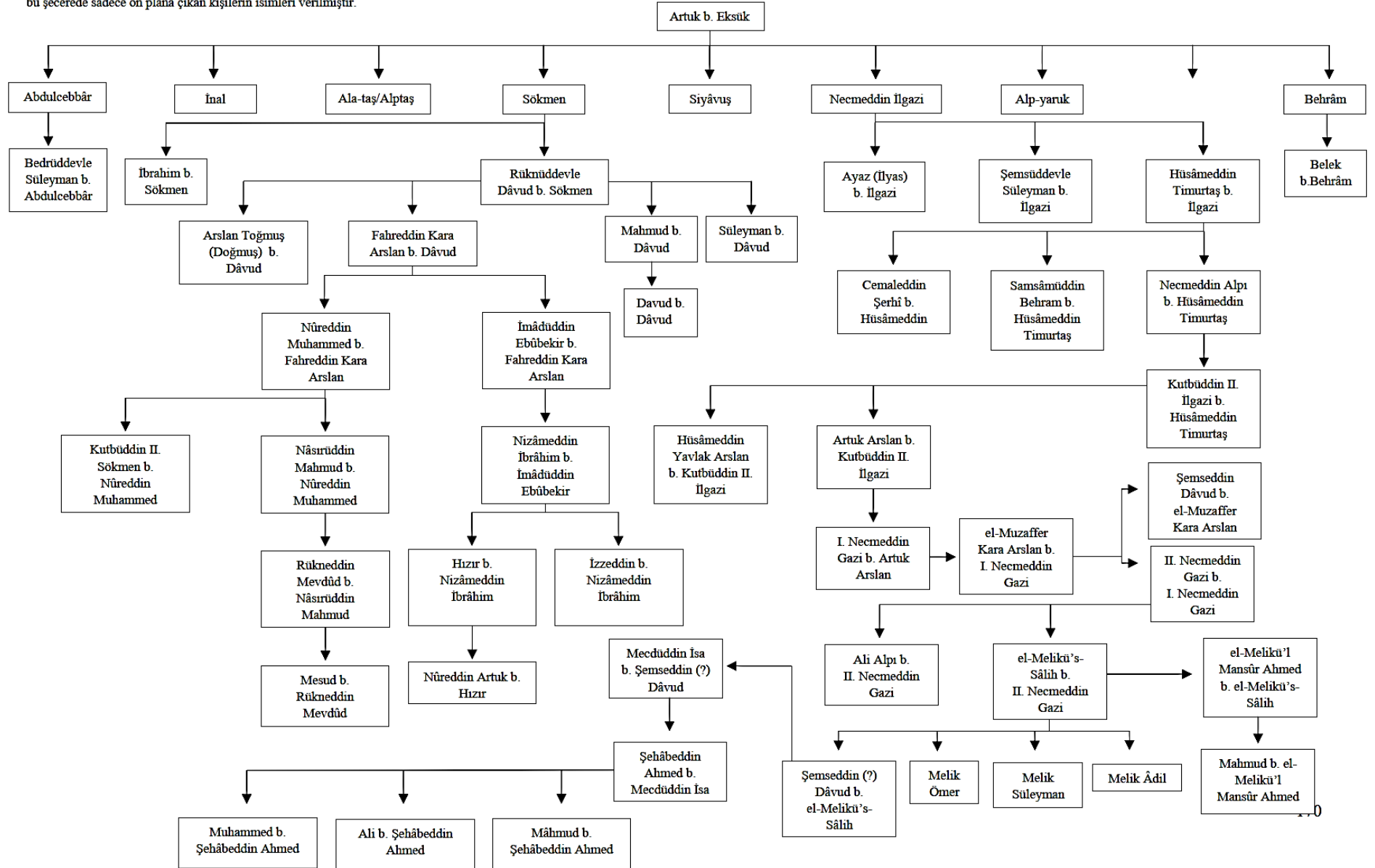
- TETİK, Ayşegül, *Mardin Kasımiye Medresesi İçin Yeniden İşlevlendirme Önerileri Geliştirilmesi*, (GÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018.
- TUFANTOZ, Abdurrahim, “Mervânîler” mad., *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s.230-232.
- TUNCEL Metin, Abdülkerim Özaydın, “Cizre” mad., *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 37-39.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul 2009.
- ULUÇAM, Abdüsselam, “Harput Ulu Cami”, mad., *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s.102-103.
- _____, Abdüsselâm, “Kızıltepe Ulucamii” mad., *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s.105-106.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Uzlet, Tasavvuf” mad., *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 256-257.
- USTA, Aydın, “Artuklular”, *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 810-831.
- UYKUR, Ramazan, *Artuklu Sikkelerinde Yazı ve Süsleme Kompozisyonu*, (GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.
- UZUN, Celalettin -Enver Çakar, “17.Yüzyılda Harput Kalesi”, *FÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XXVI/2, Elazığ 2016, s.337-350.
- _____, Celalettin, *17. Yüzyılda Harput*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2016.
- _____, Celalettin, *H.1048-1049 / M.1638-1639 Tarihli Harput Şer‘iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, (FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2011.
- ÜNVER, A. Süheyl, “Artuklu Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler”, *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1943, s.221-226.
- _____, A. Süheyl, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, TTK Yay., Ankara 1940.
- YARAMIŞ, Ahmet -Selahattin Katar, “Çoklu sistem tutulumu ile seyreden difteri vakası”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, S. 3, Ankara 2006, s.221-224.

- YAVUZ, Mervan, *Mardin Artuklu Cami ve Medreselerinde Taç Kapılar*, (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2020.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Fahreddin er-Râzî” mad., *DİA*, XII, İstanbul 1995, s.89-95.
- YAZICI, Tahsin, “Hulvân” mad., *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s.345-346.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf, Tarih”, *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s.479-486.
- YILDIZ, İrfan-Erkan Koç, “Mardin’in Kızıltepe İlçesindeki Artuklu Dönemi Köprüleri”, *Artuklular*, II, ed. İbrahim Özcoşar, MAÜ Yay., Mardin 2020, s.237-243.
- YILDIZ, Leyla, *Diyarbakır İlçelerindeki Ulu Camiler*, (DÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2019.
- YILMAZ, Sarper, “Mardin Şeyh Eminüddin Bimaristanı”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.18, Konya 2014, s.21-40.

*Listedeki isimler büyükten küçüğe değil karışık bir şekilde verilmiştir.
 * Bazı şahısların çok sayıda çocuğu olduğu bilinmektedir. Hazırlanan bu şecerede sadece ön plana çıkan kişilerin isimleri verilmiştir.

Ek 1. ARTUKLU AİLESİNİN ŞECERESİ

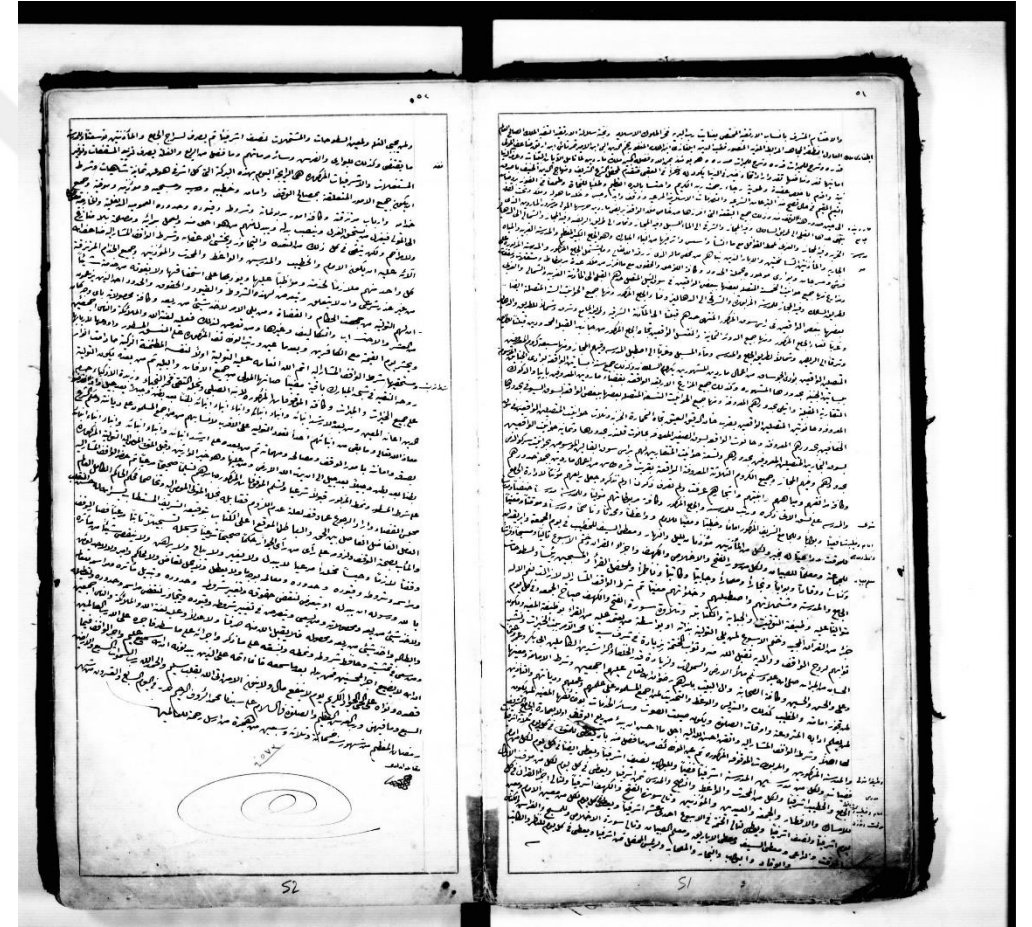
Ek 2. Mardin Ulu Cami Vakfiyesi

VGMA Defter 605-0 Sayfa 0050 Sıra No 0070

Ek 3. Mardin Ulu Cami Vakfiyesi

VGMA Defter 605-0 Sayfa 0051 ve 0052

Ek 4. Çalışma İçerisinde Çevirisi Verilen Hurufat Defteri Örneği

H.D. No 533-102.

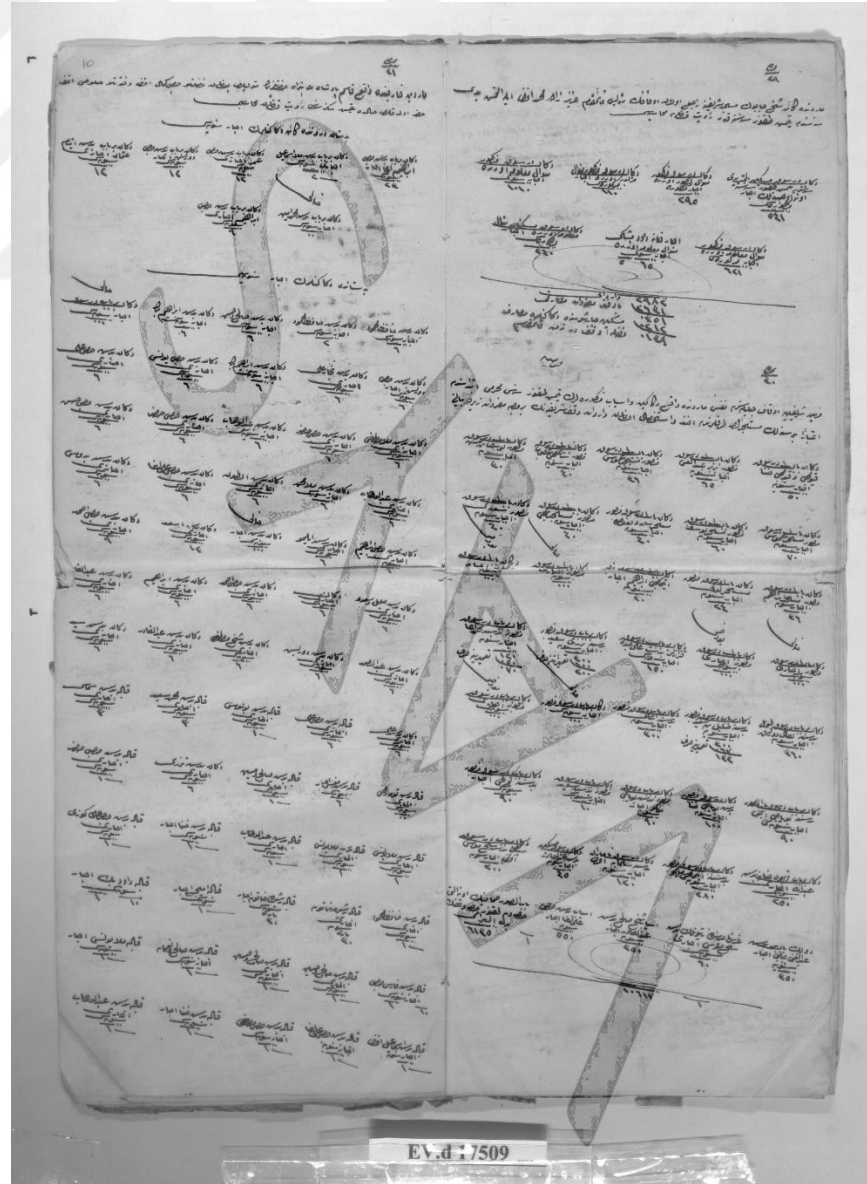
Ek 5. Hüsâmeddin Mescidi İle İlgili Şahsiyet Kaydı

VGMA Defter 159-0 Sıra No 2795

**Ek 6. Kâsımiyye Medresesi İle İlgili 17509 Numaralı Evkaf
Defterinden Örnek Bir Sayfa**

EV.d. 17509. 11-15, Numro 31.

Ek 7. Kâsımiyye Medresesi İle İlgili Şahsiyet Kaydından Örnek Bir Sayfa

VGMA. Defter No. 159-0, Sıra No. 126-141.

The image shows two pages of a handwritten manuscript, likely a personal record or register from the Kâsımiyye Medresesi. The pages are numbered 12 and 13 at the bottom. The right page (numbered 12) has a header 'Şahsiyet Kaydı' and contains a grid of handwritten text. The left page (numbered 13) also has a header 'Şahsiyet Kaydı' and contains a grid of handwritten text. The text is written in Ottoman Turkish, and the pages are filled with dense, cursive handwriting. The grid structure suggests a systematic recording of personal information, possibly names, titles, and other details of individuals associated with the institution.

Ek 8. Diyarbakır Mesudiye Medresesi

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye 'de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 380. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

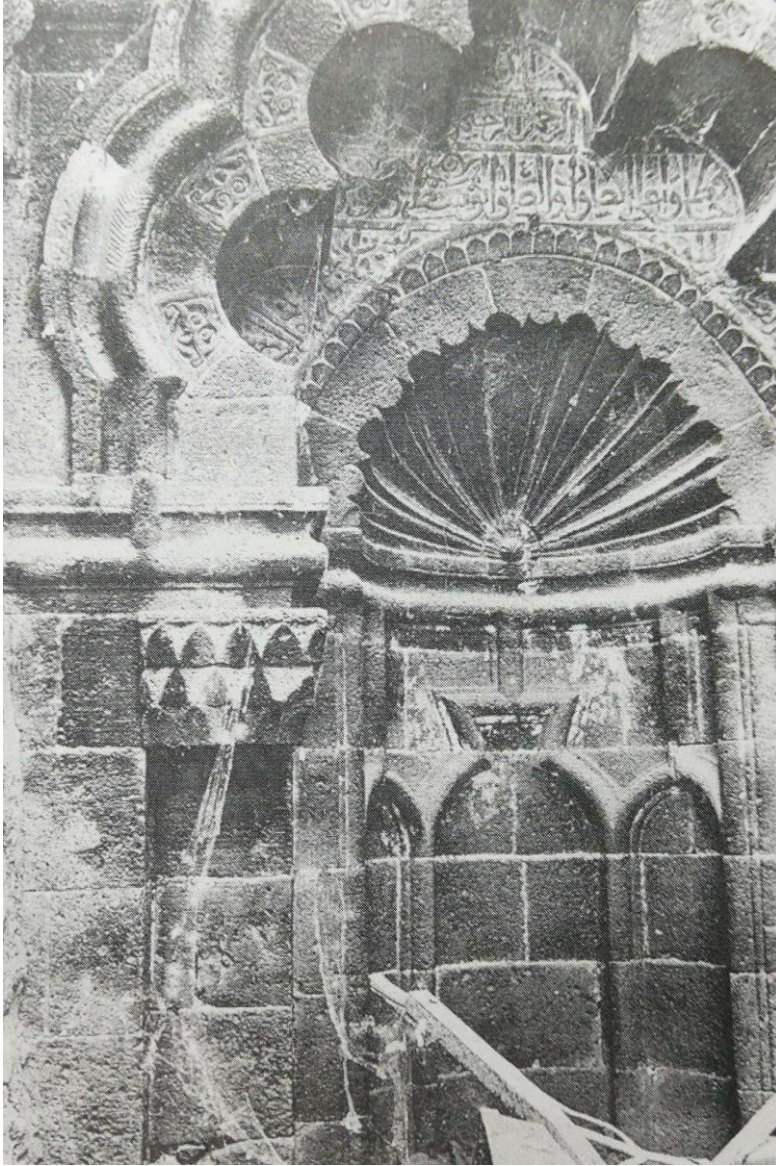
Ek 9. Diyarbakır Mesudiye Medresesinin Batıdaki Avlusu

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye 'de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 379. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

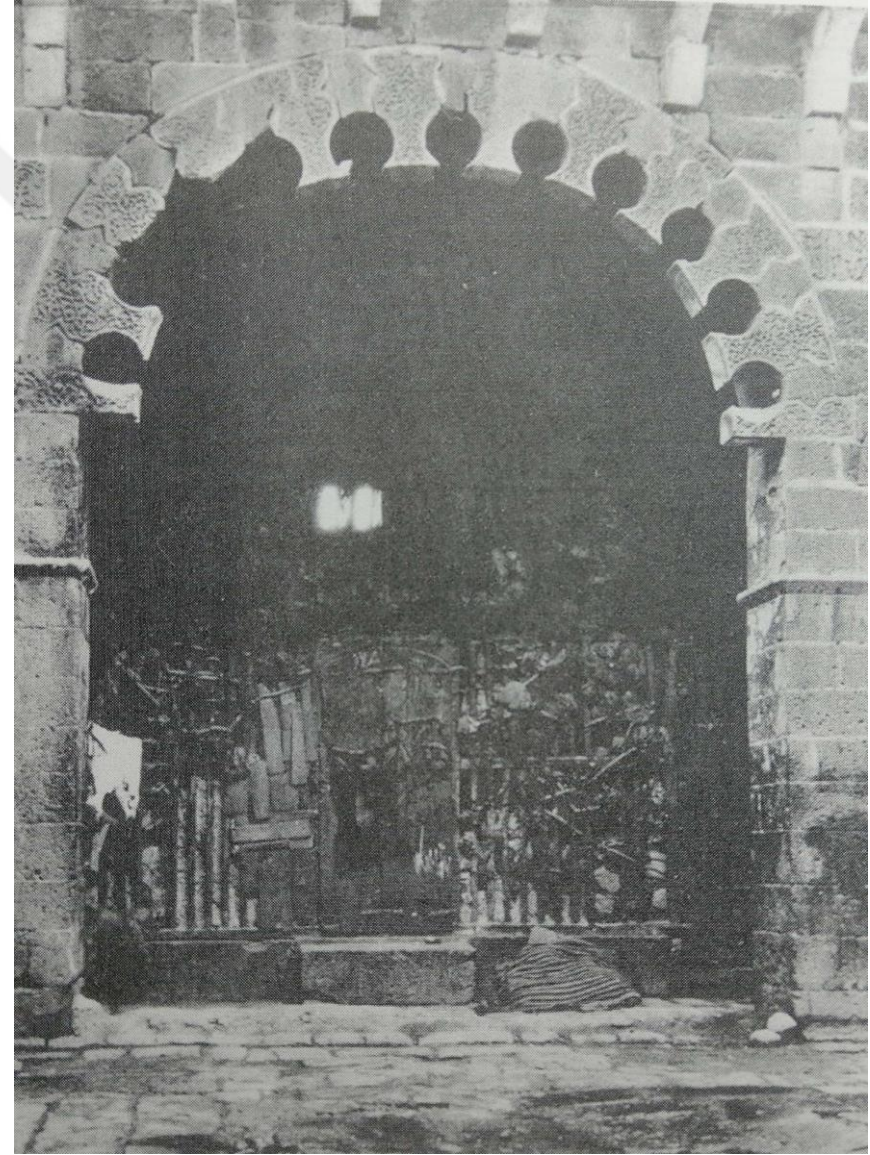
Ek 10. Diyarbakır Mesudiye Medresesi Mihrabı

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 379. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

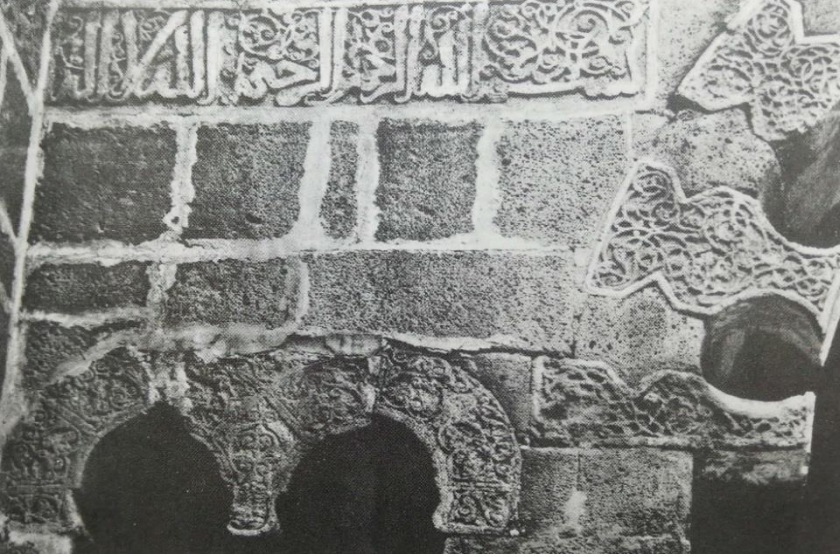
Ek 11. Diyarbakır Zinciriye Medresesi

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 380. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

Ek 12. Diyarbakır Zinciriye Medresesi

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye 'de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 380. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

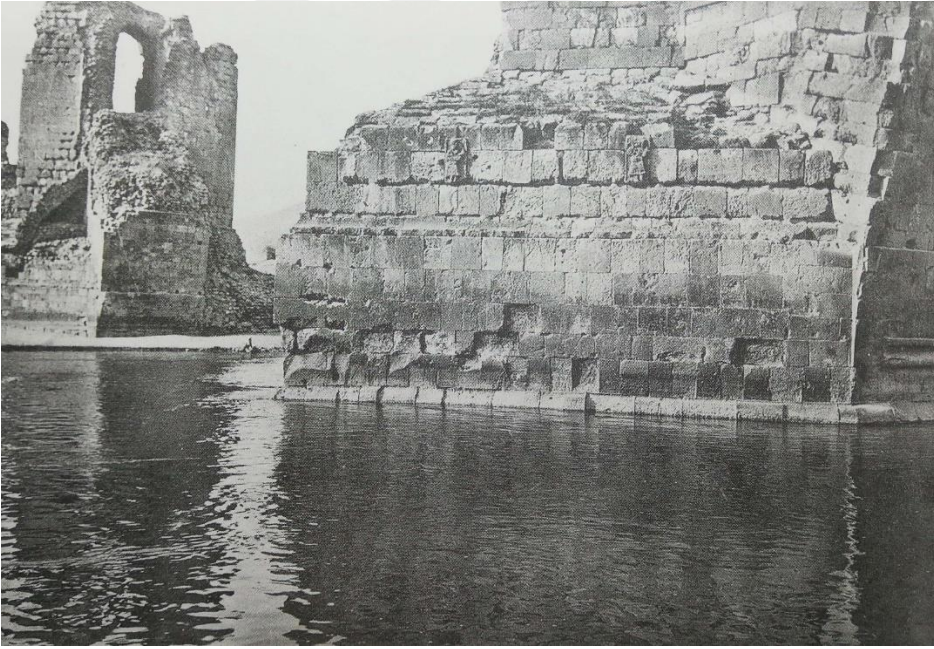
Ek 13. Kaleden Görüldüğü Hali ile Hısnıkeyfâ Köprüsü'nün Kalıntıları

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye 'de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 345. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

Ek 14. Hısnıkeyfâ Köprüsü'nün Kalıntıları

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 346. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

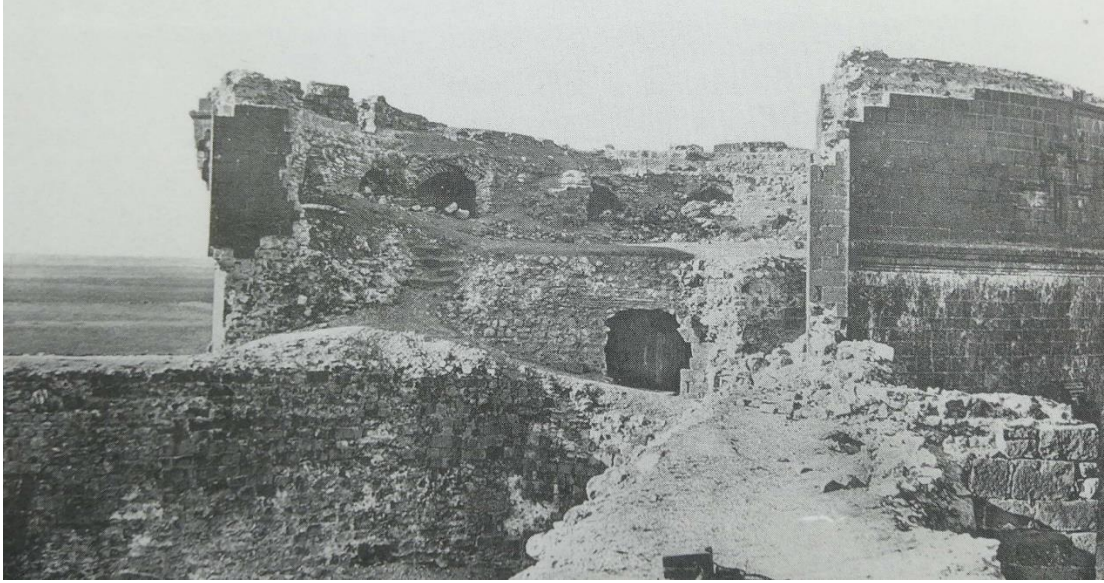
Ek 15. Hısnıkeyfâ Köprüsü'nün Kalıntıları

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 346. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

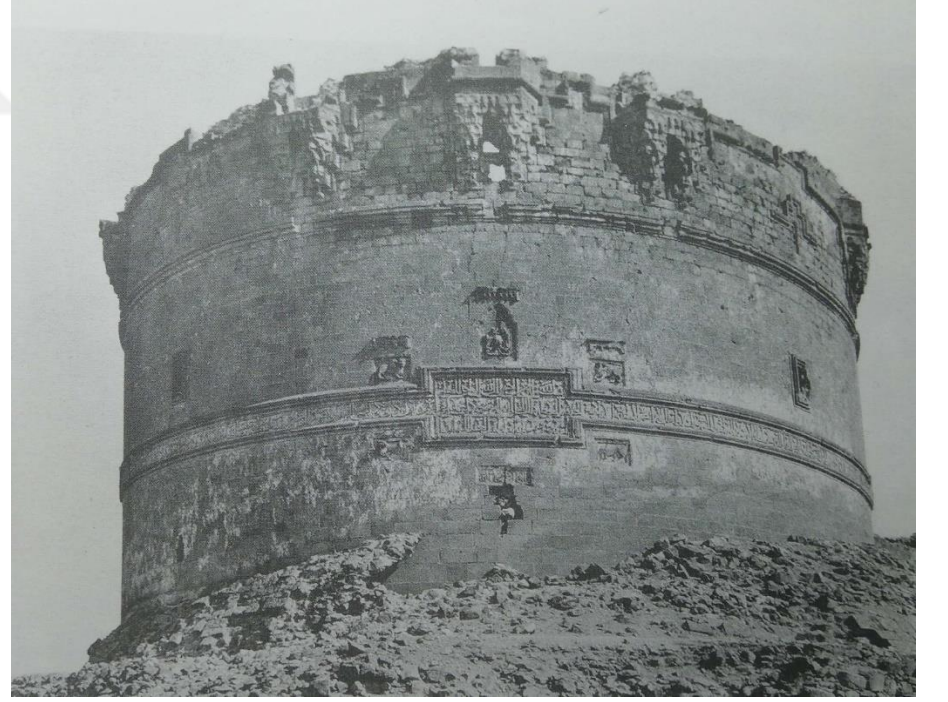
Ek 16. Ulu Beden Burcu

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 364. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

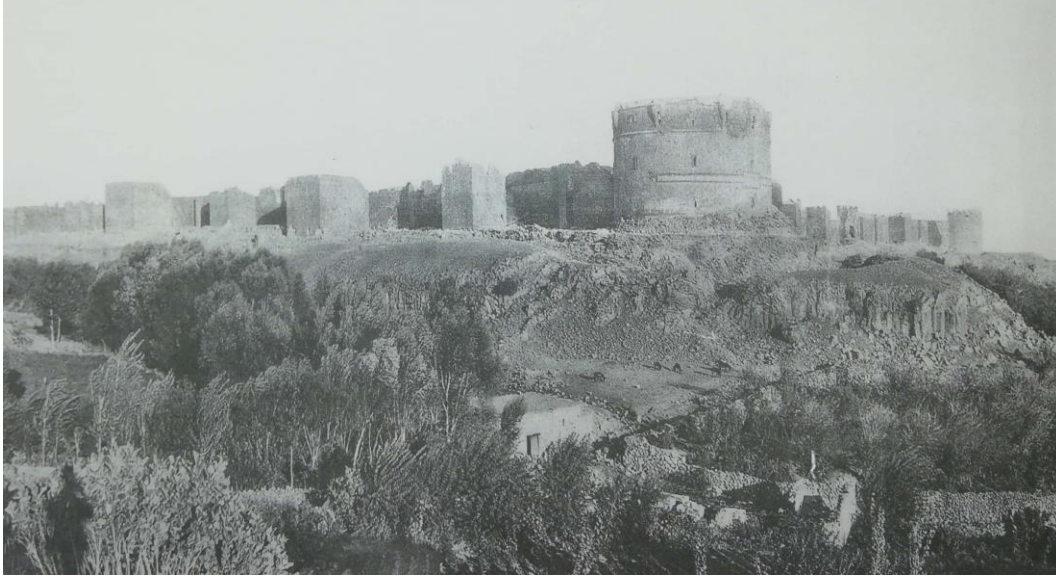
Ek 17. Ulu Beden Burcu

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 363. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

Ek 18. Ulu Beden Burcu ve Güney Batı Surları

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 362. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

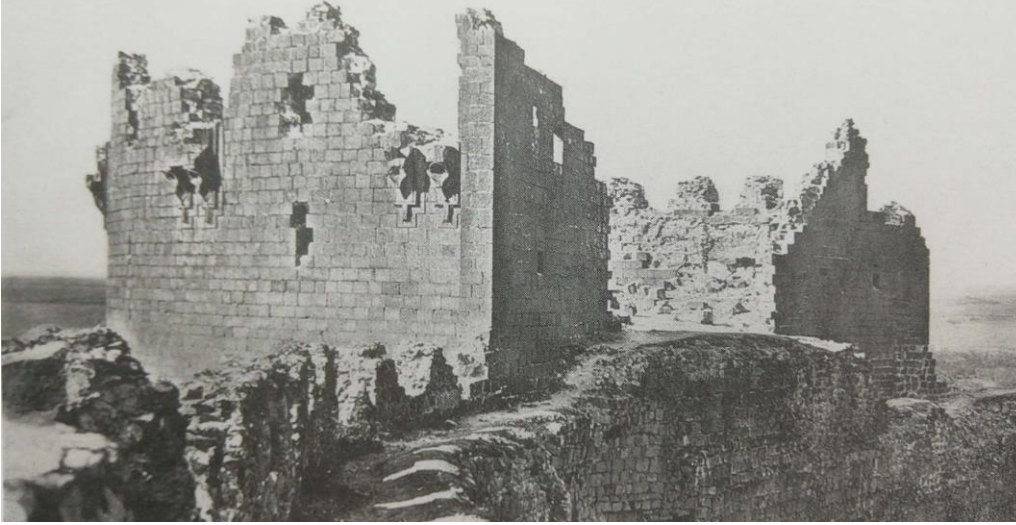
Ek 19. Ulu Beden Burcu Detay

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 363. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

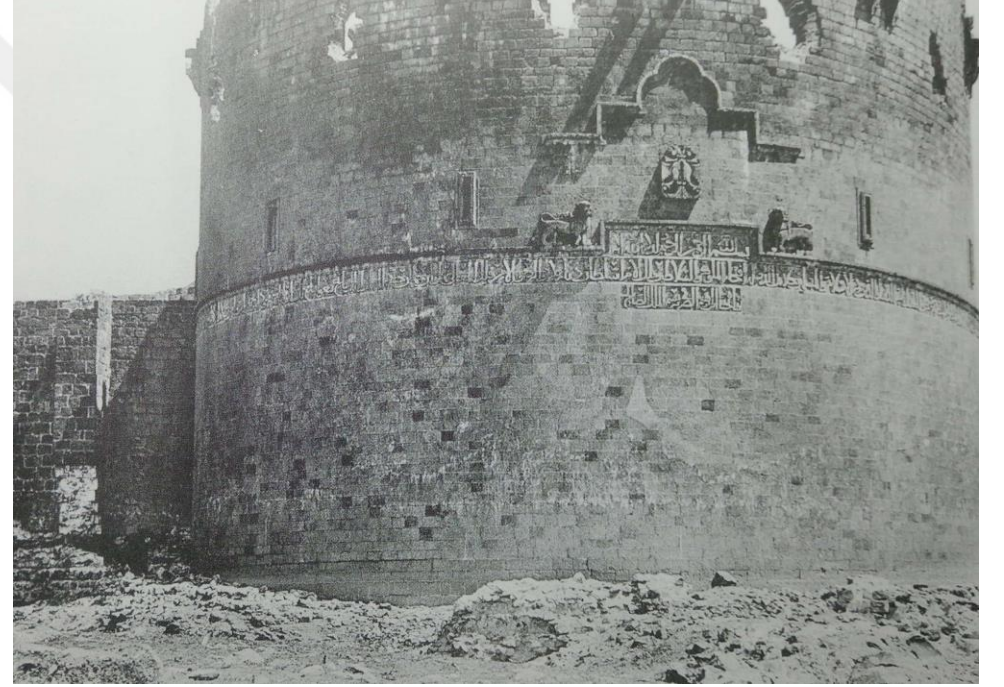
Ek 20. Yedi Kardeş Burcu

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 364. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

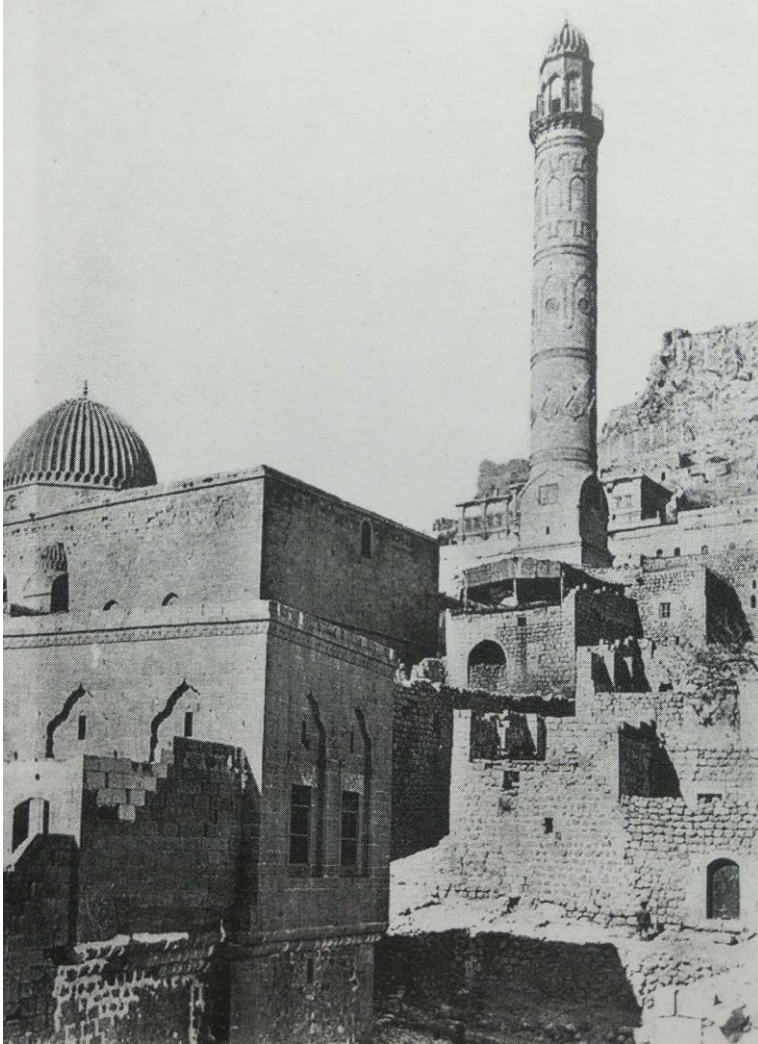
Ek 21. Yedi Kardeş Burcu

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 365. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

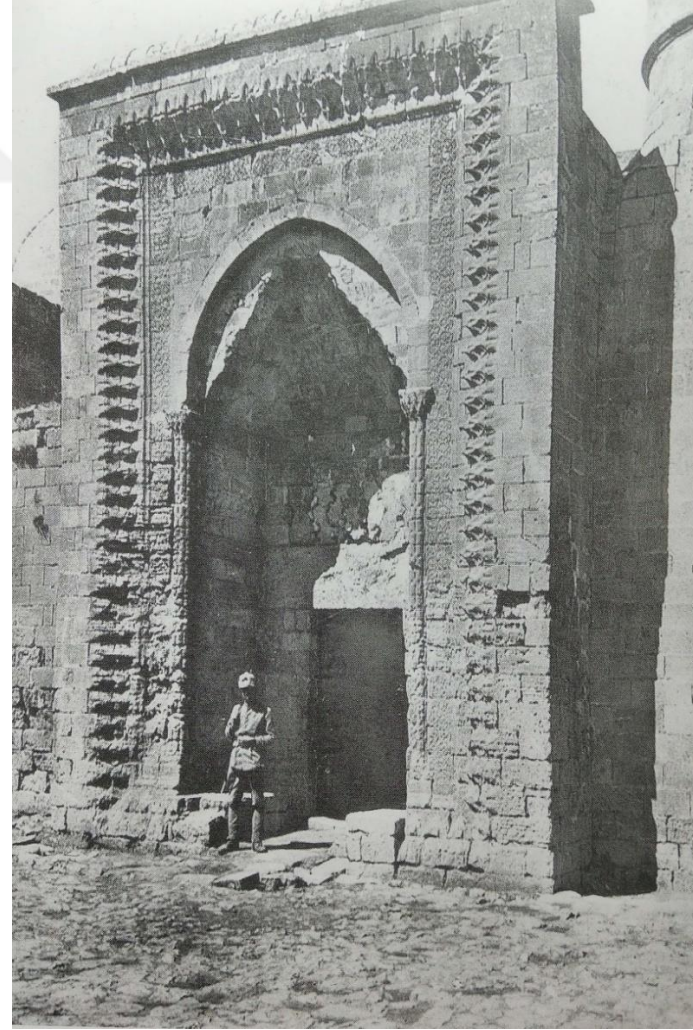
Ek 22. Mardin Ulu Cami

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 324. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

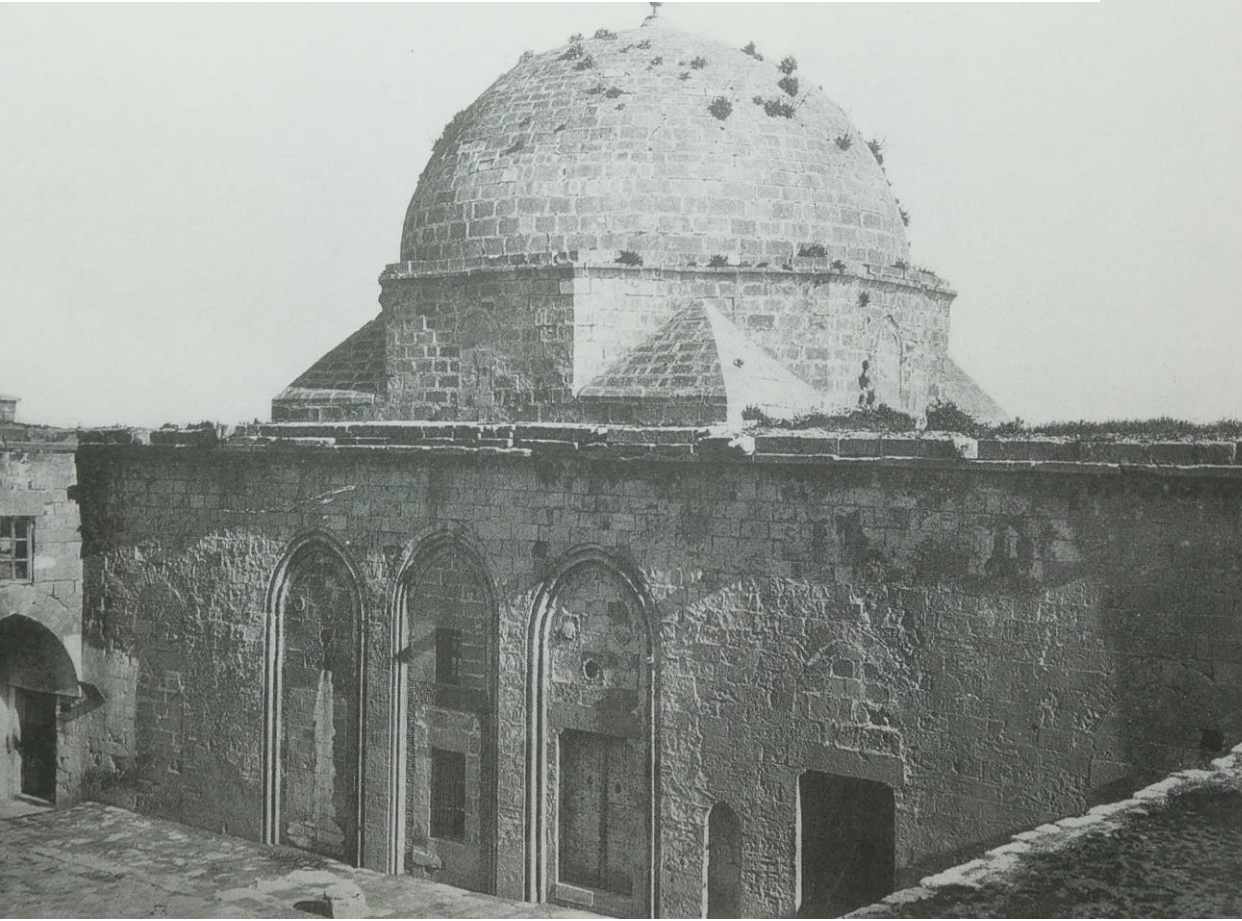
Ek 23. Bâbü's-sûr (Melik Mahmud) Cami

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 313. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

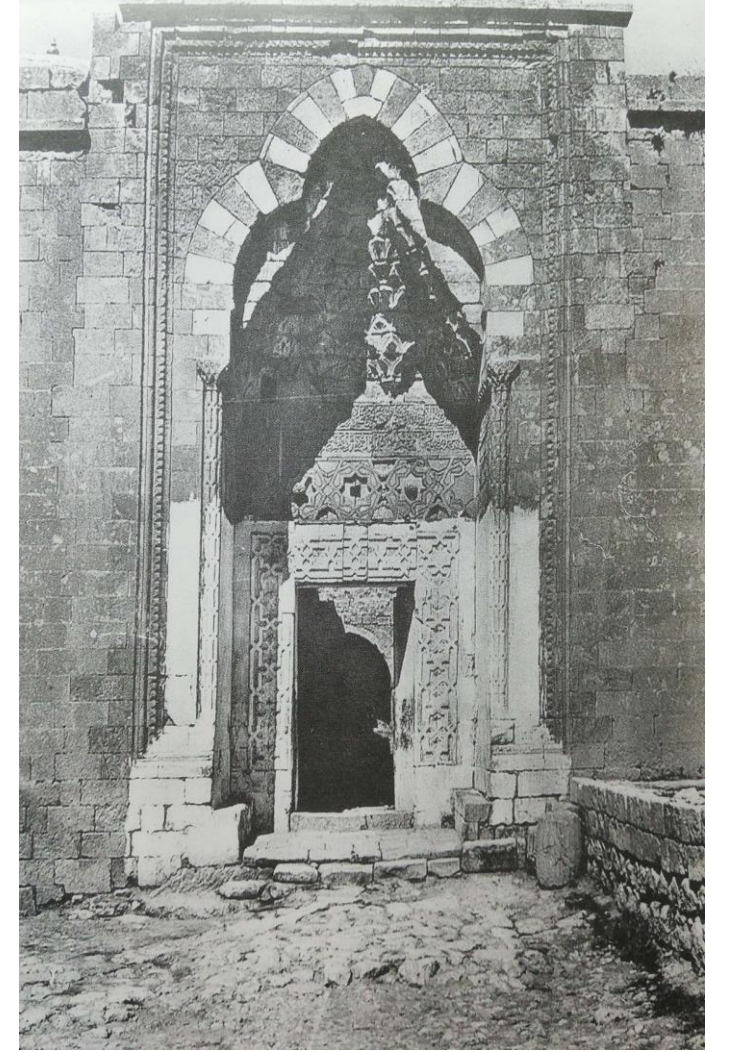
Ek 24. Abdülatif (Latifiye) Cami

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 312. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

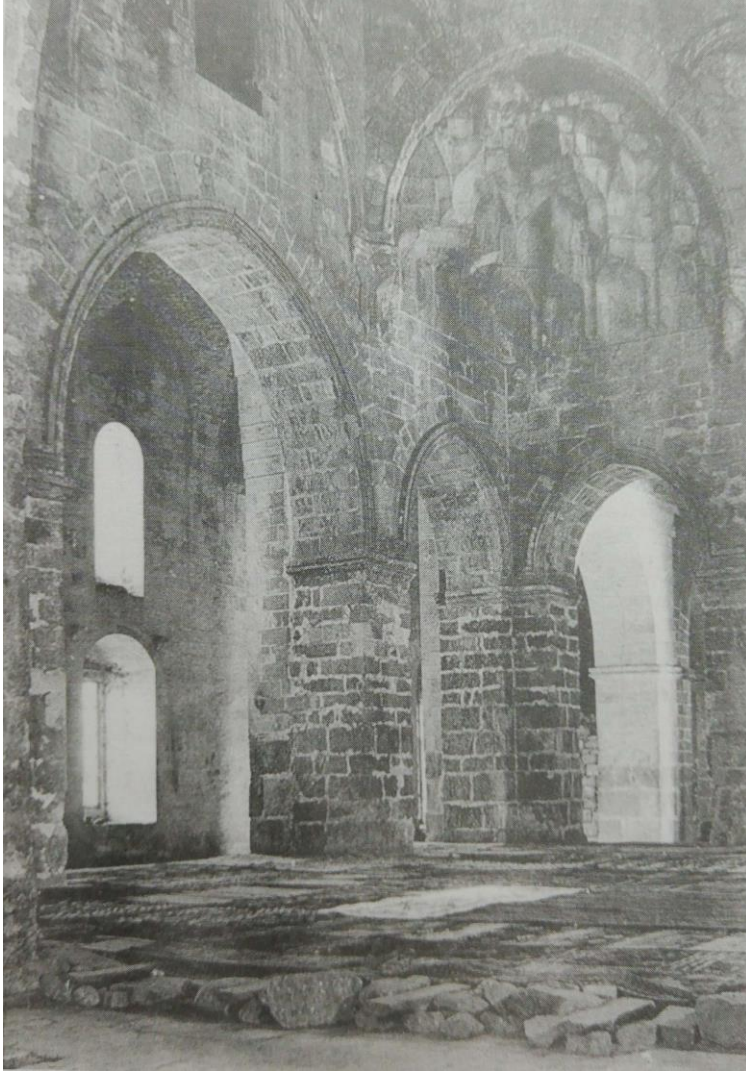
Ek 25. Abdülatif (Latifiye) Cami

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 313. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

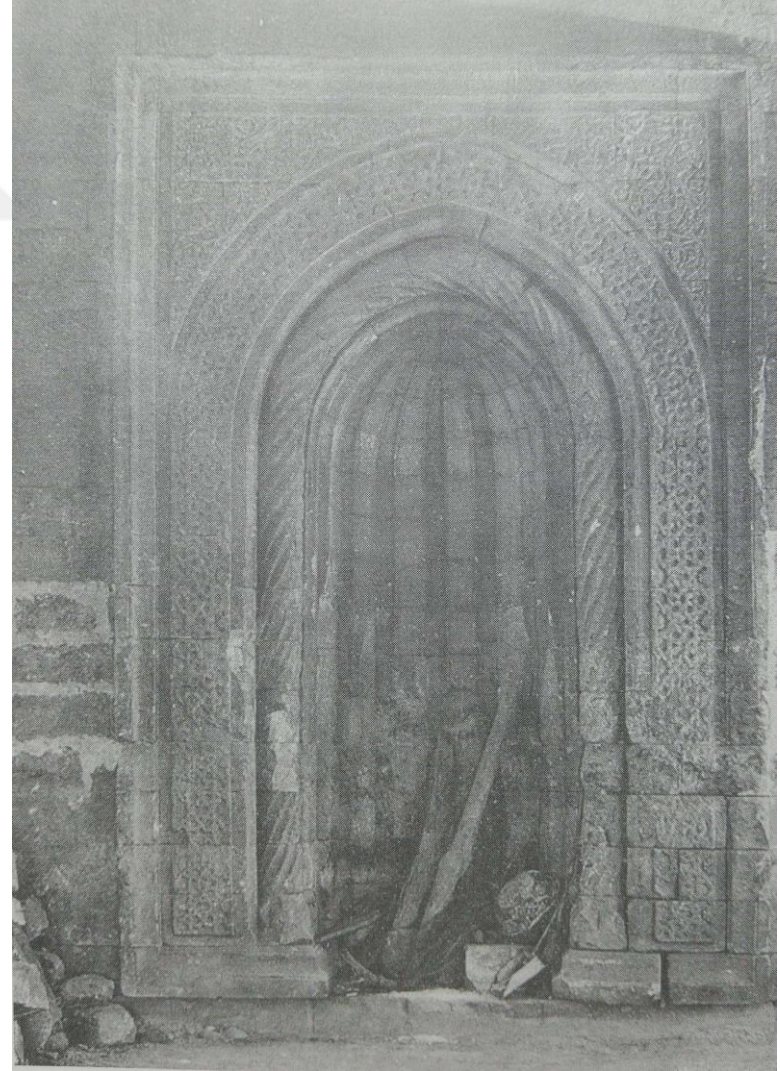
Ek 26. Silvan Ulu Cami Kubbesi

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 388. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

Ek 27. Silvan Ulu Cami Mihrabı

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 386. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

Ek 28. Kızıltepe (Düneysir) Ulu Cami

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 329. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

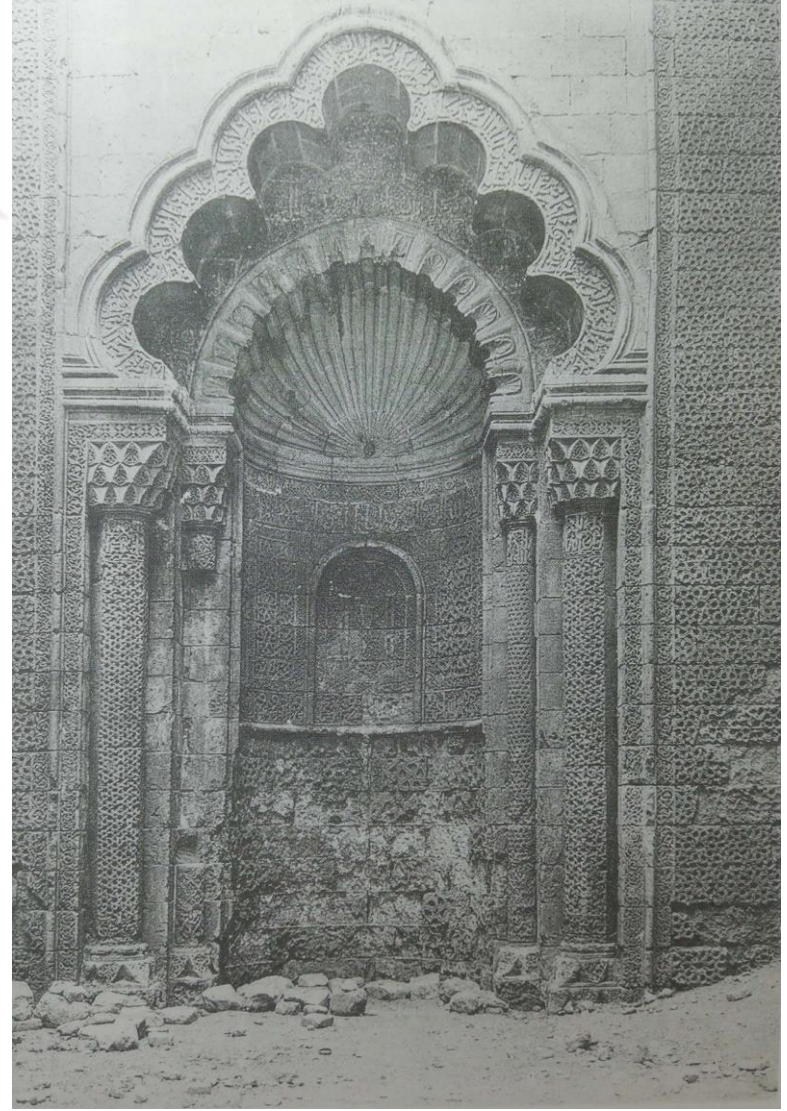
Ek 29. Kızıltepe (Düneysir) Ulu Cami Taç Kapısı

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 330. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

Ek 30. Kızıltepe (Düneysir) Ulu Cami Mihrabı

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 334. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

Ek 31. Taceddin Mesud (Harzem) Medresesi

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 336. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

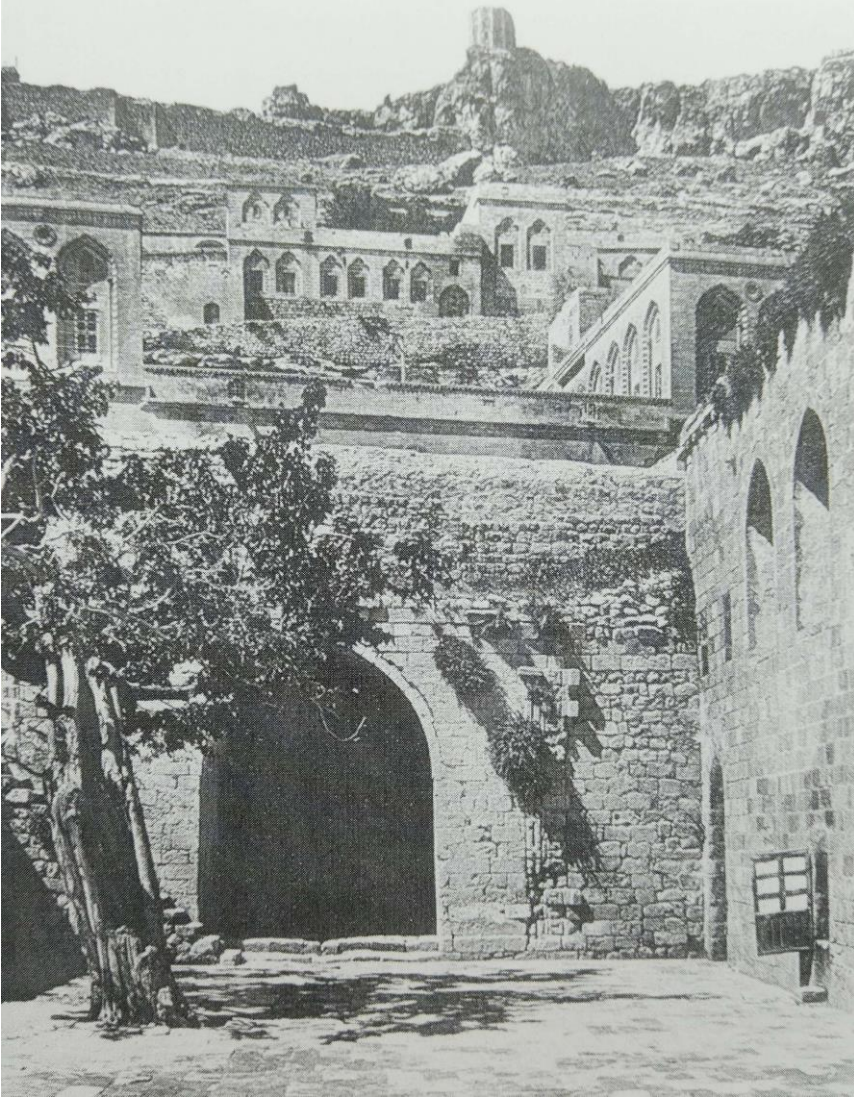
Ek 32. Taceddin Mesud (Harzem) Medresesi

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 336. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

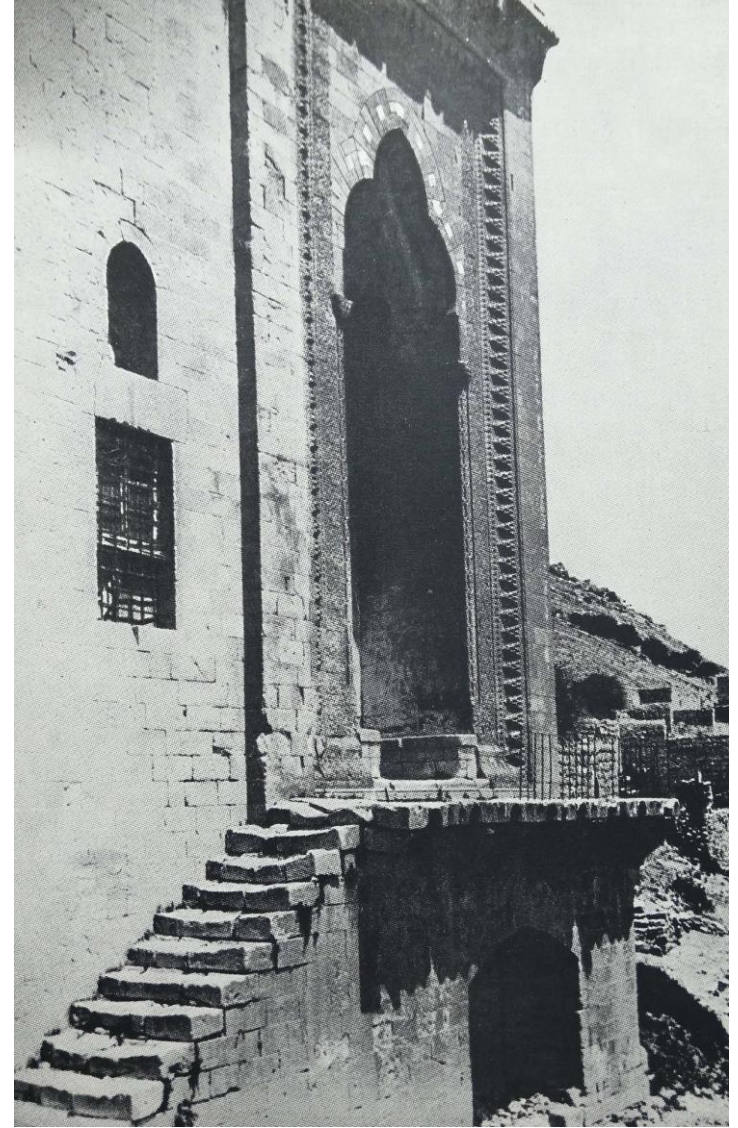
Ek 33. Şehidiye Medresesi

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 314. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

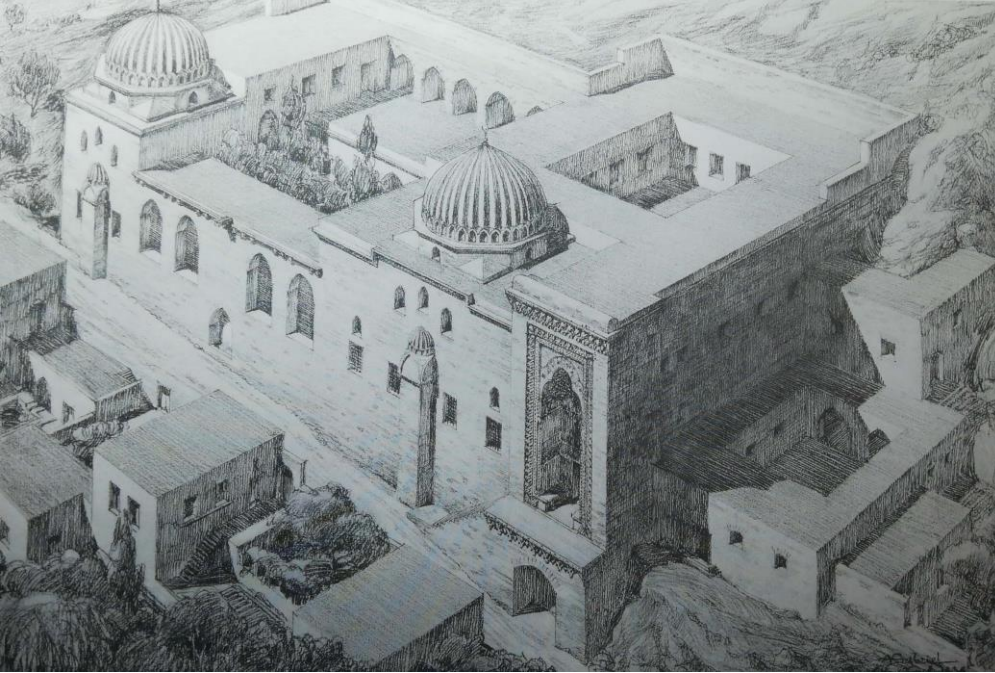
Ek 34. Sultan İsa Zinciriye Medresesi

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 321. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

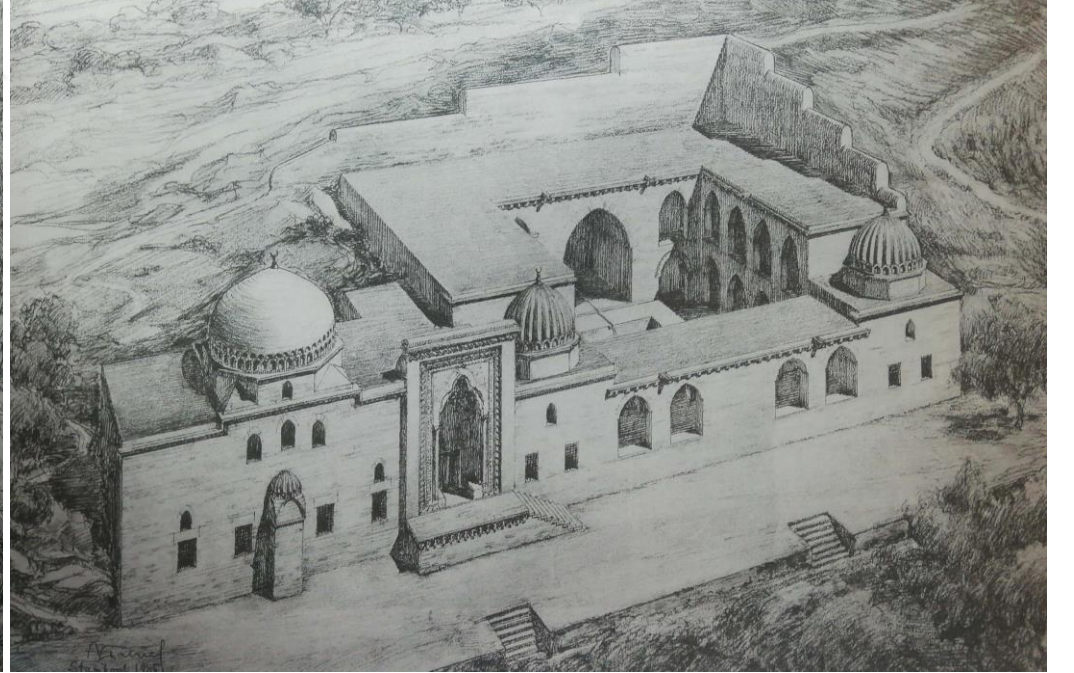
Ek 35. Sultan İsâ Zinciriye Medresesi Çizimi

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 294. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

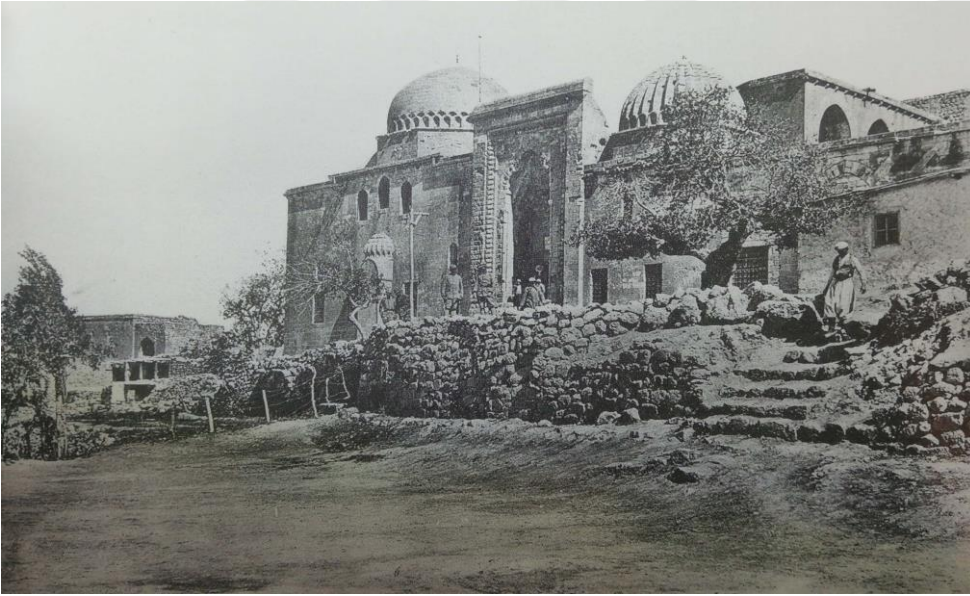
Ek 36. Kâsımiyye (Kasım Padişah) Medresesi Çizimi

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 296. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

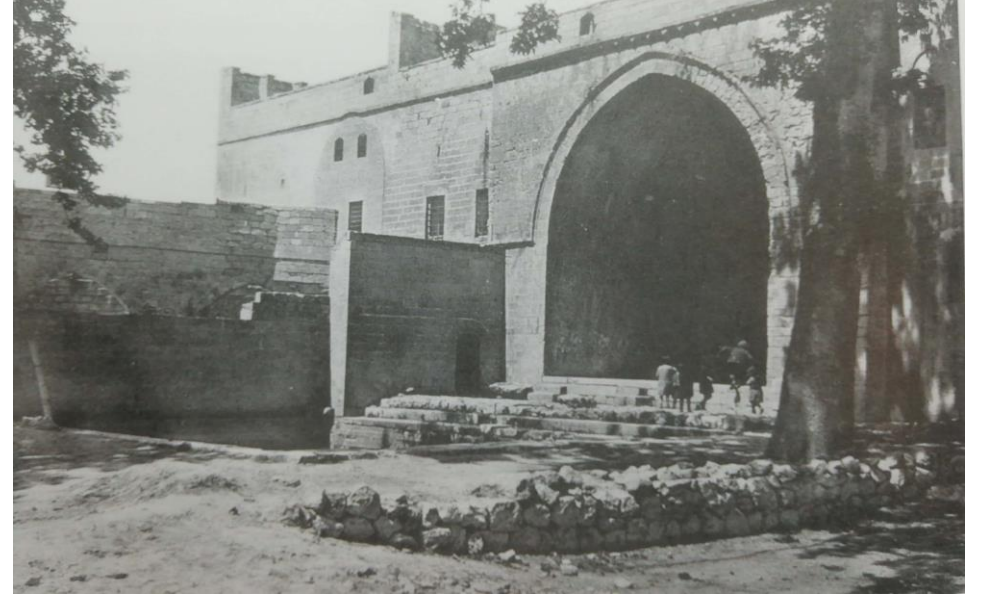
Ek 37. Kâsımiyye (Kasım Padişah) Medresesi

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 319. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

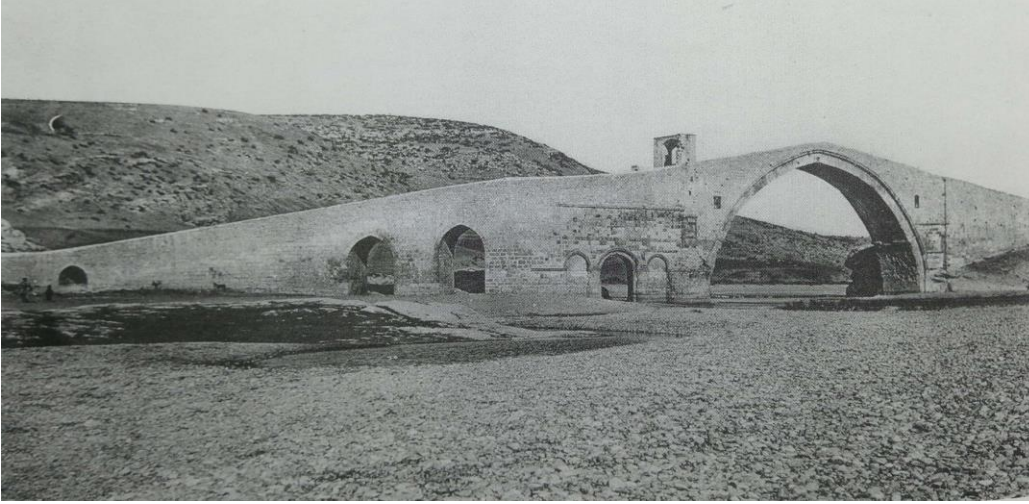
Ek 38. Firdevs Köşk

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 308. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

Ek 39. Malabadi Batman Suyu Köprüsü

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 388. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

Ek 40. Çermik Köprüsü Çizimi

Albert Gabriel, *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler* adlı eserinin 218. sayfasından alınmıştır. (1932-1934)

Ek 41. Esadiye (Esediy /Arslaniye/Arslanlı) Medresesi Girişi

Veli Sevin, Necla Arslan Sevin ve Haydar Kalsen'in yazmış olduğu *Harput Kale Mahallesiinde Osmanlı Yaşamı* adlı eserin 59. sayfasından alınmıştır.

Ek 42. Harput- Artuklu Sarayı Kalıntısı

Veli Sevin, Necla Arslan Sevin ve Haydar Kalsen'in yazmış olduğu *Harput Kale Mahallesiinde Osmanlı Yaşamı* adlı eserin 26. sayfasından alınmıştır.

Ek 43. Harput Ulu Cami

Veli Sevin, Necla Arslan Sevin ve Haydar Kalsen'in yazmış olduğu *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı* adlı eserin 58. sayfasından alınmıştır.

Ek 44. Harput Ulu Cami Minaresi

Veli Sevin, Necla Arslan Sevin ve Haydar Kalsen'in yazmış olduğu *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı* adlı eserin 58. sayfasından alınmıştır.

Ek 45. Harput Ulu Cami

Ek 46. Harput Ulu Cami

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/elazig/gezilecekyer/ulu-cami>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

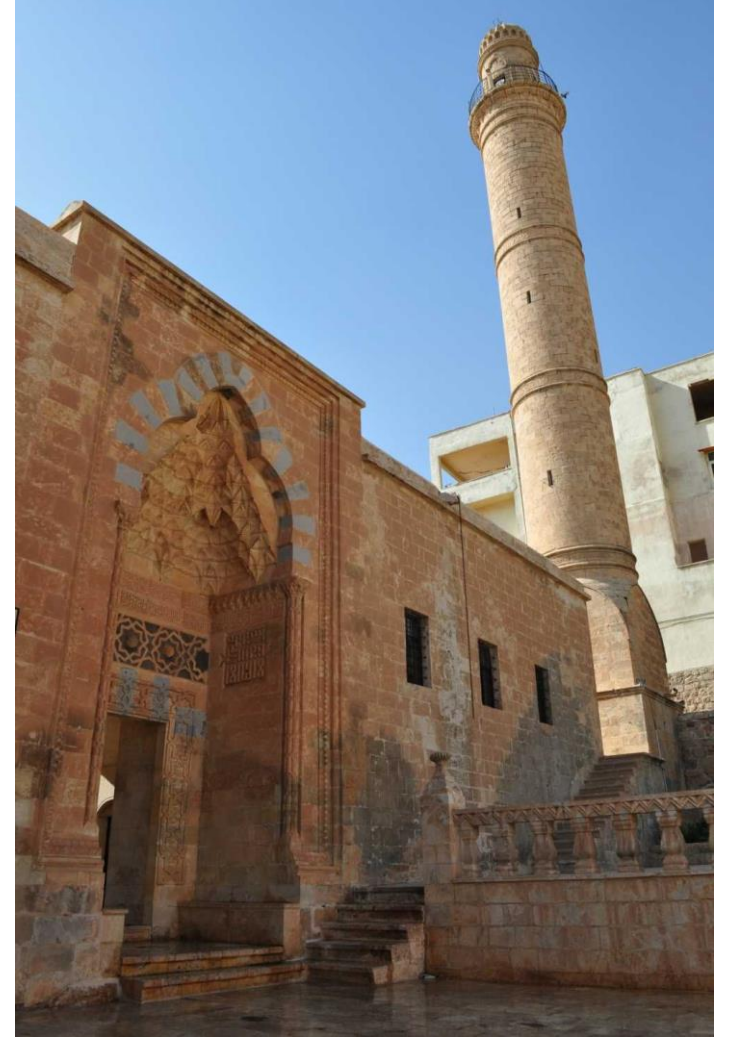
Ek 47. Abdüllatif (Latifiye) Cami

<http://www.mardin.gov.tr/yeni-camiler#gallery-2>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

Ek 48. Abdüllatif (Latifiye) Cami

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mardin/gezilecek-kyer/abdullatif-camii-latifiye-camii>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

Ek 49. Harput Alacalı Cami

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/elazig/gezilecekyer/alacali-cami>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

Ek 50. Hatuniye Medresesi

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mardin/gezilecekyer/hatuniye-medresesi670935>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

Ek 51. Kızıltepe (Düneysir) Ulu Cami

<http://www.mardin.gov.tr/yeni-camiler#gallery-9>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

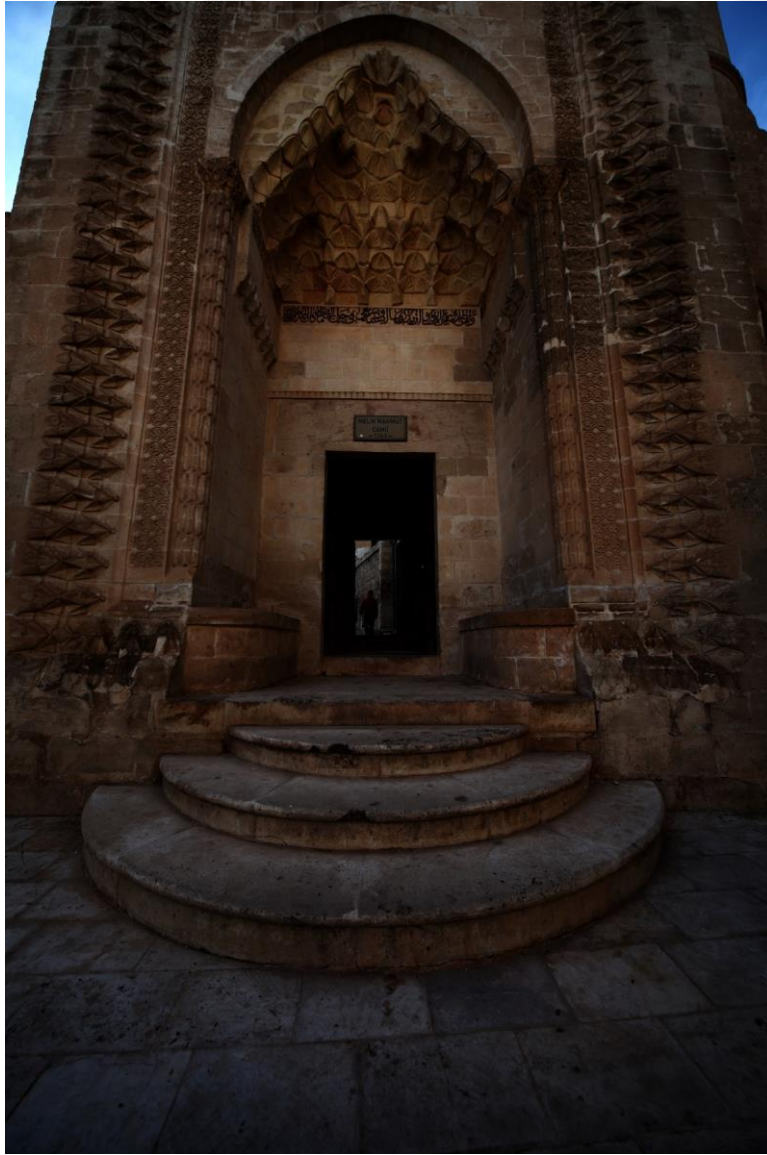
Ek 52. Kızıltepe (Düneysir) Ulu Cami

<http://www.mardin.gov.tr/yeni-camiler#gallery-7>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

Ek 53. Bâsü's-sûr (Melik Mahmud) Cami

<http://www.mardin.gov.tr/yeni-camiler#gallery-10>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

Ek 54. Bâsü's-sûr (Melik Mahmud) Cami

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mardin/gezilecek yer/melik-mahmut-camii>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

Ek 55. Şehidiye Medresesi

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mardin/gezilecekyer/sehidiye-medresesi>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

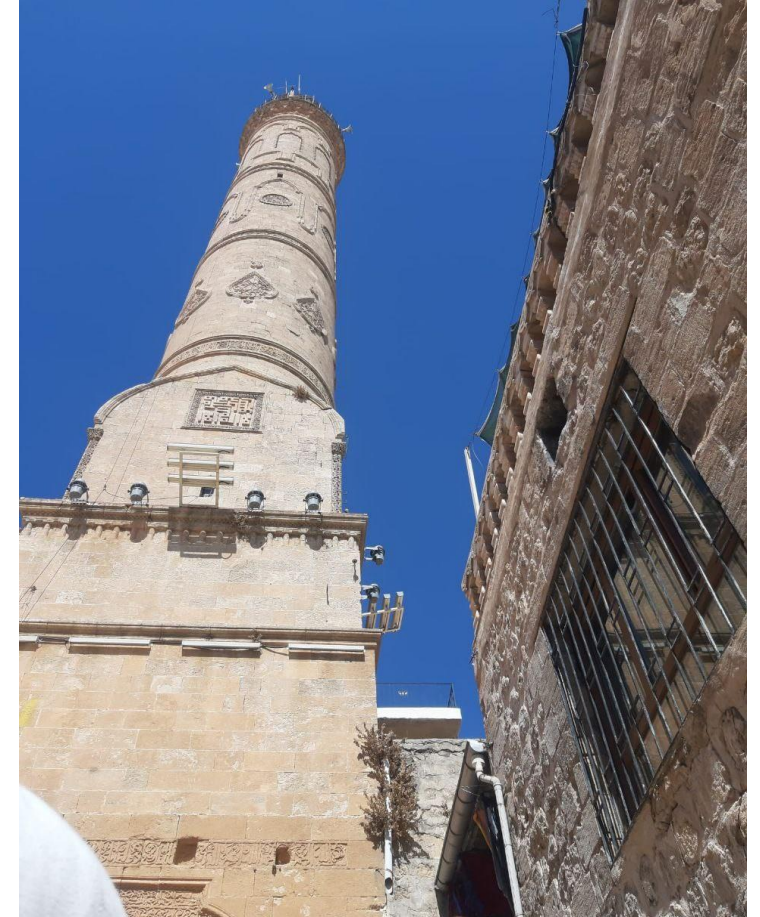

Ek 56. Mardin Ulu Cami

<http://www.mardin.gov.tr/yeni-camiler#gallery-17>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

Ek 57. Mardin Ulu Cami

Ek 58. Kâsımiyye Medresesi

<http://www.mardin.gov.tr/yeni-medreseler#gallery-1>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

Ek 59. Kâsımiyye Medresesi

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mardin/gezilecekyer/kasimiye-medresesi>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

Ek 60. Sultan İsa Zinciriye Medresesi

<http://www.mardin.gov.tr/yeni-medreseler#gallery-12>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

Ek 61. Sultan İsa Zinciriye Medresesi

<http://www.mardin.gov.tr/yeni-medreseler#gallery-13>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

Ek 62. Malabadi Köprüsü

<http://www.batman.gov.tr/malabadi-koprusu#gallery-2>, (Erişim Tarihi: 19.12.2022)

